

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ**

О. А. Лещинська

**ОСОБИСТІТЬ У ЛАБІРИНТАХ
АВТОНОМНОСТІ ТА ЗАЛЕЖНОСТІ
ВИБРАНІ ТВОРИ**

МОНОГРАФІЯ

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2021

УДК 159.923.7

Л 54

Автор: Лещинська О. А., доктор психологічних наук, доцент професор кафедри теоретичної та практичної психології ІППО НУ «Львівська політехніка»

Рецензенти:

І. І. Сняданко, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології ІППО НУ «Львівська політехніка», доктор психологічних наук, доцент

Н. В. Хазратова, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та практичної психології ІППО НУ «Львівська політехніка»

О. В. Костюченко, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв.

Рекомендувала Вчена Рада Національного університету
«Львівська політехніка» (протокол №78 від 23 листопада 2021)

Лещинська О. А.

Л 54 Особистість у лабіринтах автономності та залежності. Вибрані твори : монографія / О. А. Лещинська. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2021. – 148 с.

ISBN 978-966-286-228-7

Представлено авторські соціально-психологічні моделі автономності та залежності особистості, а також психологічну концепцію соціокультурного імунітету. Здійснено аналіз умов щодо здатності особистості зберігати автономність, ідентичність, усвідомлювати свої межі. Обґрунтовано роль релігійних та етнокультурних чинників конструктивної міжособистісної взаємодії та фундаментальне значення свободи волі в житті людини.

УДК 159.923.7

ISBN 978-966-286-228-7

© Лещинська О. А., 2021

«Найзагальніше правило – створити навколо себе Область Автономного Поводження. Область, всередині якої можна самотійно здійснювати вчинки та нести за них відповідальність. Цю область ти теж обираєш сам, виходячи зі складу характеру. Це може бути дуже невелика область»

Бруно Беттельгейм

Зміст

Розділ 1. Соціально-психологічні моделі автономної та залежної особистості	5
1.1 Психологічна концепція соціокультурного імунітету	5
1.2 Психологічна концепція соціальної залежності	33
1.3 Мотиваційно-динамічна модель особистості	44
1.4 Модель формування адиктивного потенціалу особистості	55
1.5 Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності	70
1.6 Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість	78
1.7 Соціально-психологічна модель культурної сімейної традиції українців.....	84
Розділ 2. Емпіричні дослідження параметрів автономності і залежності особистості в процесі задоволення інтерактивних потреб.....	93
2.1 Факти і артефакти свободи віросповідання в Україні.....	93
2.2 Роль організаційної культури університету у формуванні психологічної готовності студентів до асертивної поведінки.....	106
2.3 Моральні настанови молоді щодо соціальної взаємодії як чинник безпеки життєдіяльності.....	119
2.4 Конструктивні уявлення молоді про сім'ю в контексті психологічної безпеки	129
2.5 Феномени міфічної свідомості та особистісної ідентичності на континуумі самоусвідомлення – ідеологічне узалежнення.....	137

Розділ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ АВТОНОМНОЇ ТА ЗАЛЕЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Психологічна концепція соціокультурного імунітету

Проблема соціального впорядкування в суспільних науках

Проблема соціального впорядкування як результат накладення універсальних законів самоорганізації на соціальну еволюцію виявляється тією предметною і методологічною областю, де тематично співпадають інтереси філософії історії, соціології і соціальної психології. Цю загальну предметну область можна позначити як еволюційно-структурні характеристики соціального розвитку. Філософія історії, в тому виді як вона склалася в середині XIX ст., виступає загальною теорією історичного розвитку – теорією, що претендує на визначення мети, рушійних сил і сенсу історичного процесу. Криза позитивістського еволюціонізму, що похитнула основи ідеї універсальної історичності і що викликала до життя нові варіанти теорії історичного розвитку (Шпенглер, Тойнбі, Сорокін), проте не змінила основної змістовної орієнтації самої філософії історії – інтересу до проблем спрямованості і механізмів соціогенезу. Філософія історії раціоналізувала еволюцію соціуму, прагнучи показати її структурованість і впорядкованість, відшукати в історії деякі загальності. Такими всезагальностями виступають закони історії в цілому, закони окремих її етапів, стадій, а також деякі природні, біологічні, духовні та ін. чинники, що визначають загальну соціальну динаміку, соціогенез у цілому.

Погляд на суспільство крізь призму процесів самоорганізації передбачає цілісний дискурс – соціальна організація розглядається і як структура, і як процес, що веде до створення такої структури. У понятті «організація» фіксуються два аспекти: структурна впорядкованість (взаємоузгодженість взаємодії більш менш диференційованих і автономних частин цілого, обумовлена його будовою) і еволюційна спрямованість (сукупність процесів або дій, що ведуть до освіти і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого). Специфіка розуміння організації як самоорганізації в суспільстві, дає ключ до інтерпретації рушійних сил соціального розвитку – як зовнішніх (реакція відкритої за своєю природою соціальної системи на різні стимулюючі детермінанти), так і внутрішніх (спонтанна зміна структури системи, можливість переходу до складнішого порядку).

Перехід до неklasичного соціального бачення в кінці XIX-початку XX вв. був пов'язаний з появою таких філософських течій як філософія життя Х. Г. Гадамера, феноменологія Е. Гусерля, а також відродженням інтересу до герменевтики в її соціальній інтерпретації. Історично і тематично цей перехід співпав з етапом кризи природознавства і став його методологічним інваріантом. Цю кризу в загальнометодологічному і

філософському плані ініціював інтерес до проблем становлення, безповоротності розвитку (тобто можливості розвитку як регресу), динаміки організації і дезорганізації. Але головним чином відбулася суб'єктивізація пізнання, що означала бунт суб'єкта, який пізнає, проти класичного раціоналізму і об'єктивізація. У центрі розумового світу встала жива людина, вкорінена в структурах і процесах живого життя. Почала розмиватися характерна для класичного філософствування позиція суб'єкта, що пізнає, як зовнішнього спостерігача, піднятого над реальністю і здатного оцінювати і судити її.

Усі ці зміни найістотнішим чином позначилися на принципах побудови соціальної теорії і на образі соціальної світобудови. Так, герменевтика вважає основою історичного пізнання «попереднє розуміння», задане традицією, у межах якої тільки і можна жити і мислити. Таке « попереднє розуміння» можна виправляти, коригувати, але повністю звільнитися від нього не можна. Аналіз герменевтики, заснований на аналогії соціальної дії з текстом, «прочитує» всяку соціальну дію як свого роду проєкцію «колективного сенсу» (сенсу колективних ідеалів і цінностей), що становить стійку структуру соціального простору, в якому подібна дія виявилася можливою.

Соціологія розуміння, що виникає як протиставлення позитивізму і натуралізму в соціології, спиралася на ідеї В. Дільтея про принципову специфіку соціального пізнання: соціальне знання засноване на розумінні, прямому досягненні, тоді як природним наукам властиве непряме, вивідне знання – знання як пояснення. У межах феноменологічної соціології суспільство розуміється як явище, створене і постійно відтворюване в духовній взаємодії індивідів, в процесах міжіндивідуальної комунікації. Соціальний світ осмислюється в його суто людському бутті – повсякденному, індивідуальному. У пошуках істинних підстав соціального життя акцент переноситься з макросвіту об'єктивних процесів на мікросвіт повсякденності. Поступово наука зв'язується з повсякденністю, а наукові поняття знаходять витoki і фундамент в повсякденному знанні і діяльності. При цьому наука вже не має права на виняткову об'єктивність та істинність в судженнях про соціальне життя. Вона являється усього лише одним з «світів досвіду» (інші подібні світи – світ художньої фантазії, світ релігійної віри та ін.). У кожному з цих світів групуються дані певного досвіду, кожен з них має свій «когнітивний стиль».

Позначимо у загальних рисах методологічну альтернативу класичної і некласичної соціальної теорії.

На відміну від універсальних класичних соціальних концепцій, що охоплюють усі сторони громадського життя в єдиній теоретичній схемі, некласична соціальна теорія стверджує універсальність суб'єктивності. У

строгому сенсі феноменологічна соціологія не теоретична, вона часто зводиться до розповідного опису окремих сторін соціального життя, з яких складається відносно цілісний, але мозаїчний образ.

Якщо у рамках класичної пізнавальної традиції критерієм науковості виступає побудова особливої реальності об'єктів, що ідеалізуються, то неklasична соціальна теорія шукає витoki і аргументацію для своїх теоретичних моделей у повсякденному життєвому світі.

Тоді як класична соціологія розділяє соціальні дії на раціональних і нераціональних (відповідно до заданої нею схеми засобів і цілей), неklasична соціальна теорія намагається досліджувати різні форми раціональності, за якими вона убачає різні варіанти людської поведінки.

Якщо класична соціологія орієнтується на суворість і однозначність своїх понять, то у неklasичній соціальній традиції будь-яке поняття має «відкритий горизонт значення» і внаслідок цього – певною смисловою «непрозорістю».

Постмодерністський етап в розвитку методології соціального пізнання, що став останнім часом на заході своєрідною інтелектуальною модою, є варіант деякого методологічного екстремізму. У його межах здійснюється відмова від фундаментальних гносеологічних категорій (наприклад, об'єкту і суб'єкта), а стихія мови і «мовні ігри» вважаються єдиною реальністю соціально-філософського дослідження.

У соціології, яка прийняла імпульс нерівноважної термодинаміки, проблема становлення, органічного розвитку соціальних систем знайшла науковий статус, завдяки О. Шпенглеру, який невпинно звертався до останньої у своїх дослідженнях.

Власне, поняттям «культура» О. Шпенглер означає період розвитку, внутрішньої динаміки, різноманітності, творчого пориву, розгортання можливостей певного людського співтовариства. Причому зародження культури зв'язується з процесом впорядкування як протистояння «зовнішнім і внутрішнім силам хаосу». Відбувається локалізація «душевного стану» народу. «На ґрунті строго обмеженої місцевості» виникає своєрідний синтез мов, вірочень, мистецтв, держав і наук.

Цивілізація ж, за О. Шпенглером, є інваріант будь-якої культури, її логічне слідство, завершення і результат, «розумова старість». Цей стан, коли вичерпується увесь достаток внутрішніх можливостей культури, коли вона «застигає», відмирає, сили її надламуються. Вона йде за культурою як що стало за становленням, смерть за життям, нерухомість за розвитком.

Безумовною теоретичною заслугою О. Шпенглера можна вважати виявлення ним тих ознак соціального буття, які характеризують стан згасання ентропії культури, що розвивається, коли, дія розвиваючого чинника сильніша за дію джерел розвитку.

О. Шпенглер виокремлює є і особливу моральну форму цивілізаційної експансії – моральний імператив, нещадне нав'язування своєї волі, своїх принципів і ідеалів. Такий імператив базується на неприйнятті ворога – того, хто думає і відчуває інакше. Це форма морального пригнічення ворога, в якій проявляється потреба всякої «згасаючої» структури до пригнічення, усунення флуктуацій, випадкових «інакомислячих» відхилень від прийнятого стандарту [8].

Ще ближчі аналогії процесам соціальної самоорганізації можна побачити в концепції цивілізованого розвитку А.Дж. Тойнбі, який розробив цілу систему взаємодій цивілізацій в просторі і в часі. У роботі «Осягнення історії», визначаючи основу основ свого аналізу – поле історичного дослідження в порівняно-емпіричному пошуку законів історії, що повторюються, він, в першу чергу, звертає увагу на те, що таємниця соціальної динаміки криється в розгляді соціальної системи як системи, відкритої зовнішнім діям. Для того, щоб адекватно описати історію будь-якої нації, необхідно розглядати її не ізольовано, але в контексті більшого масштабу, ніж сама ця нація, в зіставленні з історіями інших національних держав. «Вдивляючись в історію з цієї точки зору, ми в каламутному хаосі подій виявимо лад і порядок і почнемо розуміти те, що раніше здавалося незрозумілим» [7, с. 26].

Імпульс кожному етапу такого історичного впорядкування дає зовнішня дія, що змінилася, яку А.Дж. Тойнбі називає Викликом історії. Відповіддю на Виклик є переструктурування системи, причому, кожна система сама визначає свій шлях, свою реакцію на дію однієї і тієї ж сили. «Одні відразу ж гинуть; інші виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті так вдало протистоять виклику, що виходять не лише не ослабленими, але навіть створивши сприятливіші умови для подолання прийдешніх випробувань» [7, с. 85].

А.Дж. Тойнбі вводить поняття цивілізації, щоб відрізнити її від примітивних суспільств – застиглих, статичних формацій. Цивілізації ж є динамічними утвореннями еволюційного типу, здатними до просторового поширення, до структурних метаморфоз, до зміни напряму свого розвитку. Тут цивілізації утілюють універсальну здатність Життя – здатність до варіацій і мутацій, що породжують нове, складніше в творчому історичному акті.

Динаміку розвитку цивілізацій, їх структуризація на різних історичних етапах А.Дж. Тойнбі описує як чергування універсальних принципів Ін-Ян в космічному Вселенському ритмі, як чергування статички і динаміки, нерівно важності і рівноважності. Випробування Викликом, А.Дж. Тойнбі використовує міфологічний образ диявольської спокуси, складається з черги східців, які випробовуваний повинен послідовно здолати в ім'я

божественної мети – нового акту творіння. Таким чином, метафізика творіння (пересотворення нового порядку) знаходить свої витoki в космогонічному дійстві ходіння в Хаос (руйнування, применшення), випробуванні Хаосом.

Опис історичного кругообігу у А.Дж. Тойнбі корелює з описом процесуальної моделі самоорганізації: від моменту зародження нових структур у відповідь на зовнішню дію до встановлення режиму, що самозберігається.

Істинним критерієм зростання цивілізації А.Дж. Тойнбі визнає не стільки її просторове розширення і не технічний розвиток, але здатність суспільства до самодетермінації і самоорганізації [7, с. 214], коли поле дії зрушується, переміщається із зовнішнього оточення у внутрішню соціальну систему зростаючого суспільства. Фундаментальною ознакою зростання цивілізації А.Дж. Тойнбі називає диференціацію (неоднорідність), що посилюється, між творчою меншістю, що несе знання про новий, прогресивний соціальний порядок, і нетворчою більшістю, яка через механізм наслідування переймає установки своїх лідерів, породжує необхідну соціальну когерентність, узгодженість поведінки, що забезпечує реалізацію творчого прориву.

Надлом в розвитку цивілізації починається тоді, коли сили інерції беруть гору над творчими тенденціями, що народжують соціальні новації. Уся творча енергія правлячої меншості йде на підтримку раніше досягнутого стану. «Для руху вперед немає ні стимулу, ні необхідного енергетичного запасу» [7, с. 305]. Так А.Дж. Тойнбі констатує момент переходу від структур розвитку до структур самозбереження системи: «Якщо культурні межі зростаючої цивілізації сприймаються як двері, гостинно розкриті для двостороннього руху, то військові межі цивілізації, що розпадається, можна порівняти з огорожею, що наглухо перекриває входи і виходи» [7, с. 541]. Усе це обмежує здатність соціальної системи бути відкритою, освоювати зовнішні дії в ім'я динамічного розвитку; самоізоляція системи, що почалася, «вбиває» зовнішні флуктуації, тим самим зберігаючи і охороняючи гомеостаз.

У соціальній структурі зростання однорідності проявляється як симбіоз, асиміляція між правлячою меншістю і внутрішнім пролетаріатом: перші вульгаризуються, другі – проникаючи в елітні соціальні інститути, стають сміливішими і розв'язнішими. Структурна однорідність супроводжується редукцією, спрощенням елементів. Відбувається вульгаризація і варваризація мистецтва, мови (при розширенні сфер їх застосування), зведення релігії до магії і забобонів і ін.

Розпад цивілізації, за А.Дж. Тойнбі, проявляється в почутті «неконтрольованого потоку життя – надзвичайно хворобливому переживанні

втрати життєвого пориву. Це породжує у свідомості людей прагнення до особливих форм соціальної дії – спроби розірвати пута сьогодення через звернення до інших тимчасових періодів (архаїзм і футуризм), а також форми звільнення від життя (філософія відходу).

Але в цей переломний період виникають і конструктивні форми подолання розколу – спроби запобігти і припинити подальшу дезорганізацію. Правляча меншість породжує ідею універсальної держави, а внутрішній пролетаріат – вселенську церкву. У цих формах здійснюється друге народження, створення відносно стійких нових структур у фазі пожвавлення періоду розпаду. Універсальна держава, що виражає прагнення до загальної згоди, єдності і засноване на єдиній і загальній централізованій владі, що охороняє свою цілісність від внутрішніх і зовнішніх посягань – така держава з точки зору самоорганізації є близькою до врівноваженості, непримиренну до флуктуацій систему з єдиним ресурсним джерелом (столицею) максимально стійку і тому таку, що довго зберігається.

Саме ця стабільність, повторюваність відтворення, визначувана центром кооперація замість «буревіїв і боротьби» колишніх часів, – усе це народжує у громадян універсальних держав «міраж безсмертя». Вони бачать в такій державі втілення встановленого світового порядку, кінцеву мету існування, тоді як воно є лише певною фазою в процесі соціального розпаду.

Доля універсальних держав тісно пов'язана з долею вселенських церков (християнства, ісламу, індуїзму). На думку А.Дж. Тойнбі, церква каналізувала інтелектуальну і політичну енергію людей, що пригнічується і присікається суворим контролем держави, яка розпадається. Згодом саме ця енергія «опромінювала зав'язь нової цивілізації».

В той же час, А.Дж. Тойнбі обмежує дію цього історичного закону, вважаючи його специфічною рисою переходу цивілізацій другого покоління до цивілізацій третього покоління. Проте що стосується сучасної цивілізації третього покоління, на думку А.Дж. Тойнбі, то немає ніяких позитивних вказівок на те, що історія повинна повторитися.

Порівнюючи два протилежних, але базових для сучасного світу способу життя - західний і китайський (традиційний), А.Дж. Тойнбі бачить їх достоїнства і недоліки. Традиційний шлях забезпечує відносно низький рівень громадського виробництва, але при цьому – стабільне відтворення паразитичної еліти, що експлуатує селянство. Індустріальний спосіб життя забезпечує більший динамізм, проте він створює напругу в суспільстві, яке, якщо його не розрядити, неминуче веде до розколу. Невідомо, які конкретні історичні контури прийме найближчий «Виклик історії», але ясно, що «Відповідь» буде пов'язана з пошуком нових форм синтезу динамізму і

статисти, єдності і різноманіття. Тому сучасна людина повинна просити історичну долю «не про тисячолітнє царство земного раю, не про соціальне благополуччя, не про матеріальний достаток, не про справедливість земного устрою, не про ситість і достаток, але про духовний неспокій, який єдино є внутрішнім стимулом нововведень, досягнень і взагалі всякого історичного прогресу» [7, с. 540].

Таким чином, різноманітність людської історії, яка, на перший погляд, не укладається в єдину загальну матрицю, забезпечується саме тим, що одночасно в різних регіонах представлені різні фази процесу самоорганізації етносу і самі ці фази в історії різних народів мають різну часову протяжність.

Тож, пропоную вважати черговим Викликом історії збереження дієздатності соціо-культурного імунітету природної спільноти в інформаційну епоху глобалізму.

Спільнота з позицій соціально-психологічної теорії поля

Щоб якомога вичерпніше охарактеризувати динаміку стосунків особистості з феноменами соціокультурного простору, організаційного клімату і спільноти, ми вдалися до використання поняття «поле» та його характеристик, таких як сила і напруженість. Оскільки у своїх міркуваннях ми не хотіли б виходити за межі соціальної психології, то найширшим полем, взятим до аналізу, буде психологічне поле національної культури. Отож виходитимемо з того, що позаособистісні феномени психіки мають характеристики фізичного силового поля і можуть здійснювати щодо особистості певну «роботу» (трансформацію). Відомо, що у соціальній психології вже були спроби опису мотиваційних процесів за допомогою математичних та фізичних моделей. Найбільшої популярності набула модель, розроблена К. Левінім в першій половині 20-го ст., згідно з якою опис поведінки людини у навколишньому світі може бути досягнутий шляхом використання особливих математичних понять топології – науки, що вивчає просторові перетворення, – і векторного аналізу. За початкове береться «життєвий простір» індивіда як цілісне поле, усередині якого виникають і змінюються його психологічні сили (прагнення, наміри і т. п.), що мають певну спрямованість, величину і точки докладання зусиль (що позначаються математичними знаками). Одні райони «поля» притягають індивіда, інші відштовхують. Ця якість об'єктів була названа їх валентністю (позитивною або негативною), що характеризує мотиваційну структуру рухомої силами «поля» поведінки. Остання є функцією цілісної ситуації, що включає саму особистість і її психологічний «простір», в якому локалізовані цілі, бар'єри на шляху до них і т. д. Теорія поля К. Левіна виявилася новим кроком в поясненні поведінки, згідно з якою перебіг дій

цілком зводиться до конкретної сукупності умов поля, що існує в даний момент. Поняття поля охоплює чинники як зовнішньої (оточення), так і внутрішньої (суб'єкт) ситуації. Суттєвий внесок до розуміння позаособистісних феноменів психічного за допомогою теорії поля додали також і такі дослідники, як О.А. Донченко, Л. Росс і Р. Нісбетт. Мусимо визнати, що позаособистісні феномени психіки є доволі складним об'єктом для вивчення і не вичерпується навіть дуже вагомим доробком названих учених.

Вслід за Ф. Тьонісом, ми будемо вважати ознаками спільноти поняття крові та духу, спорідненості, сусідства й дружби, гідності та служіння, а ознаками суспільства – товар та вартість, гроші та ринок, капітал та робоча сила. Поняття «спільнота» асоціюється з приватним життям людей, з їх емоційними зв'язками, з соціальною взаємозалежністю, а «суспільство» – з індивідуалізмом, з лідерством, з конкуренцією та з соціальною активністю [6].

Індивідуальні, лідерські якості особистості визрівають в надрах спільноти і виявляються з смисловою опорою на спільноту. Органічна єдність колективного та індивідуального виявляється у взаємодії ознак спільноти та суспільства. Відомо, що групу психологічно значущих фонових чинників формування спільноти утворюють: суспільне і політичне життя регіону, міста, населеного пункту, соціальної групи; стан економіки і рівень життя населення; діяльність органів державного і муніципального місцевого самоврядування; міцність інституту сім'ї; стан системи освіти і науки; діяльність засобів масової інформації, багато в чому визначаюча загальний морально-психологічний клімат життя населення, пануючі громадські думки, переконання, настрої, інтереси, уявлення про перспективи життя, устремління, певні відносини, бажання, вчинки і діяльність громадян; історичні, етнічні, культурні, національні, релігійні і інші особливості населення, його побуту, свідомості, способу життя, моралі, традицій, вдач, звичок, соціальних орієнтації і способів проведення.

Очевидним і правомірним є також і умовний поділ людського життя на *приватне* і *публічне*. Спільнота відображає сферу приватного життя людини, а організація – сферу суспільного (*публічного*) її життя. Поле національної етнічної культури є спільним і для першого, і для другого. На приватному боці життя людини накопичуються дії, що скеровуються мотивами «хочу», а на суспільному – усе те, що ми робимо тому, що це належить робити, тому що є обов'язок, норми, правила.

Щоб повніше уявити ці процеси, скористаймося ще однією фізичною моделлю – диполем, тобто двополюсною системною цілісністю. Життя людини проходить саме в такій двополюсній системі. Підтримка людської особистості в соціальній нормі відбувається в процесах постійного дво-

тактного перемикання (індивідуальне – колективне; приватне – суспільне; релаксація – напруження; права півкуля – ліва півкуля; мислення – уява....). Це система коливань, які можуть бути гармонійними або затухаючими... Абсолютизація індивідом одного з полюсів призводить до хибних умовиводів та хибних концептуальних побудов.

Реально людина перебуває в організаціях, у контактних групах, де напруженість силового поля продукують окремі люди та створені ними посадові інструкції. А неявно людина причетна до різних спільнот. Формуючий соціальний тиск, якого їй доводиться зазнавати в організаціях, компенсується емоційною підтримкою із джерел тих спільнот приватного життя, до яких людина себе зараховує.

Польові психічні структури створюються емоційними імпульсами людей. Де є люди, там є і психічні польові структури. Любов, ненависть, тривога, інтерес, допитливість і цікавість створюють польову напругу. Проте поняття поля не слід сприймати тільки як метафору, оскільки будь-який уявний, мислений запит людини має свою емоційно-енергетичну сторону, свій імпульс, який тут же може бути зареєстрований саме тими суб'єктами, кому він адресований. Найяскравішим прикладом прояву цього феномена є взаємодія членів звичайної сім'ї. Дуже часто вони відчують одне одного на відстані і здатні підтримувати інших членів родини лише своєю присутністю.

Людина рухається у психосоціальному просторі, в процесі отримання досвіду, знаходить свою екологічну нішу і зупиняється там, де почувається комфортно. У психосоціальному просторі існують різні психічні польові структури, що відрізняються показниками якості та напруженості. Ми їх класифікуватимемо так: високонапружені польові психічні структури, низьконапружені польові психічні структури, екстремальні психічні польові структури.

Високонапружені (продуктивні) польові психічні структури виконують конструктивну роботу. Прилучаючись до такої структури, людина прагне відповідати вищим стандартам цього поля. Хоча їй ніхто не говорить про це, але вона прагне підвищити свій рівень заради повноправного членства в цій групі тощо. (Це може бути студентська група, трудовий колектив, неформальна група. Щодо критерію потенціалу стандартна класифікація не працює). Людина шукає те поле, у якому їй комфортно і в якому вона може виконати конструктивну трансформацію душі. Остання відбувається за рахунок різниці потенціалів особистості і поля, а також однакової спрямованості векторів руху. Коли трансформаційний етап перебування в даному полі завершується, людина переміщується в інше поле або її взаємодія з попереднім полем стає контрпродуктивною. Найоптимальнішим моментом виходу людини з поля є той

етап, коли вона віддала організації все належне, а організація все належне віддала людині.

Низьконапружені польові психічні структури виконують деструктивну роботу, руйнують, розслабляють, деморалізують. Це відбувається через низький рівень цінностей і вимог у цих групах. Натомість тут цінують епатаж, нігілізм, самоствердження за рахунок приниження інших. Модне в молодіжному середовищі слово «зависати» відображає стан таких структур. Їх середовище є в'язким демотивуючим. Тут не можна висловлювати оцінних суджень. Тут соромно мати свою думку і виявляти активність. Такі поля притягають тільки розслаблені стани. Критичність мислення при цьому пригнічується. Прикладом можуть слугувати різні свята комерційних марок: фестивалі пива, миючих засобів, фанклуби попсових зірок. Людей об'єднує якась дрібниця – фетиш, піднесений до рангу цінності. Нормальна людина в такому полі почувається загальмованою. Вона розуміє весь ідіотизм того, що відбувається, але чомусь не наважується про це сказати. Проведенню дозвілля належить відповідне місце в психосоціальному просторі, і в окремі моменти життя це, безперечно, дуже потрібно. Так, підлітків приваблюють дискотеки доти, поки вони не переситяться таким проведенням часу. Однак не всі володіють уповні власним ресурсом для подолання тяжіння до таких польових структур.

Екстремальні психічні польові структури жорстко структурують особистісні ресурси та особистий час. У Тоталітарних полях висока напруга досягається за рахунок обмежень, суворих вимог, напруженого стану учасників групи, граничної мобілізації фізичних і душевних сил людини. Це, наприклад, військо у воєнний час, партійний штаб під час виборчої кампанії, діяльність компанії під керівництвом кризового менеджера в умовах жорсткої конкуренції. Поля, створені короткостроковими блискавичними діями, мають надвисоку напругу. Перебування в таких полях дає досвід особливих екстремальних переживань, однак тривале занурення в них призводить до деградаційних процесів унаслідок порушення балансу життєвих сил, до синдрому хронічної втоми.

Виходячи з теорії поля, спільнота – це польова психічна структура, що існує за рахунок колективних уявлень і колективних переживань, які надають їй певних якості і напруги. Спільнота є великою умовно-реальною групою, що об'єднує людей за емоційним чинником. Можна навести такі приклади спільнот, як етнічна, мовна, професійна, земляцтво, молодіжна, чоловіча, жіноча, релігійна, фанатів, гомосексуалістів, любителів пива та навіть злочинців, наркоманів і т. ін.

Колективні уявлення створюють параметр змістовної якості спільноти, а колективні переживання формують її силове поле, напруженість, «градус

кипіння». Отже, спільнота як феномен колективної психіки має певну напруженість і певну якість.

Основою колективних переживань спільноти можуть бути як цінності, так і анти цінності, конструктивні або деструктивні потреби.

За своєю якістю спільноти можуть бути конструктивними і деструктивними. Вони можуть формуватися за глибинними цінностями, а можуть об'єднуватися і навколо потреби в соціальному паразитизмі.

Конструктивні спільноти підсилюють, емоційно підтримують сильні сторони людини, спонукають її до прогресу. Причетність до спільноти компенсує емоційну недостатність особи, укорінює її в культурі спільноти та в суспільстві в цілому, ідентифікує і сприяє формуванню ідентичності. Деструктивні спільноти консолідуються навколо людських слабостей, анти-цінностей. Наприклад, для спільноти наркоманів, злочинців, алкоголіків, характерні позірна сентиментальність, меланхолійна слізливість, поверхова, інфантильна людяність.

Залежно від своєї якості спільнота володіє стабілізуючим (*компенсаторним*), терапевтичним або адиктивним потенціалом.

Прикладом конструктивних спільнот можуть бути професійні, етнічні, мовні, релігійні об'єднання. Психотерапевтичний потенціал мають численні спільноти за інтересами (кінологи, філателісти, туристи і т. ін.). Адиктивним потенціалом володіють спільноти, утворені на основі анти-цінностей (угруповання азартних гравців, наркоманів, злочинців, алкоголіків).

Зауважимо, що тільки жива людина є провідником емоційних імпульсів. Відомо, що неможливо тільки за допомогою читання книжок емоційно підключитися до спільноти. Для цього потрібне спілкування із живим представником спільноти, який поставився б до людини як до «свого», спорідненого, іншими словами – здійснив би ініціацію.

Організаційний клімат можна віднести до найбільш виразних позаособистісних феноменів психічного, оскільки він, у першу чергу, базується на колективних уявленнях, а вже потім на колективних переживаннях. Акцент зміщено в бік уявлень.

Етнокультурне поле. Напруженість етнокультурного поля здійснює роботу, спрямовану на утримання цілісності народу, створення відчуття етнокультурної ідентичності. Єдність за ознаками мови, землі, патріотизму, віри, етнокультурних цінностей підтримує цілісність спільноти. Напруженість створюється та існує за рахунок морально-етичної вертикалі в культурі з протилежними полюсами. На різних полюсах концентруються цінності й анти цінності. Що є добре? Що є погано? Для окремої людини відповіді на ці питання не такі однозначні, вона має змогу випробувати на собі вміщені в культурі постулати.

Особистість лідера нації, організації, спільноти відіграє роль своєрідного «кристала», крізь призму якого в означений простір надходить інформація. Особистість лідера спільноти атрактивна для членів громади саме продуктами її творчої переробки, певним відлунням викликам сьогодення.

В сучасних культурних спільнотах кожен мусить виконувати свою функцію і багато в чому довіряти експертним думкам вузьких спеціалістів.

Напруженість поля етнокультури підтримується різними обрядами, церемоніями, ритуалами.

Мусимо відзначити, що нині у світі спостерігається тенденція до **розвінчання культурних заборон**, через що спадає напруженість етнокультурного поля, слабшає зв'язок між людьми, що належать до однієї культури. В наслідок чого на побутовому рівні ми помічаємо, що нашим дітям доводиться пояснювати те, що раніше було само собою зрозуміло. Культура втрачає здатність виконувати функцію інкультурації. Етнокультурне поле завжди наповнене не тільки міфами, приказками, приписами культурної традиції, а й інформаційними вірусами і симулякрами.

Стрижнем етнокультурного поля є, безперечно, культурна традиція.

Природні спільноти живуть за законами самоорганізації. Вони існували задовго до виникнення юридичної практики та інших зручностей сучасної цивілізації, не всі умови їх життя формалізуються в законі, далеко не все можна означити навіть словом. Але за цим прихована велика таємниця олюднення. Саме тут твориться життя. Тому природну людську спільноту можна розглядати як живий організм. У якого є імунітет. Соціокультурний імунітет природної людської спільноти в першу чергу можна визначити за кількістю моральних людей, інтелігенції як спільноти, що продукує культуру. Також здоров'я спільноти визначається наявністю чітких правил соціального просування, рівнем представленості в масовій свідомості визнання первинності приписів культурної традиції по відношенню до індивідуальних прагнень та цінностей.

Іншими словами перевага в життєвій філософії стратегічного над тактичним.

Про визнання первинності приписів культурної традиції у спільноті свідчить виконання приписів ритуалу (процедури) у суспільно значущих справах всіма членами спільноти. Бо саме збереження ритуалу захищає спільноту від свавілля окремої посадової особи.

Таким чином, ми будемо виходити з того, що:

- 1) Соціокультурний імунітет це властивість природної спільноти, яка полягає у здатності до опірності психічним епідеміям.
- 2) Мотиваційний механізм культурної традиції формується представниками духовно-інтелектуальної еліти, в процесі вироблення

стратегічних правил соціальної взаємодії задля розвитку людського в людині.

- 3) Стратегії створення умов розвитку людського в людині співпряжені з відповідними культурними заборонами:
- можливість-необхідність фізичного дозрівання – культурна заборона дитячої праці;
 - можливість-необхідність інтелектуального дозрівання – культурна заборона обмеження доступу до навчання;
 - можливість-необхідність сексуального дозрівання - культурна заборона стимулювання передчасного включення у сексуальне життя;
 - можливість-необхідність морального дозрівання – культурна заборона взаємодії дітей з грошима провокуючи інші спокуси.
- 4) Пропаганда етнокультурної традиції та зразків сили людського духу.

Європейська декларація принципів толерантності була створена саме для того, щоби створити умови виживання етнокультур та природних спільнот.

Мусимо зазначити, що поняття толерантності досить часто використовується у маніпулятивних технологіях так само часто як «демократія» або «риннок». Однак, з тексту «Декларації Принципів Толерантності» видно, що принципи толерантності не суперечать необхідності культурних заборон, вони також не легітимізують психопатії, паразитизм, аморальні вчинки та сексуальну розбещеність. З документу, також, випливає, що особливості сексуальних уподобань людини ніяк не можна віднести до мовних або етнічних ознак.

Оскільки однією з базових відмінностей людини від вищих ссавців і всіх живих істот є те, що вона не зобов'язана у своєму житті повторювати видові зразки поведінки, це означає, що вона змушена робити свої власні вибори, а тому тривожиться, сумнівається в собі й інших. З одного боку, людина прагне до збереження енергії, а виходить, намагається прилаштуватися до чужих життєвих схем і стереотипів. З іншого боку, людина відчувається глибоко нещасною, усвідомлюючи, що життя йде якось не так, за чужим сценарієм, і намагається робити власні кроки. Ця властивість людської психіки дає можливість навчатися, використовувати чужий досвід для власного розвитку. Однак вона стає слабким місцем людини, коли джерела інформаційного впливу неякісні.

Ще однією особливістю сучасної епохи є прогресивна за своєю сутністю зміна: станові рамки стали менш твердими, у людини з'явилося більше можливостей вибору життєвих сценаріїв. Сучасна молодь при плануванні життєвого шляху орієнтується не на традиції родини, з якої вона

походить, а на власні переваги й особистісні потенціали. Звідси і легкість, з якою відмовляються від сімейних традицій та долучаються до різних авантюрних проектів.

Мусимо звернути увагу ще і на те, що, поряд із природними потребами, поведінка дорослої людини регулюється цілим рядом специфічних психологічних потреб:

- у служінні і керівництві [Е. Е. Фромм];
- в афіляції і у владі [Х. Хекхаузен];
- у безпеці, у приналежності, у повазі, самовираженні [А. Маслоу];
- в уяві, судженні і символізації [С. Мадді].

У своїх міркуваннях ми послуговувалися тезою про те, що базисні соціальні інстинкти людини – це інстинкти самозбереження, людської спорідненості та свободи волі. Залежність, придушення та вільна партнерська взаємодія – три шляхи побудови стосунків із зовнішнім світом. При цьому тільки останній з них є конструктивним для особистості.

Мусимо констатувати, що соціокультурний простір, який змінюється з розвитком суспільства і відкриває нові горизонти свого освоєння, неминуче експлуатується і експлуатуватиметься не тільки благою метою, а й для задоволення асоціальних і патологічних потреб тих або інших осіб і деструктивних груп. Перед суспільством і перед окремою особою, напевно, завжди стоятиме складне завдання встановлення і підтримки конструктивних правил соціально-психологічної взаємодії.

Виходячи з трактування соціокультурного простору як єдиного цілого організму вважаємо за потрібне ввести поняття соціокультурного імунітету як наявності в соціумі опірності чужорідним деструктивним ідеологіям, що загрожують відтворенню даного соціуму як на рівні біологічному, так і на суто людському, культурному рівні. Суспільна мораль – один із чинників соціокультурного імунітету, домінування світогляду, що сприяє відтворенню людини та культурної людської спільноти.

В основу психологічної концепції соціокультурного імунітету закладено ряд принципів. По-перше, це твердження про те, що людина має специфічну людську сутність, яку не можна звести до тварини чи до машини; по-друге, людська екзистенція пульсує на межі двох першооснов, якими є почуття людської спорідненості та відчуття індивідуальної унікальності; по-третє, людська сутність полягає у здатності до творення себе і специфічного людського світу. Для повноти аналізу векторів внутрішньоособистісної динаміки необхідно включити морально-етичну складову особистості, оскільки поведінка людини, на відміну від поведінки тварин не запрограмована природними інстинктами і керується моральними принципами, а розвиток особистості здійснюється шляхом добровільних моральних виборів.

Соціетальна психіка, що містить як масову свідомість, так і масове несвідоме, перебуває у постійному розвитку та взаємодії. Остання відбувається за рахунок як організаційних чинників, так і самоорганізаційних чинників. Суспільні цінності створюють мотиваційно-динамічний каркас соціетальної психіки, оскільки вони спричиняють відповідні динамічні напруження. Адекватна реакція на спонуки, що виходять з інформаційного середовища, є запорукою інформаційної безпеки особистості.

Специфіку сучасної соціальної ситуації існування людини в нашій країні, як і в інших країнах, визначають фактори інформаційного суспільства: існування сучасної людини в інформаційно щільному середовищі із агресією мас-медіа та безліччю проблем, таких як екологічна, демографічна, сексуальна; атавізми тоталітарного режиму в масовій свідомості населення, готовність до рабської, слухняної поведінки; психологічна неграмотність населення як передумова безумовної піддатливості професійному сугестивному тиску зацікавлених осіб; неможливість приховання професійних секретів від нечистоплотних ділків, які за гроші одержують знання про сучасні ефективні психотехнології; відсутність реально діючих суспільних соціальних інститутів психогієни і психопрофілактики.

Розглядаючи вплив інформаційного простору на особистість, слід враховувати, що він здійснюється також і на суспільство та державу, а через них – опосередковано на кожного індивіда. Цей вплив може носити конструктивний (безпечний) і деструктивний (небезпечний) характер.

Важко не погодитися з тим, що найбільш адекватним поняттям для об'єднання фахівців різних галузей гуманітарних знань з метою розробки критеріїв соціокультурного імунітету є поняття культурної традиції. Останній ми опишемо за допомогою соціально-психологічної теорії поля та наступних категорій: культурна традиція, культурні заборони, соціальний ліфт.

Як відомо, у більшості сучасних суспільств культура існує у наступних основних формах:

1) висока, або елітарна культура – дистанційовані від масових форм арт-факти (зразки образотворчого мистецтва, класичної музики й літератури, моральні образи й наукові стандарти), створювані для еліти й споживані нею;

2) народна культура – фольклор, що являє собою іноформу синкретизму утилітарно-магічно-морально-естетичної діяльності (казки, пісні, звичаї);

3) масова культура – культура, що склалася у процесі розвитку засобів масової інформації, тиражована для маси й споживана масою.

С. Юрський, розмірковуючи про функції культури, говорить метафорично і дуже влучно: «Культура в моєму розумінні є розум людства, досвід попередніх поколінь, вікова мудрість, що наполягає на необхідності самообмеження. Культура – це обмеження в людині і суспільстві всього поганого, руйнівного, тобто певною мірою – обмеження свободи» [9].

У будь-якій області, чи то культура, чи наука, економіка, політика, чи державне будівництво, дійсно важливі речі створюються зусиллями багатьох людей. Навіть генії в науці або мистецтві не приходять на порожнє місце, а стоять на плечах у попередніх поколінь, відштовхуються від того, що зроблене ними. Традиція дозволяє зв'язати в одне ціле зусилля не тільки сучасників, а й людей, що належать до різних поколінь, налагодити спонтанну співпрацю і взаєморозуміння людей, які ніколи не зустрічалися і не зустрінуться одні з одними.

Традиція – це єдиний спосіб поєднати індивідуальну волю активної і самостійної особи з колективною самоорганізацією окремої волі в рамках загального проекту. Оскільки ні індивідуалізм, ні колективізм у своїй грубій формі для повноцінної людини не підходять, жива традиція – це єдина форма забезпечити повноцінне існування особи. У відсутності традиції можлива або стадна форма колективізму, колективізм без особи, або повний розпад суспільства на окремі атоми, який, через слабкість окремої особи, неминуче приводить знову ж таки до стадного конформізму.

Культурна традиція дозволяє збалансувати індивідуальне і колективне у внутрішньому світі людини, оскільки тільки яскраві індивідуальності дають нам зразки для наслідування, і тільки колективні культурні цінності надихають людину на творчість, дають їй сенс.

Мабуть, народження цього духовного середовища розвитку людини і є справжньою метою нашого часу. Саме тут, у сфері культури, а не у сфері політики й ідеології, знаходиться основне поле боротьби. Коли Україна перетвориться на могутній центр духовного тяжіння, відцентрові сили зміняться на доцентрові, а всі сьгоднішні політичні й економічні проблеми відійдуть на другий план і врівноважаться самі собою. І навпаки, поки це духовне пробудження не відбудеться, ніякі суто політичні заходи не дадуть бажаного ефекту.

Таким чином, у основі будь-якої традиції лежить спонтанна, стихійна самоорганізація, викликана загальним позараціональним поривом або настроєм, в якому (з поправкою на навколишні умови і на характер самих людей) значною мірою вже закладене те, чим ця традиція стане опісля. Цей порив грає роль каталізатора, його тяжіння народжує мережа ініціативних груп, які поступово захоплюють за собою величезну безліч індивідуальної волі. Діяльність усіх цих людей стає відповідною цьому позараціональному пориву; займаючись економікою, політикою, мистецтвом, вони (часто –

мимоволі і неусвідомлено) працюють злагоджено один з одним, рухаються в одному і тому самому напрямі, і їх задум починає втілюватися в життя.

З цього можна зробити висновки:

1) Розвиток традиції відбувається за рахунок напруженої інтелектуальної та духовної праці кращих представників народу.

2) Коли форми, в які вдягнулася традиція, починають сприйматися як штучні і відчужені, той же духовний імпульс, який колись їх створив, скидає їх із себе і породжує нові. Перед кожним учасником цього процесу постійно постає складне особисте питання відповідності та відповідальності.

Практичні висновки: для функціонування живої культурної традиції необхідно постійно ініціювати в суспільстві дискусію на найактуальніші теми. У зв'язку з тим, що сутнісні критерії з часом мають здатність вихолощуватися і доходити до рівня пустої формальності, потрібно постійно наладжувати процес пошуку критеріїв суспільних норм і цінностей.

Функції ж культурної традиції, узагальнюючи, можна звести до двох блоків: 1) адаптивні; 2) захисні, або збережувальні (імуногенні). Причому перші постають як механізми дії креативного, а другі – консервативного чинника традицій [5].

В. Т. Куєвда виокремив такі функції культурної традиції:

Сепарація – відбір кращого досвіду.

Акумуляція – накопичення цього досвіду.

Консервація – в разі потреби захисту.

Трансляція – в часі і просторі

Традиціоналізація інновацій – потік інновацій великий сьогодні, але все треба «брати на зуб». Вийшли за коливання норми чи ні? Що не те – відкинули.

Формування етичного й естетичного ідеалу.

Генеральний мотиватор – те джерело, механізм, який спрямовує діяльність у тому руслі, яке найдоцільніше і перевірене століттями [2].

На підтвердження думки про необхідність у суспільстві інтелектуально-морального напруження Г. Лебон у своїй найвідомішій роботі «Психологія натовпу» наголошує: історія вказує нам, що як тільки моральні сили, на яких лежала цивілізація, втрачають владу, справа остаточного руйнування завершується грубою руйнівною силою натовпу.

Цивілізації завжди створювалися і оберігалися маленькою жменею інтелектуальної аристократії. Сила натовпу здатна лише до руйнування.

Панування натовпу завжди вказує на фазу варварства. Цивілізація ж передбачає існування певних правил, дисципліну, перехід від інстинктивного до раціонального, до передбачень майбутнього, більш високий

ступінь культури. Всі ці умови натовп, полишений сам на себе, ніколи не у змозі здійснити. Через свою винятково руйнівну силу натовп діє, як мікроби, що прискорюють розкладання ослабленого організму або трупа. Якщо будівлю цивілізації підточено, то завжди натовп викликає його падіння. Тоді-то виявляється його головна роль, і на певний час філософія чисельності стає єдиною [3].

Базуючись на надбаннях духовного й практичного досвіду, народна мораль українців спрямовувала їх у вимір належного, вказувала, як повинен діяти представник українського етносу за будь-якої конкретної ситуації, встановлювала норми поведінки, імперативи, дотримання яких є необхідним для реалізації практичних цілей у спільній життєдіяльності народу. Впродовж усієї історії України моральні цінності її народу відігравали надзвичайно важливу функцію регулятора як індивідуальних міжлюдських взаємин, так і суспільних стосунків.

Авторка дійшла висновку, що народна віра українців набуває практичної дієвості передусім через заборони і заборонні настанови, які вона містить. Заборони були і залишаються основною і найдійовішою формою реально діючих категоричних моральних вимог, що мають релігійне походження. На цих засадах упродовж ХІХ ст. українські селяни зберігали свої традиційні морально-етичні цінності, що відповідали їх станово-класовій та етнокультурній самобутності.

Отже, структуру соціуму можна уявити як динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їх взаємодії, але «кристалічні ґратки» створює культурна традиція. Завдяки традиції спільноти виражають і стверджують себе через синтезовані, підпорядковані національному ідеалові духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись приписів культурної традиції, людина виражає свою солідарність та ідентичність з нею, а також отримує життєву опору і джерело смислотворення.

Зі сказаного вище можна зробити висновки, що суспільство є цілісним організмом, душею якого є культурна традиція. Почуття протесту, яке виникає в нас час від часу щодо окремих сучасних нововведень, не є ознакою тупості та обмеженості. Так на неусвідомленому рівні ми реагуємо на загрози національній та культурній ідентичності.

Однак з метою конструктивного розвитку спільнот не можна покладатися лише на самоорганізаційні процеси і нехтувати організаційними. Визначну роль має відігравати національна інтелектуальна еліта.

В. П. Москалець влучно зазначив, що тонкий, але дуже продуктивний прошарок інтелектуальної еліти, який виростає на підґрунті загальної освіченості, культу знань і культури, становить істотну ознаку цивілі-

зованих націй. «Принцип елітарності – один з істотних виявів ієрархічності суспільного життя, як його необхідної умови. Як неможлива рівність людей за фізичними і психічними якостями, так неможлива рівність їх соціальних статусів, обов'язків і прав. Про рівність доцільно говорити в розумінні її як рівності усіх перед Законом, у можливості реалізувати свої задатки, перед Всесвітом, перед Богом» [4].

Говорячи про енергетичне підґрунтя людської взаємодії, не можемо абстрагуватися від етичної і моральної сторін цього процесу. Адже відомо, що порядна людина нічого не робить за чужий рахунок, вона сама для себе є обмежувачем недостойної поведінки. Їй не потрібні такі зовнішні сили примусу, як поліція та суспільна думка, вона не піддається спокусі непомітно «висмикнути пір'я з чужого хвоста і прикрасити ним себе». Порядним бути важко, а іноді і затратно. Тому порядних людей поважають у всі часи у всіх народів. З історії нам відоме кредо аристократа: жити за свої гроші, уникати накопичення боргів. Були навіть випадки самогубств через неможливість сплатити борг. Поняття честі, почуття власної гідності (до речі, було повністю усунуте в радянську добу з педагогічних підручників) були співвіднесені саме із здатністю людини розв'язувати свої проблеми за свій рахунок. На жаль, люди, що дотримуються таких жорстоких правил у житті, безкомпромісні і не виживають у переломні моменти історії. Однак у соціумі побутує інша, протилежна думка: розумний отримує максимум прибутку за рахунок інших, або мета виправдовує засоби. Таких людей менше турбують муки сумління, вони легше адаптуються до змін у суспільстві, точніше, пристосовуються. Прихильники кожної з названих полярних позицій ведуть між собою довічну суперечку, наводять численну кількість аргументів на користь свого світогляду.

Тож носіями соціокультурного імунітету у всі часи у всіх народів є люди, які мають особливе стратегічне чуття, здатність бачити наперед перспективи розвитку та небезпеки для соціокультурної спільноти, свого народу. Реальне домінування переживань за майбутнє, ніж за своє особисте життя. Краще за Т. Г. Шевченка цю позицію, мабуть, ніхто би не висловив:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Можна зробити висновок, що сутність діяльності інтелектуальної еліти – це оновлення світу за допомогою ототожнення творчого процесу з цивілізаційним будівництвом, оформлення ставлення до класичних форм, вироблення та утвердження канонічних структур інтелектуального знання, що визначають мову культурного спілкування всередині соціального середовища даного покоління. Організація соціального ліфта таким чином, щоби дійсно талановиті, духовно розвинені, креативні молоді люди з різних верств населення могли реалізувати свої таланти.

Культура повинна виступати «навігатором конструктивності», як середовище для розвитку здорової психіки. На нашу думку, засвоєння основ національних культур у процесі виховання і навчання дітей є головною складовою основ безпеки життя. Цей шлях веде до збереження національної самосвідомості, духовного і душевного здоров'я кожної людини і всього народу. Якщо в соціокультурному просторі не представлені поведінкові зразки нормальної людської самореалізації, нормальної людської взаємодії, то з нічого вони не з'являться. Принципом створення здорового інформаційного середовища може стати такий підхід: чим більше ареал впливу у засобу масової інформації, тим вищі для нього повинні бути якісні критерії діяльності.

Для професійних спільнот системи «людина – людина» основним мірилом повинна стати професійна етика. Необхідно довести до свідомості спеціалістів цієї категорії, що провідним тут є служіння справі, а не отримання прибутку. (Зміна пріоритетів на протилежні веде до корупції, деградації та деструкції).

Однак культурне поле будь-якого народу наповнене величезною кількістю суперечливих думок. Більшість із них згорнуто в приказки, прислів'я; багато з них є вдалим афоризмами відомих людей. Тут же представлено ірраціональні вірування, стереотипи і надузагальнення. Разом з тим в культурному полі завжди є і впадає в око продукт діяльності ідеологів насильства, вульгарності і бездуховності. За інформаційний вірус означимо наукоподібну за формою і правдоподібну щодо сенсу думку, зміст якої є деструктивним, паразитичним за своєю суттю, таким, що пригноблює душевні сили людини. Наприклад. В офісі працюють дві жінки – віком 25 і 30 років. Молодша нещодавно вийшла заміж і переживає прекрасну пору свого життя. Вона щаслива, тому що кохає і кохана. Старша – розлучена. Вона поблажливо посміхається і примовляє: «Порадій, порадій, адже це не надовго! Треба бути абсолютно наївною, щоб не знати, що всі чоловіки зраджують». Таким чином, інфікування відбулося. Наша героїня почала сумніватися, підозріло ставитися до чоловіка, ревнувати. Подружній парі доведеться пройти небезпечний шлях випробувань та обговорення теми ревнощів і зради. У кращому разі вони разом проживуть

цей досвід і відкинуть сумніви. А в гіршому базова довіра до світу у молодих людей буде суттєво пошкоджена.

Основним способом опору описаним вище діям є усвідомлення того, що в кожного свій індивідуальний досвід, свої психічні ресурси, свій тунель реальності і що проблеми однієї людини не обов'язково є загрозою для іншої.

Якщо основним завданням людської психіки вважати підтримку гармонійного цілісного існування в культурі і соціумі, то вірус порушує цілісність, індукує зараження, паразитує. Життєві сили, призначені для вирішення життєтворчих завдань і підтримки життєдіяльності, переспрямовуються на депрограмування вірусу.

Соціокультурне поле завжди містить деяку кількість вірусів. З одного боку, у результаті подолання вірусу набувається життєвий досвід, формується своєрідний соціальний імунітет, а з другого боку, засилля вірусних ідей у масовій свідомості сильно травмує психіку людини, породжує невпевненість у собі, страхи, порушує соціальну адаптацію. Ситуація стає деструктивною в тому випадку, якщо бракує ресурсів для подолання вірусних ідей.

Суспільна свідомість об'єднує в собі сукупність уявлень людей про нормальну поведінку та нормальний спосіб життя, це своєрідна мода на поведінку. Якщо ми говоримо про психічну норму в медичному аспекті, то передбачаємо, що існують об'єктивні психофізіологічні фактори, які свідчать або про норму, або про патологію. Якщо ж мова йде про норму в буденному житті людей, то, як це не парадоксально, нормальним вважається те, що таким вважає більшість людей, тобто питання норми вирішується голосуванням. Тому не дивно, що феномен «голового короля» повторюється то там, то тут. Таким чином, можна сказати, що «інформаційні віруси» заражають цілі народи, що призводить до спотворення уявлення про норму життя. Тоталітарний режим залишив глибокий слід у суспільній свідомості людей в Україні. Тому нині ми можемо говорити про деформовану суспільну свідомість народу України. На нашу думку, у ній криється основна причина негараздів, що існують нині у країні. За даними клінічних психологів (Бассіюні, Кістал, Ліфтон), провідне місце серед причин особистісних розладів посідає пережите людиною насильство. Тоталітарний режим є насильством над мільйонами людей одночасно. Останнє є особливо небезпечним, бо патологія, введена у ранг норми, у цих умовах має властивість тиражуватись. «Кордоцентричність» як риса українського національного характеру означає сприймання життя більше серцем, емоційно-чуттєвою сферою, ніж раціональним розумом. Тиск на такого типу особистість, за даними тих же клінічних психологів, призводить до емоційних травм. Останні виявляються у зниженні бар'єра

терпимості, втраті почуття власної гідності. Людина стає ніби загальмованою як емоційно, так і розумово.

Можна стверджувати, що поєднання рис національного українського характеру з деформаціями, викликаними тоталітарною системою, створює певні особливості суспільної свідомості. За даними наших досліджень можна зробити висновок, що навіть серед дорослих людей з вищою освітою переважають інфантильні особистості. Інфантильність є, мабуть, домінуючою формою деформації суспільної свідомості в нашій країні, з неї випливають різні види не пристосованої до життя поведінки.

У дев'яності роки це проявилось у готовності працювати без оплати, яка трансформувалась у рабське терпіння щодо новоспечених «хазяїв життя». Оскільки працьовитість усвідомлюється українцями як цінність, то робота без оплати – це своєрідна витончена форма втечі від реальності, замаскована нездатність щось змінювати в своєму житті, приймати рішення та нести за них повну відповідальність дорослої людини.

Наступною є схильність до думки, що хтось повинен організувати життя, розв'язати проблеми. Звичайно, що хибність такої позиції не усвідомлюється людьми, а не підтвердження очікувань від життя сприймається гостро, болісно.

І останнє – це криміналізація суспільної свідомості. Вона проявляється в терпимому ставленні людей до шахрайства, зловживання посадовими обов'язками та кримінальних проявів.

Не можна не назвати і деструктивні думки, які мають більш глибоке коріння у масовій свідомості українців. Вони закріпилися у приказках та прислів'ях:

- Побудова життя на стратегії уникання зла, а не досягнення добра. У будь-якій ситуації українець закінчує свою промову приказкою «аби не гірше». Звичайно, з огляду на глибокий філософський смисл, що криється у цій короткій приказці, це правильно. Але треба надати Богові шанс допомогти, тому робимо щось, бажаймо щось.
- Страждання виводяться в ранг основних цінностей. Успіх оцінюється не за досягнутими результатами, а за кількістю затраченої роботи та страждань. Звідси забобонний острах добробуту та звичайних побутових зручностей.
- Слабка віра в перемогу зла. На повідомлення про викриття хабарника чи злочинця українці часто реагують словом «відкупиться».
- Схильність вибудовувати стосунки феодалної залежності. З одного боку, шукати «дах», а з другого боку, брати під «опіку».

Таким чином, з одного боку, суспільна свідомість сучасних українців інтегрувала в собі ціннісні орієнтації західної цивілізації, активний спосіб життя, бажання високого рівня добробуту, сучасного технічного забезпе-

чення. З другого боку, східний філософський підхід до життя із притаманним йому спогляданням. З третього боку, успадкування численної кількості «вірусів» від тоталітарної системи, якою була політична система Радянського Союзу і яку необхідно депрограмувати задля нормального подальшого розвитку та життя. На жаль, за останні тридцять років у суспільній свідомості українців замість очікуваного приросту соціальної зрілості укорінилися постулати інфантильності та філософії споживацтва, а тоталітарне підґрунтя минулого стало чудовим фундаментом для формування цінностей кримінальної субкультури.

Продовжимо характеризувати масову свідомість сучасних українців за допомогою категоріального апарату Ж. Бодрійяра, який ввів свого часу поняття гіперреальності та її основи – симуляції. Дослідник розвинув учення про три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне симулякри. До третього порядку симулякрів він відносив усі сучасні феномени, включаючи суспільну думку і моду. На його думку, вони функціонують за принципом символічного обміну. Сучасну епоху Ж. Бодрійяр називає ерою гіперреальності, коли праця не виробляє, а соціалізує, при цьому представницькі органи влади нікого не представляють. Сучасну епоху характеризує відчуття втрати реальності. Останнім bastіоном реальності залишається хіба що смерть. Але часом і смерть настає не сама по собі, а як фантазм (уявлення) [1].

Головною ж ознакою сучасної епохи, за Ж. Бодрійяром, є ситуація, *коли не потреби є спонукою до виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання породжує «потреби»*. В акті споживання використовуються не товари, а вся система об'єктів як знакова структура. Поза системою обміну і споживання немає ні суб'єкта, ні об'єктів. Об'єкт споживання як такий конститується тим, що потреба піддається раціональному узагальненню. Суб'єкт, щоб залишитися таким, вимушений конструювати себе як об'єкт, і ця «система керованої персоналізації» усвідомлюється споживачем як свобода – свобода володіти речами. Ж. Бодрійяр вважає, що бути вільним у спільноті споживання насправді означає лише вільно проектувати бажання на вироблені товари і впадати в «заспокійливу регресію в речі». Немає індивідуальних бажань і потреб – є машини виробництва бажань, що примушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. Місце людини в соціальній ієрархії визначається володінням речами певного класу.

Втрачають свою спроможність як принципи традиції, касти, природного закону, сакрального і релігії, так і атрибути індустріальної революції – ознаки еквівалентності, авангарду, класу, ідеології, праці і виробництва. Симулякр у Ж. Бодрійяра «перевершив» історію: він створив «маси» (замість класів), і вони зупинили історичний процес. «Маси» –

мовчазна більшість, чорна дірка, що поглинає соціальне. Вони не можуть бути керовані ніякою політичною владою, але маси породжують ілюзії влади, ілюзії бути владою; функціонування всіх сучасних систем щеплене на тілі цієї смутної істоти мас (там само).

Твори мистецтва, створені на основі маркетингових технологій (Чого побажаєте? Будь-яка примха за ваші гроші! Піпл схавас!), можна сміливо відносити до категорії симулякрів. Мусимо констатувати, що процес симулякризації поширюється в силовому полі культури, тиражує пусті форми до нескінченності і зупиняє все живе. Це антиречовина, яка поглинає і знищує все, що зустрічається на її шляху. На підтвердження сказаного вище розглянемо спотворення, які знижують рівень напруженості соціокультурного поля і до яких ми вже звикли як до звичайних явищ.

Застосування психоделічних речовин для штучної зміни емоційного стану. Відомо, що людина влаштована так, що їй хочеться без особливого напруження почуватися комфортно і поменше зважати на докори сумління. Протягом історичного часу розвитку людини удосконалювалися не тільки форми прекрасного – більш витонченими ставали і форми людського паразитизму. Поступово в масовій свідомості закріпилася думка, що переживання піднесених емоційних станів не обов'язково має бути пов'язане із справжньою радістю, вагомою позитивною життєвою подією – натомість можна спожити якусь психотропну речовину і переживати приємні емоційні стани без поважних на те причин, тобто радість можна замінити на задоволення.

Застосування маніпулятивних технологій спілкування, що має на меті спотворення реального соціального статусу. Для того щоб опинитися в центрі уваги, не обов'язково напружуватися, здійснювати надзвичайний вчинок. Не обов'язково підніматися самому – можна принизити когось іншого, а ефект той самий. Міжособистісні маніпуляції не виходять із вжитку та моди до сьогодні.

Обслуговування людських слабкостей засобами «художньої творчості». Розширення норми за рахунок девіантності. На соціокультурному рівні вже не обов'язково створювати продукт високої творчої якості, який закликав би споживача до осмислення проблем буття, душевної напруги, катарсису, – досить вдатися до декількох жартів з приводу людських інстинктів, особливо тих, що пов'язані з нижньою частиною тіла. «Розслабити і розслабитися!» – це наймодніше гасло сучасності. Дійшло до того, що під гаслом залучення до культурного продукту люди почали підтримувати свої слабкості, фінансуючи яскраве уособлення останніх: психопатів, кривляк, співаючих стриптизерок.

Так відбуваються затухаючі коливання культури. Від пониженого рівня якості запиту до спрощеного творчого продукту – і знову до пониження запиту, і знову до більш примітивного продукту. Процес

симулякризації – шлях до колапсу, повного ступору, абсолютно подібний до поширення вірусу в комп'ютерному середовищі.

Наукове співтовариство сьогодні вже говорить про поширення деструктивних ідеологій в соціокультурному просторі. Як відомо, ідеологія це – система політичних, правових, етичних, художніх, релігійних, філософських поглядів. Ідеологія разом із суспільною психологією, яка включає буденні, емпіричні погляди, що виникли стихійно, суспільні почуття, настрої, звички, входить до складу суспільної свідомості. Коротке визначення: ідеологія це те, як суспільство бачить та інтерпретує світ. Можна сказати, що ідеологія це система своєрідних аксіом щодо життя в світі. Це певні стратегіями, притримуючись яких людина зможе прожити життя так як би їй хотілося. В процесі аналізу впливу на особистість діяльності деструктивного культу, авторка цих рядків дійшла до висновку, що ключовими індикаторами деструктивних ідеологій є: ставлення до живої людини чи то тварини як до об'єкту, що не має душі, як до речі, тобто як до неживого; визнання преваги у праві на життя за ознаками статі, кольору шкіри, етнічної та релігійної належності, тощо.

Абсолютно деструктивними ідеологіями, або деструктивними у вузькому сенсі можна вважати ідеології, що сприяють руйнуванню будь-яких соціальних зв'язків та інститутів, що виключає саму можливість розвитку і функціонування суспільства.

Інакше кажучи, виходячи із соціально-психологічної теорії поля ми можемо говорити про можливість феномену «синдром соціокультурного імунodefіциту». Ознаками якого є легітимізація «творчості» психопатів, циніків, покидьків за рахунок надмірної уваги та нездорового інтересу преси до епатажних фотографій і гучних заголовків, втрата у нашого суспільства здатності відокремити добро від зла, біле від чорного, припустиме від непристойного.

Наслідком цього стала готовність зайняти чужу «прибуткову» посаду без фахового диплома та досвіду роботи у даній галузі; існування стійкого попиту на фальшиві дипломи бакалаврів, магістрів, кандидатів та докторів наук; так само затребувані і платні нагороди. Брехня стала нормою, ніхто не визнає провини і не вибачається, а сексуальне розбещення неповнолітніх визнається за прояви творчої індивідуальності.

Можна висловити припущення, що існує критична межа зменшення рівня морально-інтелектуального напруження в соціокультурних спільнотах, перехід через яку призводить до переключення полюсів «добра» і «зла» у ментальності соціокультурної спільноти. А це є руйнацією соціокультурного імунітету.

Для підвищення рівня морально-інтелектуального напруження в соціокультурних спільнотах треба віднайти сенс життя і для спільноти, і

для особистості. Але звичка жити без морального та інтелектуального напруження вже зробила свою справу. За байдужість, недбальство, жадібність та зраду вже не соромно і не страшно. Наші дослідження показують, що зниження напруження відповідальності перед майбутнім своїх дітей просочилося і в родину, і в педагогічну спільноту.

У суспільстві безперервно точаться дискусії про небезпеку поганої кримінальної спадковості. Люди заклопотані питаннями: чи можна всиновлювати дітей від соціально неблагонадійних батьків? звідки в порядній родині взявся шахрай або гвалтівник?

Натомість щодо моральних якостей побутує думка, що вони таки точно передаються у спадок. Однак наука і практика показують, що моральні якості людини формуються в процесах виховання та розвитку і по спадковості не передаються.

Еволюційний процес людських соціокультурних спільнот відбувався протягом тисячоліть під впливом напруженої боротьби за виживання як на рівні фізичних істот, так і на рівні людських родів. Загрози були цілком реальними, очевидними. Процеси соціального ліфта піднімали на поверхню людей сильних, просоціальних, розумних. Так формувалися варни і касти у різних народів незалежно один від одного. Головне в цьому процесі – це відбір до управління найбільш достойних представників народу. Однак, як говорилося вище, розум, честь і совість не передаються по спадковості. Тому і діти аристократів не стають шляхетними людьми автоматично. Бо шляхетних людей виховує саме шляхетне середовище: правила, норми, заборони, жорсткі вимоги до відповідальності та відповідності моральним принципам роду. І саме в цьому його цінність. Історії також відомі вихідці зі шляхетних родин, які засвоїли тільки зверхнє ставлення до інших людей. Говорячи так абстрактно про процеси утворення соціальних страт, я хочу наголосити на тому, що цей процес відбувався до нашого часу під впливом реально усвідомлюваних більшістю спільноти чинників безпеки, і результатом такої сепарації став відбір кращих ідей, літературних творів, персоналій, витворів мистецтва та архітектури. Дотримання приписів суспільної моралі видавалося цілком прагматичним, а не снобістським, як це видається тепер.

У наш час людство усунуло більшість загроз, які напружували людей у минулі століття. Аристократія себе дискредитувала, бо вона найпершою навчилася жити без напруження. У більшості людей необхідність напружувати себе складним навчанням або моральними міркуваннями теж відпала. Ті явища, що створюють загрози для життя і здоров'я не вже сьогодні, а через якийсь проміжок часу, більшістю співвітчизників взагалі до уваги не беруться.

Разом з тим в нашу інформаційну епоху одна вдала ідея може дати роботу та прибутки тисячам людей. Генераторів ідей небагато, але не дуже й треба. Натомість багато «юзерів», і жити їм зручно. Необхідність приписів суспільної моралі не очевидна, навіть дивна. Тож у наш час склалися такі обставини, що спонукають до виходу на поверхню антигероїв, а «витончений креатив» рекламного бізнесу мотивує свою цільову аудиторію за допомогою стимулів антиестетики, деградації та розщеплення.

Створюваний століттями мотиваційний механізм культурної традиції для олюднення людських дитинчат за останніх 200 років майже зруйнований. До цієї справи успішно долучилися як ідеологи Великої французької революції, так і натхненники філософії споживання, а також постмодерну середини двадцятого століття. Це і не дивно, бо в попередні епохи було багато претензій, серед яких головна – обмеження можливостей для прояву людської індивідуальності. Що ж, індивідуальне самовираження особистості зараз ніким і нічим не обмежується, тільки творчих продуктів не побільшало. Гасло «моя свобода закінчується там, де починається несвобода іншого» сьогодні теж не дуже актуальне.

Західна цивілізація стоїть тепер як ніколи гостро перед необхідністю налаштування нового мотиваційного механізму культурної традиції олюднення. Дуже хочеться, щоби це відбулося за рахунок усвідомленого морально-інтелектуального поступу, а не внаслідок масштабної цивілізаційної катастрофи.

Виходить, що у людському житті є завдання, які називають класичними, оскільки їх намагається вирішити кожне покоління, а окремі спроби їх розв'язання описуються в класичній літературі. За великим рахунком це ті проблеми, які зводяться до пошуку індивідуумом гармонійних способів взаємодії із зовнішнім світом та із самим собою.

Складність вирішення цих завдань полягає в тому, що кожне нове покоління людей потрапляє в нові умови розвитку цивілізації. Досвід попередніх поколінь неможливо застосувати повною мірою, проте і відкидати його повністю теж було б безглуздо.

Отже, процеси соціальної взаємодії перебувають у постійному пристосуванні. А люди, які в них беруть участь, здобувають досвід і формують соціальну та соціально-психологічну компетентність. Процес цей складний і драматичний, бо вимагає від кожного з нас розв'язання етичних і моральних проблем в умовах значущого спілкування та повного емоційного включення.

Мусимо, однак, зазначити, що для безпечного розвитку культурної спільноти драматизм набуття соціального досвіду повинен відчуватися особистістю, але не настільки, щоб зламати її. Важливо також зазначити, що тиск на особу з боку соціальних умов повинен бути формуючим.

Таким чином, можемо констатувати, що психологічними передумовами потенційної вразливості соціокультурної спільноти на деструктивні впливи в інформаційному просторі є стихійна орієнтація на видовищні ефекти, розраховані на примітивні інстинкти і слабкості людської психіки; переконання у необхідності конкурентної боротьби і природного відбору шляхом виживання найсильнішого у всіх без винятку сферах життя.

Можна зробити висновок, що інформаційними загрозами можна вважати такий інформаційний вплив, при якому створюється потенційна або актуальна (реальна) небезпека зміни напрямку або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів; небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, спільноти, держави шляхом інформаційного впливу на свідомість та інформаційні ресурси; сукупність чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, суспільства й держави. Джерелами загроз інформаційного простору є розбіжності (суперечності) відповідних інтересів, системи цінностей, цілей між особистістю та спільнотою, державою або наявністю в однієї зі сторін стосовно іншої домагань, претензій або інших спонукувань до конфлікту. Найбільш небезпечним джерелом загроз цим інтересам вважається суттєве розширення можливостей маніпулювання свідомістю людини за рахунок створення навколо неї індивідуального віртуального інформаційного простору, а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність.

Доведено, що форма представлення потенційно стресогенної інформації засобами масової комунікації має відповідати низці умов, які забезпечують мінімальний рівень психологічного захисту населення: конструктивне представлення проблеми (показ людей в стані активного опору, реальної діяльності для подолання ситуації, що виникла); аналіз можливих способів конструктивного подолання труднощів; інформування про хід розв'язання проблеми аж до його остаточного завершення (про що часто забувають повідомити засоби масової інформації); надання психологічної підтримки потерпілим і учасникам рятувальної операції (демонстрація соціального схвалення і допомоги).

Натомість емпірично встановлено, що деструктивні впливи на спільноту здійснюються через такі: нагнітання тривожності і страху; поширення відвертої брехні, неточностей, граматичних помилок, жаргону; поширення матеріалів, що провокують сексуальне розбещення, стимуляцію передчасного сексуального інтересу в дітей; зміна смислового навантаження на слова, перекодування мови; поширення ідей, спрямованих проти дітонародження.

Список літератури

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 384 с
2. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. Донецьк : Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. 264 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1996.
4. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в Українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. вікова та педагогічна психологія «19.00.07» / В. П. Москалець. К., 1996. 49 с.
5. Настояща К. В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі: Автореф. дис кандидата соціологічних наук. К., 2005.
6. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер.з нім. К.:ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 262 с.
7. Тойнби А Дж. Постижение истории. М., 1991.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. Образ и действительность. Новосибирск, 1993.
9. Юрский С. Ю. Грех эгоизма // Российские вести. 10 февраля 1999.

1.2 Психологічна концепція соціальної залежності

У параграфі представлено авторську психологічну концепцію соціальної залежності, яка є спробою відповісти на питання про межі та умови конструктивної та деструктивної соціальної взаємодії. Обстоюється думка про те, що соціальна залежність та взаємозалежність особистості є соціальною нормою. Однак існують умови перетворення конструктивної залежності в деструктивну, такі як психологічне насильство. Досягнення особистістю зрілості є запорукою конструктивної соціальної взаємодії.

Характер, динаміка та специфіка соціальної взаємодії індивідуальності із соціумом не раз виступали об'єктом досліджень у соціальній психології, про що свідчать наукові доробки А. Адлера, П. Бурдьє, О. Донченко, Е. Дюркгейма, Ч. Знамеровського, В. Казміренка, К. Левіна, В. Мерліна, С. Московічі, Р. Нісбетта, Л. Росса, Н. Сарджвеладзе, П. Сорочіна, Дж. Теренера, Я. Щепаньського.

Особливої актуальності у наш час набувають підходи до аналізу категорії соціальної залежності. Найбільш цікавим нам видається підхід до категорії соціальної залежності як соціального процесу, висловлений польськими соціологами Я. Щепаньським та Ч. Знамеровським ще в середині минулого століття. Вчені наголошували: така категорія, як

соціальна залежність, може означати або ті залежності, які виникають між людьми, що живуть у одному співтоваристві, або залежності, що впливають з усвідомлення впливів одного на інших як на членів суспільства. Такий підхід охоплює як структурно-функціональні, так і інтенціональні залежності, не уточнюючи, чи усвідомлюють свою залежність, чи визначають один одного взаємно і чи встановлюють взаємодію один з одним на основі цього суб'єктивного визначення. Отже, він охоплює залежності, обумовлені приналежністю до економічних, політичних, релігійних та інших систем, а також інтенціональні залежності, що впливають із встановлених звичаями норм, які регулюють соціальні стосунки [3, с. 93].

Соціальна залежність – це процес, який може означати або ті залежності, що виникають між людьми, які належать до малих контактних груп, до однієї спільноти, або залежності, що впливають із усвідомлення людьми впливів одного на інших як на членів суспільства. Отже, можна сказати, що соціальна залежність – це процес, в якому людина перебуває від самого народження і до смерті, оскільки вона завжди потребує людського товариства.

Підсумувати сказане вище можна тезою про те, що соціальна залежність є однією з базових властивостей людської особистості, а суперечності між індивідом і соціумом зберігаються, із змінними показниками напруженості, протягом усієї історії людства. На думку О. О. Мітькіна, саме ці суперечності стали щонайпотужнішим стимулом технічного, культурного і соціального прогресу, що відобразилося в специфіці розвитку індивідуальної і суспільної свідомості. Подібно до того, як на рівні біологічної еволюції взаємодія індивіда і виду виконує певні адаптивні функції, так в історичному розвитку свідомості її індивідуальна і колективна складові вступають у складну динамічну взаємодію, що має важливе значення для процесів саморегуляції і підтримки стійкості соціуму. Ця динаміка колективного та індивідуального простежується і у внутрішньому, інтрапсихічному світі окремої людини, а також досить рельєфно відображається в специфіці індивідуальної і колективної свідомості. Якщо для першої найважливішими показниками є пластичність і динамічність, то друга характеризується ригідністю і прагненням до усталеності. Таке співвідношення не тільки служить добрим регулятором темпів історичного розвитку, а й забезпечує перевірку численних «особистих ініціатив» на їх коректність [2, с. 105].

Отже, мета розділу полягає у визначенні чинників та передумов конструктивної та деструктивної соціальної залежності особистості, аналізі умов трансформації конструктивної залежності в деструктивну.

Вивчення деформацій соціальних процесів та соціальної взаємодії під тиском деструктивного культу здійснюється нами на основі уявлень про

психіку індивідів і груп як про психодинамічні напружені системи, що перебувають у взаємодії, про те, що родовою ознакою людської особистості є наявність ієрархії ціннісної та непрагматичної мотивації. Також ми виходимо з того, що соціальна залежність є однією з базових властивостей людської особистості, яка в окремих випадках спричиняє ймовірність психічного зараження та психічних епідемій.

Конструктивна соціальна залежність

Соціальна залежність – це відчуття людської спорідненості та відповідальності за благополуччя близького і дальнього оточення. Здатність співвідносити свою поведінку і задоволення власних потреб з урахуванням загальної гармонії в соціальному просторі є позитивною стороною феномену соціальної залежності. Соціальна залежність є однією з базових, позитивних якостей людської психіки. Необхідно відзначити, що в основі таких людських якостей, як цілісність, вірність, надійність, патріотизм, лежить соціальна залежність [1].

У психосоціальному просторі існують різні психічні польові структури, що відрізняються показниками якості та напруженості, які ми класифікуватимемо так: високонапружені польові психічні структури, низьконапружені польові психічні структури, екстремальні психічні польові структури. Рухаючись у психосоціальному просторі, людина отримує досвід, зупиняючись там, де їй комфортно, знаходить свою екологічну нішу.

Взаємодія індивідуальної та польової психіки впливає з таких міркувань: родовою властивістю людської психіки є сприймання і творча обробка інформації. Оскільки поле пропонує величезну кількість інформації, а можливості людини обмежені, то психічна структура кожної людини налаштовується на певний інформаційний діапазон. Так само, як для зберігання функціональності фізичного тіла потрібен баланс внутрішнього (артеріального) тиску і зовнішнього (атмосферного) тиску, так і для повноцінного функціонування індивідуальної психіки необхідний баланс внутрішньоособистісного напруження та напруженості поля (система вимог, повноважень, соціальних статусів). Людина шукає комфортні умови, які відповідали б її потенціалові і давали б змогу виконувати продуктивну роботу (реалізовувати творчий потенціал). Чим вищий потенціал людини (її здатність напружуватися для досягнення потрібної якості), тим у більш напружених умовах вона може перебувати.

Метафорично цей зовнішній захисний шар особи можна уявити як мозаїчний панцир черепахи. За різних життєвих обставин не кожна ланка цієї захисної конструкції є міцною, здатною витримувати навантаження. У таких випадках людина шукає саме ту польову психічну структуру, яка здатна компенсувати ці недоліки. Якщо внутрішнім ресурсам особи бракує напруженості, то необхідні патерни підтримуються за рахунок членства в

організаціях і силового напруження соціокультурного поля. Наприклад, нестачу впевненості в собі людина може компенсувати владними повноваженнями за рахунок належності до армії або поліції. Однак міра компенсаторних потреб може бути гіпертрофованою. Тоді виникає залежність людини від організації, бажання самоствердитися за рахунок її статусу, професійна деформація особистості. Численні спостереження за людською поведінкою показують, що абсолютна більшість людей на планеті потребує структурування часу за допомогою членства у чітко організованих соціальних структурах.

Нормальна взаємодія індивіда і поля передбачає, що із зростанням потенціалу індивіда має посилюватися і напруженість поля. Додатковий імпульс може розподілятися як на користь індивіда, так і на користь групи. Суть процесу самовдосконалення за допомогою участі у високонапружених полях полягає в тому, що шлях розвитку особи можна вписати в схему: напруження – досягнення найвищого статусу цього поля – перехід до поля з вищою напругою на умовах найнижчого статусу – напруження – досягнення найвищого статусу в новому полі і так далі.

Когнітивно-емоційний баланс. Нормальними для людини є умови когнітивно-емоційного балансу, тобто спроможність вибирати ті життєві цілі, на які у неї достатньо психоенергетичних ресурсів. Порушення цього балансу призводить до емоційного вигорання, синдрому хронічної втоми, капітуляції.

Проте психологічний вплив буває конструктивним і деструктивним. Ідеї, спрямовані на зміну природного когнітивно-емоційного балансу, примушують людей підвищувати планку рівня домагань, порушують психоенергетичний обмін, що призводить до руйнування природного устрою життя і емоційних зв'язків, а значить, є деструктивними. Виходячи з відомого постулату про те, що потреби є джерелом активності людини, можна вважати, що індивідуальною характеристикою людини виступають способи задоволення потреб. Конструктивними для людини є ті способи задоволення потреб, які консолідують сильні сторони та оптимізують параметри індивідуальної функціональності. А протилежні способи задоволення потреб є деструктивними.

Взаємодія людей є конструктивною тоді, коли вона є не тільки взаємовигідною (тактично), а ще й взаєморозвиваючою (стратегічно), коли вона базується на конструктивних для людини способах задоволення потреб. У цьому сенсі конструктивна взаємодія не завжди є синонімом успішної та взаємовигідної взаємодії. Так, може здаватися, що гуманно надавати допомогу дитині, підлітку або юнаку на його першу вимогу, бо це породжує приємні стосунки, однак це не так, оскільки невинувата допомога обмежує набуття досвіду, важливого для розвитку. Фінансування

дорослих дітей теж може видаватися піклуванням, а може й обмежувати зростання потенціалу їх соціальної компетенції.

Конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у психічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану останніх у даний момент і в стратегічних перспективах. Цей процес не може відбуватися автоматично, для нього не існує алгоритмів та технологій, оскільки тут задіяно морально-етичну сферу людини.

Членство індивіда в численних групах з різними цінностями і нормами дає можливість зберігати й розвивати найголовнішу властивість здорової людської психіки – пластичність. Гармонійне поєднання у внутрішньому світі людини проявів індивідуального і колективного є основою людського благополуччя. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів сприяє розвитку і реалізації конструктивного людського потенціалу.

Психоемоційне поле сім'ї. Людина народжується з індивідуальним потенціалом життєвих сил. Однак при народженні вона ще не отримує людської сутності (відомо, що діти, які з волі долі були виховані тваринами, не отримують людської ініціації і не стають людьми в повному розумінні цього слова), ця сутність формується у процесах взаємодії, взаємозв'язків та взаємозалежностей з напруженістю психічних польових структур людських спільнот. Першою психічною польовою структурою, з якою взаємодіє людина, є це соціально-психологічний клімат сім'ї.

На користь сказаного свідчить і явище госпіталізму, що полягає у відставанні в розумовому розвитку дітей, які залишилися без батьківської опіки в лікарнях, хоча їхні батьки – розумово нормальні люди. Ці діти мають для виживання все, що й їх ровесники в сім'ях, за винятком родинного емоційного поля, створеного позитивними батьківськими настановами. В найкращому випадку механізм дії сім'ї забезпечує роботу двотактної схеми: безумовна любов матері стимулює польові якості психіки дитини і відчуття захищеності, а умовна любов батька – індивідуальне самоствердження, здатність до напруження і відчуття спрямованості. Перебування дитини в силовому полі батьківської любові дає їй змогу виробити здатність до управління своїм потенціалом через перемикання властивостей поля та індивідуальної психіки. Так відбувається «гартування» характеру дитини в сім'ї, що сприяє формуванню витримки та емоційній стабільності людини в дорослому житті. Так поступово формується мотиваційно-динамічний каркас особистості. Наявність у сім'ї одного типу батьківської любові небезпечна для дитини, бо виключно безумовна любов породжує психопатів, а виключно умовна – невротиків.

Батьки, сформовані як зрілі особистості, зацікавлені у тому, щоби сформувати у дитини механізми самостійного соціального функціонування. Виховання – це формування в особистості дитини механізмів, що забезпечать самостійність, самодостатність, функціональність.

У дитини поступово за роки дитинства повинна сформуватися здатність витримувати напруження дорослого світу. Тепличні умови не дають можливості формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості для повноцінного життя дорослої людини – для цього батьки повинні надавати своїй дитині можливість витримувати напругу, на яку дитина спроможна в її віці. А така важлива властивість дорослої людини, як здатність витримувати емоційну, розумову і фізичну напругу для досягнення бажаного рівня якості результату дії, виховується поступово за допомогою формувального соціального тиску. Міра останнього може бути визначена тільки індивідуально, що вимагає від батьків відповідальності і любові.

На захист сказаного вище свідчить той факт, що у всіх народів і у всі часи цінувалося те, що досягалося з докладанням зусиль, з напруженням. Мистецтво і майстерність умільця завжди були в шані. Так у традиційних культурах виникли висока література, живопис, музика, наука. У психологічній практиці, однак, ми часто стикаємося з парадоксальною ситуацією, коли високі здібності та обдарованість залишаються «мертвим капіталом». Теза про те, що здібності можуть реалізуватися лише в діяльності, тобто напруженій активності, належить до класики психологічної науки. Здатність до цілеспрямованої дії – одне з провідних надбань людства. У традиційних культурах пошана і самоповага виступають похідними від успішної діяльності, тобто від напруженої цілеспрямованої дії. У процесі навчання спочатку слід створювати зовнішні умови для того, щоб дитина могла підтримувати внутрішньоособистісну напругу й отримувати результат потрібної якості. Потім у неї виникає здатність самостійно концентрувати увагу та свої вольові зусилля, напружуватися задля досягнення потрібного їй результату.

Тож дитина перебуває під опікою та протекторатом сім'ї до моменту сформованості її здатності самостійно витримувати напруження відкритого соціокультурного простору. Аналіз, з одного боку, виховних систем у духовних школах Сходу та, з другого боку, підготовки аристократів до управління державою підтверджує наш висновок про те, що і там, і там найважливішими якостями особистості вважали витримку, здатність зберігати присутність духу, ясний розум, функціональність у критичних життєвих ситуаціях.

Коли доросла людина виходить у відкритий соціокультурний простір, вона не убезпечена від деструктивного впливу, однак її особистісний потенціал та сформований мотиваційно-динамічний каркас дають змогу

чинити опір несанкціонованим вторгненням та впливу соціальних патологій.

Отже, сім'я впливає на дитину умовно на трьох рівнях: біовиживальному, соціально-протекціоністському, загальнокультурному. Стратегічне завдання батьків полягає в тому, щоб у процесі виховання відокремити дитину від своєї підтримки на перших двох рівнях, залишивши тільки вищий. Для цього потрібно і рівень стосунків довести до вищого загальнолюдського. На виході з такої сім'ї молода людина прагне самостійно себе утримувати, реалізувати свій потенціал і не сприймає батьків як годувальників. Стосунки з батьками при цьому скоріше дружні, ніж залежні. Але слід пам'ятати, що відключення від батьківської підтримки повинно відбуватися за ініціативою дітей. Так само, як пташенята вилітають з батьківського гнізда, відчувши силу власних крил.

Завдання старшого покоління – передача нащадкам необхідної інформації для виживання і як біологічного виду, і як людського роду. Старшим слід усвідомлювати свою відповідальність, передавати інформацію без спотворень, не додаючи своїх інтерпретацій, не підносити уроки власного досвіду до рівня законів людського буття. Їм також необхідно мати мужність чесно визнати свою обмеженість і свою недосконалість. Однак потрібно ще мати мудрість і не розвінчувати себе завчасно, коли залежний від тебе молодший ще не зміцнів і потребує ілюзії твоєї всемогутності.

Потенціал сім'ї може спрямовуватися з наголосом на соціальну адаптацію або на творчу самореалізацію дитини. Кожна сім'я налаштовує та мотивує своїх дітей на життя в суспільстві, але на різних умовах. Існує безліч варіантів сімейної соціалізації, тому ми дозволимо собі окреслити крайні варіанти.

У конструктивних сім'ях домінують благородні цінності, честь, совість. У них вчать напружуватися, позбуватися власних недоліків, творити, досягати всього у житті власними зусиллями, уникати боргів, залежності і примітивно-стадних форм поведінки, вчать цінувати людські риси і почуття, утримуватися від крайнощів та надмірностей. Тут вчать бути, а провідною силою є творча самореалізація.

У паразитичних сім'ях панують плебейські цінності: обдурити, влаштуватися, влізти. Бери все, що виявилось доступним. Старайся якомога більше зробити чужим коштом. Налаштовують на те, що майна, влади і задоволень не може бути забагато. Отож формується паразитична особистість – потенціал низький, залежність від бажань висока. Алгоритмів долати власні недоліки не надано. Тут вчать мати, а провідною силою є соціальна адаптація у формі пристосовництва.

Тож сім'я – це єдине місце, де людина набуває власне людських рис, це те, що кожному з нас дано у вигляді життєвих умов розвитку; це та життєва заданість, яку неможливо змінити, а особливості стосунків членів батьківської сім'ї між собою виявляють себе практично у всіх сферах людської взаємодії в подальшому житті людини.

Умови перетворення конструктивної залежності в деструктивну

У кожній окремо взятій культурі в кожний окремо взятий момент історії складається свій соціальний тиск на людину. Тобто для соціальної адаптації і успішної самореалізації в цій культурі і в цей час людині доводиться докладати деякі зусилля і витратити енергію. Баланс між складністю задач, які стоять перед людьми, і необхідними зусиллями, потрібними від людей, постійно змінюється у бік ускладнення задач. В цьому і полягає прогрес, або еволюція людини. Таким чином, складається свій соціальний тиск, який вважається нормальним, а значить і легітимним.

Особистісні риси, цінності, переконання, норми можуть свідчити про інфантильність або особистісну зрілість індивіда; вплив на нього значущого поля – сім'ї, трудового колективу, друзів – може бути конструктивним або деструктивним. Оточуючі можуть ставитися до нього як до цінності (конструктивно) або ж прагнути використовувати його для досягнення своїх цілей (деструктивно); соціокультурне поле може бути як високої, так і низької напруги і залежно від цього або пропонувати еталонні стереотипи культури, або наповнювати життя індивідуума суперечливими, дезорганізуючими стимулами.

Чим ближче людина до полюса особистісної зрілості та суб'єктності, тим більшою мірою вона керується своїми переконаннями, тим вищі її етичний рівень і суб'єктність, тим більше у неї внутрішніх опор для того, щоб ухвалювати адекватні рішення, зберігаючи при цьому свою особистісну ідентичність. І навпаки, чим ближче особа до полюса інфантильності, тим сильнішого впливу і більшої підтримки вона потребує від психічних польових структур групи та соціокультурного поля, оскільки їй бракує внутрішніх опор для підтримання необхідного рівня емоційної напруги.

Особистісна зрілість – це компетентність у «морально-етичній економіці», здатність передбачити, чим доведеться розплачуватися за «дармовий сир у пастці». Це здатність визнати поразку і матеріальні збитки. Здатність відрізнити справжні дружні почуття від фальшивої солідарності п'яної компанії. Здатність прислухатися до конструктивної критики і відкинути знущання, замасковане під доброзичливу, дружню пораду. Здатність вибрати свій, не дуже привабливий для інших, однак автентичний для себе, шлях. Здатність відрізнити випробовування, необхідне для особистісного зростання, від самоствердження за рахунок дешевої слави.

Урешті-решт, це здатність прийняти і виконати те, що дійсно належить зробити саме тобі, і не спокушатися на чужі статки і здобутки.

Особистісна зрілість не досягається одноразово і не зберігається пожиттєво. Особистісна зрілість – це визнання того, що душа постійно зобов'язана трудитися, напружуватися. Визнання того, що ні почесні заслуги, ні поважний вік, ні хвороби не звільняють людину від обов'язку бути людиною.

Деструктивна соціальна залежність

Деструктивна соціальна залежність – це дезорганізація особистості внаслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур економічного, психологічного, політичного або релігійного типу.

Деструктивний культ – це група із специфічною якістю групової динаміки, основною характеристикою якої є різка поляризація групи, при тому, що кожен полюс має потребу в іншому для задоволення потреб слабких сторін своїх особистостей, що можна назвати прагненням до симбіотично-компенсаторних зв'язків. Деструктивні культури бувають релігійного, комерційного, психологічного і політичного типів. Сімейні стосунки теж можуть набувати якості деструктивного культу.

Психологічна залежність – це саморуйнівний феномен психіки, який полягає в порушенні емоційно-вольової регуляції. Емоційно-вольова сфера залежної людини не здатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя і для відновлення почуття психологічної захищеності та рівноваги вдається до фармакологічного агента або до компульсивних (автоматичних) дій. Наслідками такого стилю життя є порушення соціальної адаптації, дезорганізація та деградація особистості, загострення психічних та спадкових хвороб. Під адиктивним потенціалом розумітимемо специфічні індивідуальні передумови адиктивної реалізації, які найчастіше розвиваються на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, нерозв'язаних адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем. Адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду. Передумовою формування адиктивного потенціалу є зазвичай емоційна травма. На думку психоаналітиків, це може бути як дитяча, так і доросла емоційна травма.

Культурна психічна залежність особистості як соціально-психологічний феномен – це дезорганізація особистості внаслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур релігійного типу.

Культурна психічна залежність особистості як психотерапевтична проблема – це складний багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який проявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних

реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірною відчуття суб'єктивного благополуччя. Культова психічна залежність є одним із випадків психологічної залежності нехімічного походження.

Тоталітарний синдром особистості – актуалізація слабких сторін особистості під впливом деструктивного культу, що проявляється у готовності до психологічного насильства, прагнення до переживання приємних емоцій від приниження людей, до забезпечення своїх цілей будь-якою ціною, що розгортається на тлі емоційної недоступності та моральної ущербності.

Під деструктивними сімейними стосунками ми розуміємо суб'єкт-об'єктні настанови одного з членів подружжя стосовно партнерів. Тут можуть виявлятися спроби компенсувати власний невроз за рахунок психічного ресурсу партнера, бажання паразитувати за чужий рахунок, здійснювати гіперконтроль та гіперуправління стосунками та життям партнера взагалі. Деструктивні стосунки в сім'ї – це завжди зловживання довірою, використання недоторканого емоційного ресурсу дитини або партнера по шлюбу для власного самоствердження.

Симбіотично-компенсаторні групи останнім часом набули значного поширення в колах значущого, дружнього і родинного спілкування. Члени цих груп вибирають партнерів не за критеріями морально здорової взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власного недоліку або власних амбіцій. Дуже часто такі бажання бувають взаємними.

Суть моделі культової залежності полягає у наступному. Оскільки деструктивним культурам властива екстремальна напруженість поля, то високий соціальний тиск породжує надмірну згуртованість групи. Деформація соціальних процесів психосоціального простору відбувається за рахунок особливого впливу деструктивного культу. Окремі елементи поля потрапляють під вплив його напруги і спотворюють суміжні компоненти соціальної взаємодії. Деструктивний культ дезорганізує природні зв'язки з іншими соціальними системами та підсистемами, вириває із загального психосоціального простору окремі його елементи та переорієнтовує їх ціннісно-мотиваційні компоненти на задоволення власних потреб.

Деструктивний культ здійснює свій деформуючий тиск найперше на людей, які ослаблені наявністю індивідуальних дефектів, таких як особистісні розлади, яскраво вираженою акцентуацією характеру та симптоматикою граничної психіатрії. Однак і наявність нерозв'язаних психологічних проблем та ірраціональних вірувань, таких як занижена самооцінка, нездатність взяти на себе відповідальність за своє життя, бажання гарантованого майбутнього, потреба в причетності до вибраних, загальна інфантильність, нездатність адекватно задовольняти власні духовні

потреби, віра у власну винятковість, часто виступає слабким місцем у системі особистісного захисту, що допускає проникнення культової ідеології у внутрішній світ. Будь-яка організація може звиродніти до рівня деструктивного культу навіть без усвідомлення такої мети з боку її лідера.

Механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, які забезпечують інтеграцію неповторної людської індивідуальності, також припускають різночитання. Це призводить до ірраціональних вірувань, оман та буденного міфотворення, які виступають слабким місцем у системі соціально-психологічної компетенції, що дає змогу проникнення у свідомість культової ідеології.

Найбільш вразливими до деструктивного впливу культу є такі особливості суб'єктивної реальності індивіда, як ідентичність, міфічна свідомість, правова самосвідомість, тоталітарна самосвідомість.

Несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, яка призводить до нездатності індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та в психосоціальному просторі, тягне за собою і низьку інформаційну толерантність. Поєднання низького рівня правової самосвідомості з високим рівнем тоталітарних настанов призводить до готовності індивіда самостверджуватися за рахунок інших – «неправильних», «недолюдків», – які не належать до культової громади.

Висновки. У дорослої людини рушіями психічного розвитку виступають провідні цінності, що зумовлюють специфічну форму смислоутворення, яке актуалізується за допомогою феноменів міфологічної свідомості. У поєднанні з діяльністю процесів уяви та емоціями міф може відігравати роль програми життя людини. Існують міфи, що підвищують «енергетику», силу духу, підсилюють стійкість особистості до зовнішньої примусової дії. Водночас поширені міфи, що понижують «енергетику» людини, дезорганізують та деморалізують її, знижують саморегуляторний потенціал особистості. Оскільки компоненти міфічної свідомості грають важливу адаптаційну роль у житті людини, то завжди є ймовірність заглиблення у міфи деструктивних ідеологій.

Неадекватні батьківські настанови, які виникають на основі соціокультурних особливостей процесу виховання, нерозуміння та недооцінки вікових особливостей та вікових обмежень різних стадій розвитку дітей, переоцінки ролі батьківської присутності в житті дитини, часто виступають передумовами культової залежності їхніх дітей.

В основі маніпуляцій, що призводять до культової залежності, лежить такий алгоритм: прилаштування індоктринатора до актуальних потреб та цінностей об'єкта, дезорганізація його ціннісно-сміслової сфери за допомогою деструктивної ідеології та психологічного насильства, переорієнтація активної діяльності об'єкта на потреби культу, використання

об'єкта до його повного виснаження, відключення від об'єкта як від шлаку виробництва.

Список використаних джерел:

1. Ліщинська О. А. Психологічна концепція соціальної залежності. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 3–4 (48–49) (науково-метричні бази РИНЦ і Копернікус).

2. Ліщинська О. А. Факти і артефакти соціальної залежності. *Соціально-психологія*. 2006. № 6. С. 124–130.

3. Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике. *Психологический журнал*. 1999. Т. 20. № 5. С. 105–111.

3. Щепанський Я. Елементарные понятия социологии [общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева; пер. с польск. М. М. Гуренко]. Москва : Прогресс, 1969. 240 с.

1.3 Мотиваційно-динамічна модель особистості

У параграфі подається мотиваційно-динамічна модель особистості, сформульована у результаті вивчення деформацій соціальних процесів та соціальної взаємодії.

Тож пропонуємо до уваги мотиваційно-динамічну модель особистості для визначення особливостей взаємодії особистості з позаособистісними феноменами психічного.

Власні теоретичні побудови ми здійснили, спираючись на роботи К. Левіна, оскільки у них міститься інструментарій, що дозволяє виокремити чинники, які лежать у основі вольової, власне особистісної поведінки людини, завдяки чому вона здатна подолати тиск середовища, інших людей, обставин. Нагадаємо основні положення концепції К. Левіна. Внаслідок проведення великої кількості психологічних дослідів та експериментів К. Левін дійшов до думки, що не лише неврози, а й особливості когнітивних процесів, такі види активності, як процеси пам'яті зберігання та забування, вольова поведінка, пов'язані з розрядкою або напруженням потреб. У численних експериментах К. Левіна і його учнів було доведено, що нереалізовані потреби запам'ятовуються краще, ніж реалізовані, що стан напруження може спричинити агресію або тривогу. Досліджувався також зв'язок між інтелектуальним рівнем людини і її здатністю до заміщення однієї дії іншою. Врешті-решт К. Левін дійшов висновку, що людина – це складне енергетичне поле, динамічна система потреб і напруження, яка визначає і спрямовує сприйняття і дії [3].

На думку К. Левіна, рушійною силою людської діяльності є потреба. Під потребою К. Левін розумів динамічний стан (активність), який виникає у людини при здійсненні наміру, або дії. Потреби в структурі особистості не ізольовані, але перебувають у зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. При цьому ті квазіпотреби, які пов'язані між собою, можуть обмінюватися енергією, що міститься в них. Цей процес К. Левін називав комунікацією заряджених систем. Можливість комунікації, з його точки зору, цінна тим, що робить поведінку людини гнучкішою, дозволяє їй вирішувати конфлікти, долати різні бар'єри і знаходити задовільний вихід із складних ситуацій. Ця гнучкість досягається завдяки складній системі заміщаючих дій, які формуються на основі пов'язаних між собою потреб. Таким чином, людина не прив'язана до певної дії або способу вирішення ситуації, але може міняти їх, розряджаючи виниклу у неї напругу, і це розширює її адаптаційні можливості.

Для пояснення динаміки К. Левін використовує таке поняття, як напруга – стан внутрішньоособистісного регіону щодо інших внутрішньо-особистісних регіонів. Організм прагне до вирівнювання напруги даного регіону в порівнянні з іншими. Психологічним засобом вирівнювання напруги є процес – мислення, запам'ятовування і т. ін. Потреба – зростання напруги або вивільнення енергії у внутрішньоособистісному регіоні. Потреби діляться на фізіологічні стани (дійсні потреби) і наміри, або квазіпотреби. Поняття потреби відображає внутрішній стан індивіда, стан потреби, а поняття квазіпотреби еквівалентне специфічному наміру задовольнити потребу. «Це означає, що до наміру вимушені вдаватися тоді, коли немає природної потреби у виконанні відповідної дії, або навіть коли в наявності природна потреба протилежного характеру» [3 с. 136].

Кінцевою метою всіх психічних процесів є прагнення повернути людині рівновагу. Цей процес може здійснюватися шляхом пошуку певних валентних об'єктів психологічного середовища, які можуть зняти напругу. За К. Левіним, валентність – концептуальна властивість регіону психологічного середовища, це цінність регіону для людини. Валентність може бути позитивною і негативною.

Тож підхід К. Левіна відрізняють три моменти, цінні для розв'язання завдання нашого дослідження. По-перше, він перейшов від уявлення про те, що енергія мотиву замкнута в межах організму, до уявлення про систему «організм – середовище». Індивід і його оточення виступили у вигляді нероздільного динамічного цілого. По-друге, на протигагу трактуванню мотивації як біологічно зумовленої константи, К. Левін вважав, що мотиваційна напруга може бути створена як самим індивідом, так і іншими людьми (наприклад, експериментатором, який пропонує індивідові виконати завдання). Тим самим за мотивацією визнавався власне психологічний

статус. Вона не зводилася більш до біологічних потреб, задовольнивши які, організм вичерпує свій мотиваційний потенціал. По-третє, він припустив, що група також може бути розглянута як динамічна система, яка формує соціальне поле, за аналогією із системою психологічного поля особи. Соціальна поведінка людей у групі визначається взаєминами усередині неї, конкуруючими тенденціями, прагненнями окремих членів групи, каналами спілкування. Іншими словами, групова поведінка є функцією загального стану соціального поля, як поведінка людини є функцією потреб і психологічного поля.

Визначною для нашого дослідження є також і робота В. Вілюнаса «Психологічні механізми мотивації людини». Наведемо декілька тез із названої праці. Суттєвим нам видається висновок автора про загальну мотиваційну значущість відображуваних явищ.

Перше джерело – це механізми інстинкту, що зберігаються в організації базових потреб людини. Інстинкт у первинному вигляді являє собою форму біологічної мотивації, що забезпечує упереджене сприйняття цілого комплексу ключових дій, кожна з яких здатна спонукати індивіда до певної дії. Друге джерело – це ситуативний і онтогенетичний розвиток мотивації людини, в результаті якого предмети і дії, що вже мають мотиваційне значення, що постійно відбувається, передають таке значення практично всьому, що з ними пов'язане, аж до випадково супутніх мотиваційній дії обставин [2, с. 245].

Серед висновків ученого є і теза про те, що людина в кожен момент перебуває під впливом цілої системи актуалізованих мотиваційних стосунків і спонук. Унаслідок взаємодії вони складають свого роду мотиваційне поле, яке динамічно і гнучко визначає як цілі, що досягаються нею, так і численні нюанси способу їх досягнення, наприклад, рішучість, емоційність, ввічливість, продуманість дій і тому подібне [2, с. 248].

Автор відзначає також, що його уявлення відповідає тому, як мотиваційна динаміка зображалася в концепції К. Левіна. Проте для наближення цієї концепції до традиційних понять він пропонує інтерпретувати її з позиції онтології і розглядати «життєвий простір» як образ дійсності, що суб'єктивно переживається. За В. Вілюнасом, при такій інтерпретації «оточення» складають не фізичні об'єкти, а їх суб'єктивні образи, а валентності цих об'єктів і сили, що витікають від них, розглядаються як емоційні оцінки і стимулювання. Сукупність суб'єктивно взаємодіючих стосунків, що переживаються індивідом, і є реальним носієм мотиваційного поля.

Зрозуміло, що опосередкованість мотиваційного розпізнавання об'єктів переживанням, відсутність прямої прив'язки цього процесу до сенсорно-перцептивних ознак роблять його менш жорстко детермінованим,

зате більш універсальним і гнучким. Завдяки цьому, наприклад, як мотиваційний значущий може сприйматися не сама дія, а її специфічне відношення до досвіду індивіда [2, с. 235].

Що стосується безпосередніх значущих мотиваційних стосунків, то аналіз процесу мотиваційної фіксації дозволив позначити два випадки їх виникнення на основі природних механізмів: випадок онтогенетичної «добудови» інстинктивних стосунків шляхом імпринтноподібної фіксації; формування нових мотиваційних стосунків на основі емоційного зараження [2, с. 247].

У межах нашого дослідження ми будемо розглядати особистість у нерозривній єдності з її життєвим світом.

Наступною теоретичною основою нашого дослідження стали також уявлення про особистість у найширшому людському розумінні цього слова, закладені в працях класиків вітчизняної психології: Л. Виготського, який започаткував основи «вершинної», або акмеїстичної, психології; С. Рубінштейна, що у своєму дослідженні «Людина і світ» здійснив філософсько-психологічне розгортання уявлень про сутнісні характеристики людини; Б. Ананьєва, що здійснив спробу створення єдиної концепції людинознавства. А також розвинуті та доповнені в працях наших сучасників (Г. Балл, Ф. Василюк, В. Казміренко, О. Леонтьєв, В. Татенко та ін.) уявлення про систему ставлень до навколишнього соціального світу, інших людей і до себе як одну з найважливіших характеристик особистості.

У працях вітчизняних психологів К. Василюка, О. Донченко, В. Зінченка, В. Слободчикова, В. Татенка та у доробку науковців Заходу (А. Маслоу, Г. Олпорт, Е. Фромм, В. В. Франкл) закладено основи духовної психології як особливої форми національного знання про становлення суб'єктивного духу людини в межах її індивідуального життя.

Розпочнемо з позиції С. Рубінштейна, який вважав що моральність, чеснота не є чимось таким, що перебуває над реальністю, зовні реального життя, а є нормальною властивістю людини. Він пише: «значення етики полягає в тому, щоби розплющити очі людині на багатство її душевного світу, на все, що вона може мобілізувати, щоби встояти, щоби внутрішньо впоратися з тими труднощами, які ще не вдалося усунути в процесі боротьби за гідне життя» [4, с. 365]. Тож приєднаємось до позиції С. Рубінштейна, який справедливо вважав, що «психологічний аналіз людського життя, спрямований на розкриття ставлення людини до інших людей, становить ядро достовірно життєвої психології» [4].

На взаємопроникненні й спільності предметів психології та етики наголошував і Е. Е. Фромм: «Психологія повинна не тільки викривати помилкові етичні оцінки, а й може, понад те, бути основою для побудови

об'єктивних і правильних норм поведінки». «Гуманістична» етика Е. Е. Фромма підкреслює, що «предметом етики є не окремі чесноти і вади, а добродійний або порочний характер людини, і лише з урахуванням характеру можна давати остаточні оцінки окремим характерним рисам і вчинку» [7].

Підстава моральності також виводиться Е. Фроммом з природи людини. Він говорить, що поки людина жива, вона не може не хотіти жити, і єдиний спосіб досягти успіху на цьому шляху – використовувати свої сили, витратити все те, що маєш. А мірою людської чесноти вчений вважав рівень досягнутої нею плідності, тобто міру реалізації у своєму житті конструктивних, творчих сил, міру реалізації самої природи людини. Ставлення до інших людей повинно базуватися на плідній, справжній любові, що має на увазі турботу, пошану, відповідальність за їхнє життя і розвиток усіх людських сил [7, с. 130].

Моральність, за В. В. Франклом, – це не інший (додатковий) рівень буття, а інший вимір, суто людський, що вміщує духовні цінності, а також де можлива свобода (самодетермінація) [6].

Б. Братусь розглядає моральність у зв'язку з рівнем структури особистості, відповідно до якого і вибудовується ставлення до іншої людини та до самого себе. На першому рівні, егоцентричному, людина піклується лише про власне благо, інші люди і стосунки з ними – це лише засіб досягнення цієї вузькоособистої мети. Другий рівень, групоцентричний, характеризується тим, що людина зараховує себе до більш-менш численної групи людей, до яких починає ставитися позитивно; люди поза цією групою розглядаються насамперед як засіб реалізації групової мети, як менш цінні, нерівні – відбувається розподіл на «своїх» і «чужих». Власне моральність з'являється на третьому, просоціальному (гуманістичному), рівні, коли людина вважає себе частиною всього людства, а тому ставиться до інших відповідно до «золотого правила», керуючись у своїй діяльності не тільки власним благом і благом групи, а й користю всіх людей, навіть незнайомих, а далі – людства в цілому. На наступному, духовному (есхатологічному), рівні ставлення до іншої людини вибудовується на основі усвідомлення себе, а значить і всіх людей, створеними Богом, переконаності в існуванні після смерті і, відповідно, зв'язку не тільки загальнолюдському, а й більш глибокому – духовному, божественному [1].

На наш погляд, саме в цьому ключі можливе психологічне вивчення моральних якостей особистості та етики як детермінанти поведінки людини. Моральність, етична поведінка як ознака норми, як властивість людської природи може і повинна бути предметом психологічних досліджень та опорою психологічної практики. Центральними поняттями тут можуть виступати суб'єктивність та суб'єктність.

Що ж до суб'єктності, то, за визначенням В. Татенка, суб'єктний підхід у сучасній психології передбачає розуміння людини як цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості і діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їх взаємозв'язку. Саме суб'єктна парадигма дає життя продуктивним психологічним дослідженням, результати яких відкривають нові горизонти для розвитку гуманістично налаштованої науки і практики. «Бути суб'єктом свого психічного, душевно-духовного життя або, інакше кажучи, «жити по суті» для людини означає: воліти бути; прагнути бути власне людиною; могли бути людиною; визначатись у просторі і часі свого буття; творити нові змісти і форми свого буття; здійснювати рефлексію своїх творінь; набувати і нарощувати досвід людського буття; проектувати його нові форми і змісти; цілеспрямовано реалізовувати сутнісний проект свого буття як цілого» [5, с. 13]. Особистість людини, за Г. Олпортом, – це динамічна організація усередині індивіда особливих мотиваційних систем, установок і особових рис, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем.

Динамічний аспект суб'єктивного і суб'єктного віддзеркалює епігенетична концепція життєвого шляху особистості Е. Еріксона. Відомо, що епігенетичний принцип використовується при вивченні ембріонального розвитку, згідно з яким усе, що росте, має загальний план. Виходячи з цього загального плану розвиваються окремі частини, причому кожна з них має найсприятливіший період для переважного розвитку. Так відбувається доти, доки всі частини, розвинувшись, не сформують функціональне ціле. Епігенетичні концепції в біології підкреслюють роль зовнішніх чинників у виникненні нових форм і структур. З погляду Е. Еріксона, послідовність стадій – результат біологічного дозрівання, але зміст розвитку визначається тим, чого чекає від людини суспільство, до якого вона належить. За Е. Еріксоном, будь-яка людина може пройти всі ці стадії, до якої б культури вона не належала, все залежить від того, яка тривалість її життя. Вчений вважав, що еволюція заклала як у базальний план стадій життя, так і в базальний план інститутів людини такий перелік проблем і базових чеснот: базисна довіра проти базисного недовір'я; автономія проти сорому і сумніву; ініціатива проти відчуття провини; працелюбство проти відчуття неповноцінності; ідентичність проти змішання ролей; близькість проти ізоляції; генеративність проти стагнації; цілісність Его проти відчаю. У випадку «нормального» розвитку людини, підтримуваного соціальними інститутами, здорові діти не боятимуться життя, оскільки люди похилого віку, що їх оточують, володітимуть достатньою цілісністю, щоб не боятися смерті [8; 9].

Вчений обстоює думку, що стати дорослим, тобто повністю вирости в людському значенні, означає не тільки освоїти сучасну технологію і усвідомлено включитися в свою соціальну групу, а й уміти відкидати чужий світогляд і чужу ідеологію. Тільки з'єднання цих процесів дозволяє молоді сконцентрувати свою енергію для збереження і оновлення суспільства [8; 9].

У своїх міркуваннях зупинимося на тому, що визнаємо морально-етичну складову змістовним аспектом нормального розвитку особистості, оскільки поведінка людини, на відміну від поведінки тварин, не запрограмована природними інстинктами і керується моральними принципами, а людина отримує свій особистісний розвиток за рахунок добровільних моральних виборів.

Мотиваційно-динамічна модель особистості

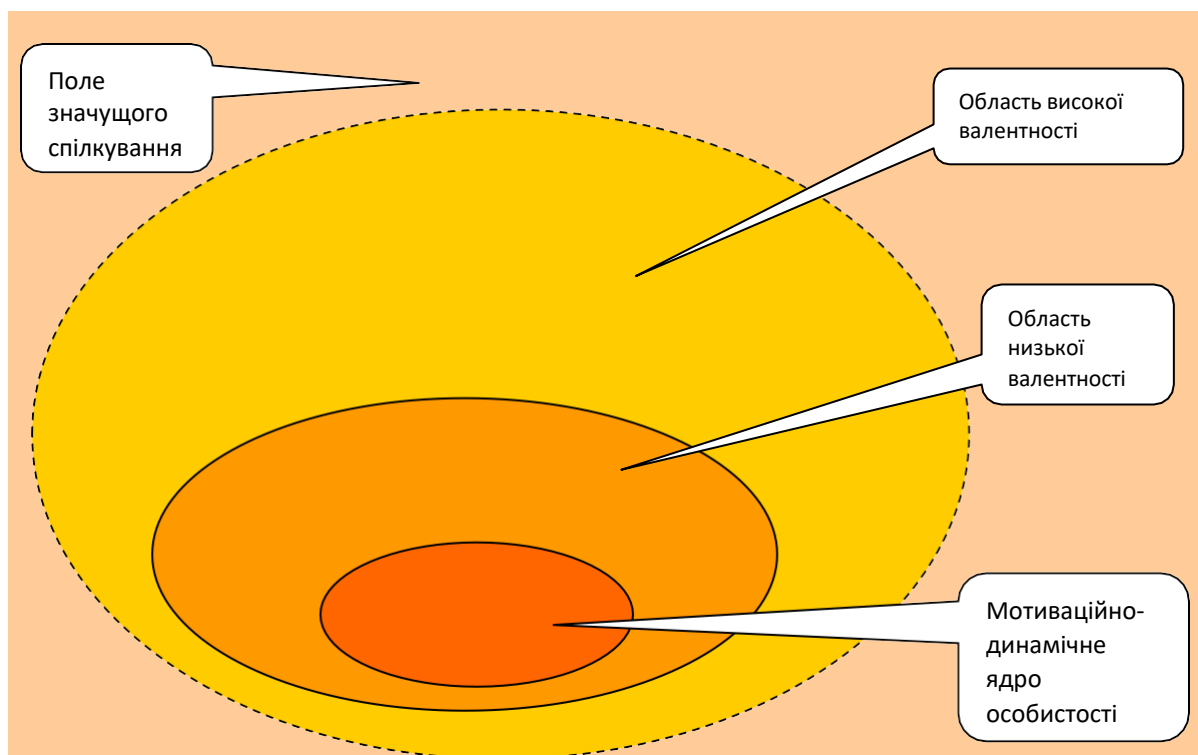

Рис. 1. Мотиваційно-динамічна модель особистості

Мотиваційно-динамічну модель особистості (рис. 1) ми розгорнули на основі моделі К. Левіна, з урахуванням морально-етичних складових та уявлень про потенціал життєвих сил особистості. Силowymi лініями напруги внутрішній світ людини умовно можна поділити на три частини: мотиваційно-динамічне ядро; область низької валентності, інтегрована за рахунок опрацювання інформації в особистому досвіді; область знань, не інтегрована не прожитих у досвіді з високою мотиваційною валентністю. Графічно це можна представити у вигляді концентрично розташованих сфер. Внутрішня сфера складається з норм, визнаних і перевірених

правил, чітких переконань, інтегрованих у життєве кредо. Друга сфера складається з доволі стійких рольових інтерналізацій, які можуть бути змінені в моменти особистих чи суспільних криз та трансформацій. Третя сфера складається з тих феноменів, які не мають чіткого усвідомлення, чітких критеріїв оцінки та вимірювання, існують у внутрішньому світі на рівні інформації, що вимагає перевірки. Третя сфера має нечітку межу і контактує з ближніми зонами соціокультурного поля, які виступають фоновими чинниками активності особистості.

Ми використали кольорове забарвлення моделі – від найінтенсивнішого тону в зоні мотиваційно-динамічного ядра особистості до найбільш розсіяного в зоні значущого спілкування – для того, щоби підкреслити відмінності сили напруження в кожній області.

Зовнішній шар самосвідомості найбільш динамічний, а його елементи активно взаємодіють з іншими психічними структурами. Його можна зобразити пунктирною лінією, до нього ж разом із всім іншим належать міфологеми, не опрацьовані на рівні особистого досвіду. Напруженість виникає внаслідок протидії двох тенденцій: з одного боку, пізнавальна активність суб'єкта спрямована назовні, а з другого – тенденція до збереження цілісності та несуперечливості у внутрішньому світі спрямована всередину, до ядра.

З віком людина опрацьовує свій досвід і третій шар стає тоншим, однак він має залишатися відкритим усе життя. Замикання зовнішнього шару, відключення від інформаційного поля соціокультурного простору з часом веде до особистісних розладів.

Сили інформаційно-динамічної напруги особистості розподіляються за такими векторами: до найбільшої економії життєвих сил; до найбільшої відповідності соціальним стандартам та очікуванням; до найбільшої відповідності особистим ідеалам (ідентичності).

У зв'язку зі сказаним вище було також встановлено лінії мотиваційно-динамічної напруги, які часто відіграють роль парадоксів людської поведінки:

1. З одного боку, людині властиве прагнення до стабільності, а з другого – прагнення до змін, що реалізує пізнавальну потребу.

2. З одного боку, людина підсвідомо прагне до економії життєвих сил, а з другого боку, іноді дивує всіх непрагматичним і нераціональним вчинком.

3. З одного боку, людині властиво опиратися на досвід експертів-авторитетів, а з другого – виявляти критичність мислення та емпіричним шляхом перевіряти інформацію на власному досвіді.

Можна сказати, що особистість перебуває у стані своєрідної мотиваційно-динамічної пульсації, яка виявляється у тому, що її зовнішня

область стає тоншою чи товстішою. На першій фазі «пульсації», в стані мотиваційно-динамічної рівноваги, валентність зовнішніх предметів, подій, ідей зменшується. Людина переживає своєрідний стан самодостатності. На другій фазі мотиваційно-динамічна рівновага порушується внаслідок переживання людиною якоїсь кризи, валентність предметів і явищ зовнішнього світу збільшується.

Таким чином створюється відносна несуперечливість особистого світогляду та основа для емоційно-когнітивної рівноваги (балансу). Зміна умов внутрішньоособистісної рівноваги, або зміна рівноваги «особистість – середовище» породжує бажання відновлення когнітивно-емоційного балансу і створює своєрідну «різницю потенціалів», що веде до напруження потреби та руху в бік її задоволення.

Для опрацювання досвіду потрібні затрата сил, сміливість вступати у стосунки, здатність бути відповідальним. Тому у дітей та інфантильних дорослих зовнішня область ширша, ніж у зрілих особистостей. У зв'язку з тим, що людині досить важко усвідомити та відокремити ті інформаційні змісти, які належать до зовнішньої області її особистості, від інформаційних змістів, що належать до найближчого середовища у полі її значущого спілкування, відбуваються процеси емоційного зараження, індукції, а також формуються передумови для мотиваційного зараження, що виявляється у переживанні людиною плацебо-потреб.

У щільному середовищі значущого спілкування існує спільний простір вільного пересування ідей, спільне переживання потреб та спільний вибір шляхів задоволення. Оскільки особистісні ресурси мають індивідуальний характер, то у середовищі значущого спілкування завжди існують умови для взаємного зараження не тільки ідеями, а й переживанням потреб, які не є сутнісними для даної людини. Можна спостерігати ефект переживання плацебо-потреб (сурогатних потреб). Тоді людина включається в активність, яка не відповідає її дійсним потребам, або береться за справи, для яких у неї нема ні здібностей, ні реальних можливостей.

Існує також ефект соціально-психологічної взаємодії у стосунках вчителя та учня в широкому розумінні цих рольових позицій, який ми назвали «парадокс учнівства». Він полягає у свідомому або неусвідомленому зловживанні позицією учня або вчителя, що може призводити до інсталяції соціальної залежності.

Парадокс учнівства. В процесі задоволення навчальних, духовних та есхатологічних потреб протягом усього свого життя людина створює кумирів та авторитетів. Це може бути улюблений учитель, письменник, лідер молодіжної групи, лідер професії, філософ, мудрець. Кумир, як правило, відображає актуальні завдання

особистісного розвитку його прихильника в даний момент часу. Але в міру розв'язання поставлених завдань кумир втрачає своє значення в житті людини. На новому життєвому етапі виникає нове захоплення і нова авторитетна особа. Завжди існує небезпека надмірного «зосередження» на своєму кумирі, втрати себе, що призводить до розігрування чужих самому собі ролей.

Ідеться про необхідність враховувати артефакт учнівства: якщо необхідно чогось навчитися, то це неможливо зробити без того, щоб не ідентифікуватися з майстром, довіритися йому, відчувати його. Потрібне ототожнення. Коли ж навчання завершилося, слід далі йти своїм шляхом, а для цього потрібне розототожнення з учителем. Цей процес для людини завжди важкий, драматичний і потребує від неї адекватної самооцінки та особистісної зрілості. Слід ствердити себе на новому рівні, подякувати вчорашньому кумирові за навчання і йти своїм шляхом далі.

Процес духовного розвитку, як і процес професійного становлення, тісно пов'язаний з навчанням, яке передбачає пошану, довір'я і слухняність стосовно вчителя. Тут виникає небезпека розчинитися в особистості вчителя, некритично наслідувати його, відмовляючись від свого шляху, тобто небезпека потрапити в психологічну залежність. Учитель теж може піддаватися деяким спокусам: з найкращих намірів обмежувати активність учня, передавати йому не тільки досвід, а й світогляд, самоутверджуватися за його рахунок, вимагати покірності і слухняності не тільки в питаннях методу і предмета навчання, а й у суто особистих ситуаціях.

Висновки. Таким чином, механізми маніпулятивного впливу на особистість включають ряд ефектів соціально-психологічної взаємодії, таких як ефект мотиваційного зараження, який полягає у зовнішній індукції переживання суб'єктом потреб, для яких у нього не існує об'єктивних передумов, названий нами ефектом «плацебо-потреб», ототожнення учня з особистістю вчителя у своєму прагненні перейняти елементи його майстерності, який був названий «парадоксом учнівства», та ефект «передчасної пропозиції».

Уявлення про особистість з позицій мотиваційно-динамічного підходу дозволяє пояснити соціально-психологічні механізми відкриття доступу до мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда та використання його індивідуального психофізіологічного потенціалу без його усвідомленої згоди внаслідок переживання індивідом плацебо-потреб.

Існування в значущому спілкуванні людини умов для переживання ілюзорних плацебо-потреб призводить до поневолення та експлуатації людини без використання традиційних форм насильства та примусу. Формування у людини мотивації і надмотивації відбувається з викорис-

танням як соціально-психологічних закономірностей людської взаємодії, так і окремих індивідуальних рис її характеру.

Визначений нами ефект соціально-психологічної взаємодії – «парадокс учнівства» – дає змогу побачити неусвідомлювані ресурси зловживання психогігієною спілкування в процесі передачі досвіду та знань, що може привести до поневолення людини людиною.

Виходячи з принципу нерівномірності індивідуального розвитку, висловлений людиною запит свідчить про її внутрішню готовність до опрацювання зазначеної теми. Передчасна пропозиція долучитися до опрацювання складних філософсько-релігійних питань та доктрин, що вимагають великих інтелектуальних та емоційних затрат, призводить до психофізичного вигоряння та звуження свідомості, а врешті-решт – до деструктивного ефекту соціально-психологічної взаємодії.

Список використаних джерел:

1. Ліщинська О. А. Інформаційно-динамічна модель особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 7. С. 6–11.
2. Братусь Б. С. Психология. Нравственность. Культура. Москва : Роспедагентство, 1994. 60 с.
3. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 288 с.
4. Левин К. Динамическая психология. Москва : Смысл, 2001. 572 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
6. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. № 1 (15). С. 3–13.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
8. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики [пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой]. Минск : Коллегиум, 1992. 253 с.
9. Эриксон Э. Г. Детство и общество. Санкт-Петербург : АСТ, 1996. 592 с.
10. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.). Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

1.4 Модель формування адиктивного потенціалу особистості

Соціальна практика вимагає від фахівців розробки пояснювальних моделей та терапевтичних стратегій щодо подолання явищ психологічної залежності або адикції як хімічного, так і нехімічного походження.

У даному тексті спробуємо обґрунтувати тезу про існування загального соціально-психологічного механізму, що спричиняє адикції всіх типів, незалежно від виду та якості агента останньої – адиктивного потенціалу особистості.

Оскільки соціальна залежність притаманна людській особистості, бувають випадки її деформації, і тоді ми говоримо про феномени психологічної залежності, або адикції. Кожна культура виробила свої уявлення про природу деструктивної залежної поведінки особистості. Християнська мораль, наприклад, вбачає причини залежної поведінки, шкідливих звичок у гріховній суті людини. Залежній людині інкримінуються втрата сили волі та небажання позбутися згубної пристрасті. На початковому етапі занурення індивіда в залежність таке ставлення оточення може бути ефективним і функціональним, але пізніше позиція звинувачення, на жаль, не дає результатів.

У другій половині ХХ ст. набула популярності концепція «хвороби», що пояснювала стан психічної залежності особистості. Поширилася думка про те, що як гіпертонік не несе відповідальності за свою хворобу, так і алкоголік не відповідає за свій алкоголізм. А втім, визнавши залежність важкою для лікування хворобою, більшість спеціалістів нині переконані, що людина повинна повсякчас чинити їй опір і нести відповідальність за своє життя.

Згідно із психоаналітичною моделлю залежності адиктивна поведінка є одним із проявів порушення особистісної динаміки, а індивідуальна схильність до залежної поведінки проявляється вже в перші роки життя. У рамках системно-особистісної моделі залежна поведінка розглядається як реакція на розлади в системі життєво значущих стосунків особистості.

У когнітивній психотерапії уявлення про залежність співвідноситься з тлумаченням особистісного розладу. Люди із залежним розладом особистості почуваються безпорадними і тому намагаються прив'язатися до більш сильної людини, яка забезпечила б їх засобами до виживання і щастя [1].

У рамках зазначеного підходу, відповідно до вказівок в МКБ-10, розлад особистості залежного типу діагностується на підставі таких показань: нездатність приймати рішення без порад інших людей; готовність дозволяти іншим ухвалювати за себе важливі рішення; готовність погоджуватися з іншими через страх бути знехтуваним, навіть коли

очевидно, що вони не мають рації; острах самостійно розпочати якусь справу; добровільна готовність до принизливих або неприємних вчинків, аби здобути підтримку і любов оточення; нездатність перебувати у самотності, готовність докладати чималих зусиль задля її уникнення; відчуття спустошеності або безпорадності в разі втрати близьких зв'язків; страх бути знехтуваним; уразливість, острах щонайменшої критики або несхвалення оточення [2].

Л. Вурмсер нагадує, що термін «адикція» належить до юридичної сфери, оскільки спочатку він означав «засуджувати вільну людину до рабства за борги», тобто адикт (залежна особа) – це той, хто зв'язаний боргами. Тому в масовій свідомості поширилося метафоричне уявлення про адиктивну поведінку як про рабську залежність від якоїсь влади, непереборної сили, що примушує, яка зазвичай сприймається і переживається як така, що йде ззовні, будь то наркотики, сексуальний партнер, їжа, гроші, влада, азартні ігри, тобто будь-яка система або об'єкт, що вимагає від людини тотальної покори й добивається її. Така поведінка виглядає як добровільне підпорядкування [3].

Мусимо зауважити, що залежність і адикція належать до відносно нових для вітчизняної науки категорій. На початку дев'яностих вони з'явилися у складеному А. Личком і М. Івановим словнику сучасної американської психіатричної термінології [4]. Однак у публікаціях вітчизняних авторів розглядається майже виключно залежність від хімічних речовин. Водночас усе більш виразно проявляється тенденція до розширеного розуміння адикцій: разом із традиційними (так званими хімічними) все частіше згадуються нехімічні, так звані поведінкові залежності. На наш погляд, найбільш виваженим є підхід до адикцій Ц. Короленка та Н. Дмитрієвої, які пишуть, що елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, яка намагається відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Проблема адикцій починається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане зі зміною психічного стану, починає домінувати в свідомості, стає центральною ідеєю, що проникає у життя, приводячи особу до відриву від реальності [5].

М. Гріффіт пропонує критерії, що в сумі визначають залежність: пріоритетність (*salience*) – улюблена діяльність набула першорядного значення і переважає в думках, відчуттях і вчинках (поведінці); зміна настрою (*mood modificatio*) – стосується суб'єктивного досвіду людини і супроводжує стан захопленості діяльністю (прикладом можуть служити стан емоційного підйому або, навпаки, спокою при переході до улюбленого заняття); толерантність (*tolerance*) – для досягнення звичного ефекту потрібне кількісне збільшення параметрів діяльності; симптоми розриву (*withdrawal symptoms*) – виникнення неприємних відчуттів або

фізіологічних реакцій при втраті або раптовому скороченні можливостей займатися улюбленою діяльністю; конфлікт (conflict) – стосується всіх різновидів конфліктів: інтрапсихічних; міжособових (з навколишніми людьми), з іншими видами діяльності (робота, соціальне життя, хобі й інтереси); рецидив (relapse) – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду абстиненту... [6].

У наш час уявлення про адиктивну поведінку охоплює різні типи поведінки: сюди відносять наркотичну залежність та алкоголізм, тютюнопаління і пристрасть до азартних ігор, гіперсексуальність і трудоголізм. Останнім часом до психологів-психотерапевтів часто звертаються з приводу залежності рідних і близьких від культових груп. Адиктивна поведінка характеризується широким спектром патологічних проявів – від поведінки, що межує з нормальною, до глибокої психологічної та біологічної залежності.

Суть адиктивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи відгородитися від реальності, людина намагається штучним шляхом змінити свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, відновлення рівноваги. За даними клінічних психологів В. Менделевича і С. Соловйової, вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений передусім труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій: це складні соціально-економічні умови, численні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї і на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можна зреалізувати. До того ж у наш час спостерігається надзвичайно стрімке зростання змін у всіх сферах суспільного життя. Кількість рішень, які сучасній людині доводиться приймати за одиницю часу, постійно збільшується [7].

Отож адиктивна особа обирає свій унікальний, однак дуже односторонній, спосіб виживання – відхід від проблем. Природні адаптаційні можливості адикта порушені вже на психофізіологічному рівні. Першою ознакою цих порушень є відчуття психологічного дискомфорту. Психологічний комфорт може бути порушений з різних причин – як внутрішніх, так і зовнішніх. Перепади настрою завжди супроводжують наше життя, але люди по-різному сприймають ці стани і по-різному на них реагують. Одні готові протистояти викликам долі, брати на себе відповідальність за те, що відбувається, й ухвалювати рішення; інші ж насилу переносять навіть короточасні і незначні коливання настрою і психофізичного тону. Такі люди мають низький поріг перенесення фрустрацій. Як спосіб відновлення психологічного комфорту вони вибирають адикцію, прагнучи штучно змінити свій психічний стан, отримати суб'єктивно приємні емоції. Таким чином створюється ілюзія

розв'язання проблеми. Цей спосіб «боротьби» з реальністю закріплюється в поведінці людини і стає стійкою стратегією взаємодії з дійсністю.

Адиктивні особи не викликають співчуття оточення, оскільки складається враження, що вони живуть за чужий рахунок, паразитують на інших, що не так далеко від істини. Але біда в тому, що за власним бажанням, без сторонньої допомоги адиктивні особи не здатні нічого змінити. Привабливість адиктивного способу життя для інфантильної особи в тому, що він є шляхом якнайменшого опору. «Створюється суб'єктивне враження, що, таким чином звертаючись до фіксації на якихось предметах або діях, можна не думати про свої проблеми, забути про тривоги, усунутися від важких ситуацій, використовуючи різні варіанти адиктивної реалізації» [8].

Зміни настрою за адиктивним механізмом можна досягти, застосовуючи різні адиктивні агенти. До таких агентів належать речовини, які здатні змінювати психічні стани: алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини.

Штучної зміни настрою можна добитися також зануренням у якісь види активності: азартні ігри, комп'ютерне спілкування, секс, об'їдання або голодування, роботу, тривале прослуховування ритмічної музики, участь у нескінченних культових ритуальних діях. При надмірному зануренні у якусь діяльність, що виглядає як більш м'який вплив порівняно із застосуванням хімічних речовин, теж розвивається психологічна залежність. Ще раз підкреслимо, що описані вище види психологічного впливу об'єднують спільні адиктивні механізми. Руйнівний для індивіда вплив адикції проявляється в тому, що в цьому процесі емоційні взаємини, зв'язки встановлюються не з іншими людьми, а з неживими предметами або явищами. Натомість емоційні стосунки з людьми втрачають свою значущість, стають поверховими. Спосіб адиктивної реалізації із засобу досягнення поступово перетворюється на мету. Короленко наголошує, що відволікання від сумнівів і переживань у важких ситуаціях періодично потребують усі, «але в разі адиктивної поведінки воно стає стилем життя, у процесі якого людина опиняється в пастці постійного відходу від реальної дійсності» [8].

Форми адикції можуть змінювати одна одну, що робить ілюзію розв'язання проблем ще стійкішою і сильнішою. Це небезпечно не тільки для самого адикта, а й для тих, хто його оточує. Адиктивна реалізація заступає дружбу, любов, інші види емоційних стосунків людини. Вона поглинає час, сили, енергію та емоції до такої міри, що адикт «виявляється нездатним підтримувати рівновагу в житті, долучатися до інших форм активності, отримувати задоволення від спілкування з людьми, захоплюватися, розвивати інші сторони особистості, виявляти

симпатії, співчуття, емоційну підтримку навіть найближчим людям» [8, с. 15].

Для адикта міжособистісні стосунки є дуже непередбачуваними, оскільки вони вимагають великих зусиль, чималих емоційних витрат, напруги та розумової діяльності. Натомість для адиктивної особи, що має вразливе Еґо і переживає комплекс нереалізованості, взаємодія з неживими речами, предметами і видами діяльності завжди є передбачуваною, а ефект досягнення комфорту при цьому майже завжди гарантований. Неживими предметами легко маніпулювати, тому зростає впевненість у здатності контролювати ситуацію. Неприпустимим є те, що маніпулятивний стиль переноситься на сферу міжособистісних контактів. Таким чином у взаємодії адиктивної особи зі світом відбувається специфічна переорієнтація: до неживих агентів адикції вона ставиться як до живих, а до живих людей – як до предметів. Завершимо огляд підходів до вивчення психологічних особливостей адиктивних переліком, розробленим Ц. Короленком і Т. Донських, які виділяють такі особливості поведінки адиктивних у міжособистісних стосунках: підвищена вразливість до труднощів, пов'язана з настановою гедонізму (прагненням негайно отримати задоволення, реалізувати свої бажання); поверховий характер соціабельності та її обмеженість у часі, що поєднуються із загостреним бажанням справити на оточення позитивне враження; відхід від відповідальності в ухваленні рішень і звалювання її на інших; тривожність у адиктивних тісно пов'язана з комплексом неповноцінності, залежності. Особливість полягає в тому, що в кризових ситуаціях тривожність може відступати на другий план, тоді як у звичайному житті вона може виникати без певних причин або через події, що не є дійсним приводом для переживань [9, с. 57].

Адикт відгороджує себе від засвоєння загальнолюдського досвіду, соціальних норм, цінностей. Він, навпаки, відмовляється збагачувати свій життєвий досвід, порушуючи тим самим найважливіші функції людського спілкування. Звідси взаємні труднощі в процесі спільної діяльності адикта з іншими людьми. Потреби в самопізнанні і самоствердженні особи з адиктивними схильностями реалізують перш за все у своїх контактах з адиктивними агентами, але не в спілкуванні. Про адиктивних можна сказати, що пошук джерел упорядкування внутрішнього світу не виходить за межі адиктивної реалізації. Разом із дисфункціональними процесами в спілкуванні порушуються, спотворюються і втрачають цінність такі значущі механізми міжособистісної перцепції, як ідентифікація, емпатія, рефлексія. Отже, втрачається здатність ставити себе на місце партнера, співпереживати, уявляти, яким сприймають тебе оточуючі.

Клінічні психологи виокремлюють різні види адиктивної поведінки як фармакологічного, так і нефармакологічного характеру. Вони є

серйозною загрозою для здоров'я (фізичного і психічного) не тільки самих адиктів, а й тих, хто їх оточує. Значної шкоди завдається міжособистісним стосункам. Разом з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, які є важливою ланкою в повноцінному функціонуванні суспільства і подальших його перспективах. О. Кочарян, В. Коровицька, аналізуючи проблему єдності залежних розладів, прийшли до таких висновків: під залежними розладами розуміють доволі широке коло поведінкових розладів, все ще далеких від розгадки таємниці їх етіопатогенезу; спроби розглядати всі види залежності як єдині за патогенетичними механізмами є недостатньо переконливими; психологічні механізми формування залежності є більш варіативними, ніж фізіологічні [10].

Отже, адикт обмежує свої основні потенціали, що характеризують людину як особистість: комунікативний, пізнавальний, морально-етичний, творчий і естетичний, тому прагнення відмежуватися від проблем та ілюзія комфорту прирікають його на застій, неспроможність або й повний крах особистісного розвитку. Люди, що оточують адиктивну особу, починають хвилюватися, виявляють усе більшу незадоволеність з приводу такої поведінки; частішають і посилюються конфлікти. Намагаючись уникнути скрутних конфліктних ситуацій, адикт, навпаки, усе більше розширює зону конфлікту і збільшує частку нерозв'язаних проблем, значною мірою ускладнюючи життя і собі, і близьким.

Розглянувши в цій статті формування рівневих механізмів, на яких базується організація цілісної поведінки індивідуума, ми зможемо дослідити афективні механізми виникнення схильності особистості до адикції. Щоб краще зрозуміти витoki цього явища, розглянемо розлади афективної регуляції як передумову адикції, оскільки відомо, що ключові проблеми залежності пов'язані з функціонуванням афективної сфери особистості.

Спираючись на класичні роботи О. Леонтьєва [11], П. Фреса та Ж. Піаже [12], І. Ізарда [13], Я. Рейковського [14], будемо розглядати емоції як процес, що організовує поведінку, а також враховувати властивість вибіркового впливу емоцій на пізнавальні процеси.

Згідно з Г. Крісталом, афект містить у собі низку компонентів: когнітивний (поточна життєва ситуація та оцінювання самого себе разом із спогадами, що виникають резонансно); експресивний (мімічні та інші невербальні реакції); гедоністичний (задоволення, біль, страждання, мотивація задоволення). До активуючих аспектів афекту учений відносить безпосередній вплив на рівень активації і швидкість реакції організму [15, с. 86].

Згідно з потребова-інформаційною теорією П. В. Симонова, емоція є віддзеркаленням у мозку людини чи вищих тварин якоїсь актуальної потреби (її якості і величини) й вірогідності (можливості) її задоволення, яку суб'єкт мимовільно оцінює на основі вродженого і раніше набутого індивідуального досвіду. У наведеному вище визначенні представлено і те, що породжує потребу, і те, що відображає вірогідність її задоволення. Емоція відображає предмети і події навколишнього середовища крізь призму актуальних потреб суб'єкта, звідки й впливає категорія значущості цих предметів і подій, їх суб'єктивна оцінка [16].

Отже, поряд із когнітивним аспектом сторони розвитку, формування навичок існує й інша, не менш важлива, лінія особистісного розвитку, значущість якої ми хотіли б тут особливо підкреслити – це формування у дитини психотехнічних прийомів емоційної організації поведінки, вироблення афективних стереотипів, на основі яких організовується поведінка людини в подальшому житті.

Відомо, що будь-яка форма поведінки, будь-який поведінковий акт спираються на якийсь конкретний афективний механізм. Цей механізм забезпечує, з одного боку, необхідний для розв'язання певної етіологічної задачі рівень вибірковості поведінки, її цілеспрямованість, з іншого – належний рівень афективного тону, стійкості. Жоден новий спосіб поведінки не може бути нав'язаний дитині, якщо при цьому він не буде афективно забезпечений. Дитина не в змозі сприйняти і засвоїти новий зразок поведінки, якщо афективні механізми, на які повинен спиратися цей зразок, не сформовані. Інакше кажучи, розвиток та ускладнення поведінки дитини завжди пов'язані з розвитком відповідного нового рівня афективної організації.

За термінологією Л. Виготського, в онтогенезі структури кожного з рівнів афективної регуляції спочатку мають бути екстеріоризовані, а потім засвоєні та автоматизовані, щоб стати базою подальшого афективного розвитку. При цьому стимулом-засобом для опанування структур кожного рівня є абсолютно різні (специфічні для кожного рівня) способи дії, які засвоюються дитиною як індивідуальні психотехнічні прийоми і, таким чином, закріплюють певний афективний механізм (що відповідає одному з рівнів афективної регуляції) [17]. Тобто можна стверджувати, що афективна сфера людини так само, як і когнітивна, проходить тривалий шлях культурного розвитку та соціалізації. З цього погляду організація поведінки дитини – це перш за все формування структур кожного з рівнів афективної регуляції і налагодження взаємодії між ними. Життєво необхідні афективні структури психіки дитини формуються завдяки виробленню відповідних стереотипів афективної поведінки. Отож формування емоційної сфери в дитячому віці є процесом, який вимагає

алгоритмічної точності й систематичних зусиль та постійного емоційного тепла з боку дорослих.

Несприятливі умови формування емоційної сфери спричиняються до різних розладів афективної сфери і розбалансування, в тому числі і до адикції. Такі розлади утворюють своєрідний цілісний комплекс, адиктивний потенціал, спрямований на деструктивні форми соціально-психологічної адаптації.

До несприятливих умов формування емоційної сфери слід перш за все віднести дитячу травму. Цей тип травми належить до раннього періоду життя і пов'язаний не з відчуттям безпорадності і капітуляції, а з природою дитячих афектів і з природою інфантильної, незрілої психіки. Психічна травматизація немовляти відбувається, коли мати, яка зазвичай оцінює емоційну реакцію дитини як прохання про допомогу і дає негайну конкретну відповідь, виявляється неадекватною і неспроможною заспокоїти дитину. Інфантильна психічна травма передчасно перериває ілюзію симбіозу, яка, судячи з усього, має велике значення, незважаючи на те, що новонароджена дитина здатна впізнавати свою матір вже з першого дня і сприймати її як інший об'єкт. Пережитий дистрес, повторні травмувальні ситуації призводять до уповільнення розвитку дитини й переходу її в стан відчуженості та апатії. Тому інтенсивний дитячий афект, навіть за доволі сприятливих умов його перебігу, є найбільшою загрозою гармонійному розвитку та адекватній самореалізації особистості в дорослому житті.

Г. Крістал вважає, що дитячі травми накладають глибокий відбиток на все подальше життя людини. Їх можна розпізнати за такими ознаками: страх індивіда перед будь-якими афектами, глибока недовіра до всіх людей, очікування «кінця світу», глибока переконаність у нетривалості, скінченності стану благополуччя. Такі люди схильні до сильного гальмування всіх функцій, спрямованих на турботу про себе; вони потребують когось, хто допоміг би їм «пережити цю ніч». Часто у них спостерігаються алекситимія та ангедонія у важких формах. Головне, що ніхто із старших членів сім'ї навіть не здогадується про те, що у стосунках з дитиною щось було не так. Те, що для малюка було справжнім пеклом, для дорослих могло бути лише частиною виховних заходів [18].

Хоч страх, тривога і гнів є активувальними емоціями, однак, коли суб'єкт під тиском небезпеки, відчуваючи свою безпорадність, капітулює, афект змінюється на кататонічну реакцію, що знаменує собою виникнення травматичного стану, – суб'єкт відмовляється від боротьби, припиняє чинити опір, стає покірливим, ніби впадає в стан заціпеніння. Чим більше він підкоряється чужим наказам, чим більше відчуває безпорадність, тим

глибше, повніше і незворотніше розвивається стан покірності, що нагадує транс. Поглиблення травматизації призводить до втрати людиною чутливості до болю і хворобливих відчуттів, відтак поступово звужується когнітивна сфера, загальмовуються процеси сприймання, запам'ятовування і пригадування, спостереження, врешті-решт, вона стає неспроможною розв'язувати проблеми, продукувати думки і планувати майбутнє. Такий стан отримав назву «психічного відключення» [19].

Так, відчувши страх або тривогу перед небезпекою, яка неблаганно насувається, оцінивши її від початку як непереборну, доросла людина розуміє, що загроза неминуча, украй небезпечна і деструктивна, що ситуацію змінити неможливо, відтак її афект змінюється зі страху на кататонічну реакцію [15, с. 112]. Така реакція є частиною первісного патерну виживання, властивого практично всім тваринам. Прикметно, що цей капітулятивний патерн містить безболісний самодеструктивний механізм.

Отже, як свідчать останні дані, не тільки дитячі травми, а й катастрофічні обставини життя людини в дорослому віці можуть призвести до незворотних процесів дезорганізації та деградації особистості. Якщо узагальнити результати досліджень В. Франкла, Х. Арендт, Дж. Ліфтона і Г. Крістала, які вивчали особливості впливу на людину неволі та психологічного насильства в концентраційних таборах під час Другої світової війни, то можна дійти висновку, що свобода особистості є не тільки етичним поняттям. Усвідомлення і суб'єктивне переживання свободи є основною передумовою соціальної адаптації та біологічного виживання людини. Оскільки переживання свободи можна віднести до розряду духовних потреб людства, то маємо також підтвердження висновку В. Франкла про первинність духовно-сислової сфери для виживання індивідуальності у соціокультурному просторі.

З позицій психоаналізу механізм виникнення адикції, запропонований Г. Крісталом, виглядає так: важкий дистрес, виснажлива хвороба або брак материнської турботи супроводжуються такою болісною, нестерпною емоційною реакцією, що немовлята вимушені якось рятуватися, тому й «відключають свої почуття» [15, с. 80–118].

Відтак афективний механізм викристалізовується, втрачає свою пластичність, набуваючи автоматизму. У дорослої людини це виявляється у неусвідомлених потягах до компульсивних дій, в утриманні надмірної реакції на певний афект або у формі алекситимічного недиференційованого афективного стилю (регресія форми афекту, що робить його непридатним для виконання сигнальної функції; стирається грань у сприйманні живих людей і речей). При цьому незмінно повторюється одна і та сама розв'язка, що прирікає людину на нестерпні муки.

Е. Себшн вважає, що основний дефект адиктивного пацієнта у його нездатності бачити в собі цілісну, самодостатню, впевнену в собі особистість, в заниженій самооцінці. Тоді адиктивна особа кидається на пошуки хімічних речовин, що дають ілюзію звільнення від внутрішніх переживань, або поринає в діяльність, здатну примирити її з примітивним об'єктом її амбівалентної прихильності [15, с. 18].

На думку Р. Мея, межа між «нормальним» і «невротичним» проходить там, де активність стає компульсивною (коли людина вимушена діяти, але робить це не за власним бажанням, а скоріше тому, що в такий спосіб вона звичайно заглушує тривогу). Прикладами можуть бути компульсивна робота, алкоголізм, компульсивна сексуальна активність. Мотивом тут є вже не сама діяльність, а її зовнішній ефект [20, с. 155].

Нормальне функціонування психіки передбачає такий рівень афектів, який дає особі можливість одержувати від них максимум інформації. «Сутність нормальності – це гнучкість на противагу застиганню поведінки в патернах незмінності, характерних для кожного прояву невротичного процесу чи в імпульсах, меті, діях, думках, чи у відчуттях. Змінюється вільне поведінкове явище чи ні – залежить від природи комплексу сил, які спричинили його. Жоден момент поведінки не можна вважати невротичним, якщо процеси, які привели його в рух, не зумовлюють його автоматичного повторення незалежно від ситуації, корисності або наслідків дії. Усе, що спричинене свідомим і передсвідомим, є «нормальним», а все, що спричинене несвідомим, є «аномальним» – оскільки автоматичне» [21, с. 182].

Нестримна компульсивна діяльність, зрозуміло, не є по-справжньому творчою або такою, що забезпечує повну реалізацію здібностей особистості. Не спрямована вона і на розв'язання проблеми, яка спричинила напругу. Питання полягає в тому, чи може така активність ослабити напругу, не розв'язавши конфлікт, що лежить в її основі. Якщо конфлікт залишається, то до такої діяльності доводиться вдаватися досить часто. У цьому випадку йдеться про виникнення неврозу нав'язливих станів. Так Р. Мей пояснює відмінність між конструктивними і деструктивними способами зниження тривожності [20, с. 302].

Здатність переживати емоції у всій їх цілісності, не ізолюючи «когнітивне» від «експресивного», формується порівняно пізно і не зводиться до однієї функції Еґо. В основі такої здатності лежить поєднання багатьох рис особистості, ряду внутрішніх функцій і чинників. Слід також мати на увазі кількісну характеристику афекту, тобто його граничну інтенсивність, яку може витримувати людина за певних умов. Якщо людина наближається до граничної для неї межі інтенсивності або тривалості афекту, виникає потреба діяльності, яка давала б змогу уникнути свідомої регуляції емоцій

або блокувати їх. Так, усім відома непосидючість дітей в очікуванні приємної чи хвилюючої події. А втім, це властиво і дорослим.

Саморегуляція в переживанні афекту, звичайно, є частиною нормального ставлення до цього феномену, а втім, багато подібних захистів використовуються для підтримки нормального перебігу психічних функцій. Опанувавши різноманітні форми поведінки, людина підсилює свою здатність переносити афекти. Ця думка підтверджується результатами досліджень Е. Зетцель, яка підкреслювала, що розвиток емоційної стійкості – це процес, що триває протягом усього життя [22].

Отже, нормальний розвиток людини неможливий без узгодженої діяльності когнітивних та афективних структур її психіки. Механізми психологічного захисту діють як на когнітивному, так і на емоційному рівні, але когнітивний рівень більшою мірою залежить від соціальних настанов, які не завжди збігаються з глибинними потребами індивідуума.

Механізми захисту дотичні до всіх трьох сфер особистості – психофізіологічної, соціокультурної та ціннісно-сислової – і в кожній з них вони заломлюються по-своєму. Цей взаємозв'язок розвивається поступово – у соціальній взаємодії, яка й стає каталізатором (провокатором) розгортання індивідуальної психіки. На певних етапах розвитку індивідуальності соціальний тиск може перевищувати силу впливу, необхідну наразі для формування особистості. Таке перевищення можна назвати зловживанням, або психологічним насильством. При цьому механізм захисту руйнується. Метафорично це схоже на поломку терезів при спробі зважити вантаж, вага якого перевищує вантажопідйомність терезів. Буквально – пружина розтягується і втрачає еластичність, тому не може більше використовуватися за призначенням. Емоційна сфера людини теж повинна бути пластичною, чутливою. Несформованість у людини здорового механізму чутливості до емоційних впливів призводить до різних форм саморуйнівної, аутоагресивної поведінки. У кожному випадку адикції спостерігається саморуйнівна поведінка, що пов'язано з порушенням дії механізмів психологічного захисту. У зв'язку з цим в нас виникло припущення, що на різних етапах особистісного розвитку існують загрози виникнення різних типів залежності.

Розвиток особистості ми, вслід за К. Левіним, Л. Виготським, розглядаємо у зв'язку з динамікою провідних потреб і провідної діяльності та новоутвореннями певного віку (табл. 1). З цієї позиції адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду. Передумовою формування адиктивного потенціалу зазвичай є емоційна травма – як дитяча, так і доросла. Якщо співвіднести сфери особистості з провідною

діяльністю і новоутвореннями кожного вікового періоду, факти порушення задоволення базисних потреб індивідуальності шляхом психологічного насильства, то виходить така класифікація адиктивної поведінки:

1. Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням базових людських потреб у безпеці (психофізіологічний рівень особистості) можуть проявлятися як адикція до їжі і до сексу, відомо, що переїдання – поширена проблема дитячого віку.

2. Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням соціальних потреб особистості (соціально-культурний рівень особистості, або Его), можуть проявлятися як труднощі із самооцінкою і соціальною самореалізацією, а наслідками можуть бути алкоголізм, наркоманія, інтернет-залежність – типові підліткові проблеми;

3. Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням духовних потреб людини (ціннісно-смысловий рівень), в юнацькому віці можуть бути найбільш травматичними з погляду формування особистості, її деформації, а наслідками можуть стати культова залежність, душевне рабство, трудоголізм – соціально-психологічні проблеми дорослої людини.

Таблиця 1

Адиктивна поведінка особистості та її прояви в різні вікові періоди життя

Сфери особистості	Вікові потреби Та їх порушення	Вікові періоди Уразливість	Вид адикції
Психофізіологічна	Порушення задоволення потреби в базовій довірі до світу.	Дитинство / Беззахисність, інфантильність	Переїдання, неусвідомлені ритмічні дії
Соціокультурна	Порушення потреби у інтимно-особистісному спілкуванні, деструктивний вплив на самооцінку	Підлітковий вік/ Вразливість до зовнішніх впливів та оцінок	Алкоголізм, наркоманія
Ціннісно–смыслова	Порушення задоволення екзистенційних потреб, пошуку сенсу життя.	Юність/ Юнацький максималізм	Трудоголізм, фанатизм, культова залежність

Отже, такі різні, на перший погляд, психологічні проблеми, як наркотична залежність, алкоголізм, тютюнопаління, пристрась до азартних ігор, гіперсексуальність, трудоголізм, а також культова залежність, мають у своїй основі спільні механізми, до яких належать наслідки переживання індивідом дитячих емоційних травм та дорослих катастрофічних травм, що пов'язано з неналежним задоволенням базових потреб відповідного етапу формування особистості. Тому ми говоримо про наявність такого соціально-психологічного феномену особистості, як її адиктивний потенціал.

Адиктивний потенціал особистості – це специфічні індивідуальні передумови адиктивної самореалізації, які найчастіше розвиваються на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, невирішених адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем. Зазвичай адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду (потреба у безпеці для дитячого віку, у соціальній взаємодії особистості – для підліткового, у самовизначенні – для юнацького).

Адиктивний потенціал, як артефакт особистісного розвитку, може формуватися в дитинстві саме як деформація емоційно-вольової сфери, а це означає – в сім'ї. Тому вибір сімейного партнера часто здійснюється не за здоровими, сутнісними критеріями, а за непрямими. Сімейні стосунки в таких випадках стають симбіотично-компенсаторними, оскільки вони засновані на взаємодії слабких сторін особистостей партнерів. У цих ланцюгах взаємодії перебуває слабка ланка, яка виходить за рамки норми соціальної адаптації, і тоді надбанням громадськості стає факт девіантної поведінки, або хворобливий стан цієї людини. Слабкою ланкою зазвичай стає дитина.

У всіх проаналізованих нами випадках звернення за психологічною допомогою з приводу якоїсь із психологічних залежностей в результаті подальшої роботи з'ясувалися факти психологічного насильства, неадекватності батьківської поведінки стосовно дитини.

Рівень конструктивності або деструктивності стосунків подружжя – це предмет для рефлексії самого подружжя. Однак факт усвідомлення батьками небезпеки спровокувати у дитини своєю деструктивною поведінкою схильність до адиктивної поведінки може виступити одним із чинників особистісного дозрівання батьків.

Таким чином, можна прослідкувати ряд причинно-наслідкових зв'язків виникнення феномену психологічної залежності:

- неадекватний вибір шлюбного партнера (усвідомлений чи неусвідомлений);
- труднощі сімейної адаптації, сповзання в бік компенсаторної взаємодії;

- створення несприятливого емоційного клімату в сім'ї;
- сповзання до розрядки психічної напруги за рахунок дитини і психологічного насильства над дитиною;
- порушення емоційного розвитку дитини;
- виникнення психологічної залежності у дитини як потреба компенсації психічних емоційних травм, отриманих у результаті деструктивного партнерства батьків.

Отже, поряд із повноцінними конструктивними сімейними стосунками в процесі взаємодії дитини та сім'ї можна спостерігати і зловживання батьківськими ролями.

Висновки. Мотиваційною базою психологічної залежності особистості виступає фрустрація інтерактивних потреб, а саме тих потреб для задоволення яких потрібні інші люди. До них можна віднести потреби у дружбі, навчанні, коханні, родинних стосунках. Задоволення інтерактивних потреб завжди пов'язане із ризиком, оскільки необхідно долучатися до внутрішнього світу іншої людини, довірити іншій людині якусь частину власного внутрішнього світу. Компенсаторне, або сурогатне задоволення інтерактивних потреб спотворює емоційно-вольову сферу людини і може привести до виникнення будь-якого типу залежності.

З погляду мотиваційно-динамічного підходу психологічна залежність – це саморуйнівний феномен психіки, який полягає в порушенні емоційно-вольової регуляції внаслідок дезорганізації динаміки мотиваційних процесів особистості. Емоційно-вольова сфера залежної людини не здатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя і для відновлення почуття психологічної захищеності та рівноваги вдається до фармакологічного агента або до компульсивних (автоматичних) дій. Наслідками такого стилю життя є порушення соціальної адаптації, дезорганізація та деградація особистості, загострення психічних та спадкових хвороб.

Сьогодні можна говорити про причинно-наслідковий зв'язок психологічного насильства і психологічної залежності. Насильницьке порушення задоволення базових людських потреб у безпеці може в майбутньому проявлятися як адикція до їжі і до сексу, а насильницьке заперечення соціальних потреб особистості, особливо в юнацькому віці, ускладнює формування її самооцінки і соціальну самореалізацію, що може спричинитися до алкоголізму, наркоманії, інтернет-залежності, культової залежності або до трудоголізму.

Список використаних джерел:

1. Ліщинська О. А. Модель формування адиктивного потенціалу особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 3. С. 1–9.
2. Beck A. T. *Cognitive therapy of personality disorders*. N.Y. : Guilford Press, 1990.
3. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. 3-е международное издание. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 256 с.
4. Yalom I. D. *Love's Executioner and Other Tales of Psychotherapy*. N.Y. : Harper Collins, 1989.
5. Личко А. Е., Иванов Н. Я. Словарь современной американской психиатрической терминологии с ее отличиями от принятой в России. *Обзор психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева*. 1992. С. 63–84.
6. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Социодинамическая психиатрия. Москва – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 460 с.
7. Griffiths M. Does Internet and computer «Addiction» exist? Some case study evidence. *CyberPsychology and Behavior*. 2000. V. 3 (2). P. 211–218.
8. Менделевич В. Д., Соловьева С. Л. Неврология и психосоматическая медицина. Москва : МЕДпресс-информ, 2002. 608 с.
9. Короленко И. П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития. *Обзор психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева*. 1991. № 1. С. 8–15.
10. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Семь путей к катастрофе. Новосибирск : Наука, 1990. 224 с.
11. Кочарян А. С., Коровицкая В. В. Проблема единства зависимых расстройств. *Журнал практикующего психолога*. Вып. 11. 2005. С. 58–71.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
13. Пиаже Ж. Характер объяснения в психологии и психофизический параллелизм. *Экспериментальная психология*. Вып. I, II / под ред. П. Фресса и Ж. Пиаже. Москва : Прогресс, 1966. С. 185–189.
14. Изард И. Теория дифференциальных эмоций. *Эмоции человека*. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1980. 439 с.
15. Рейковский Я. Эмоции как процесс, организующий поведение. *Экспериментальная психология эмоций*. Москва, 1979. С. 133–151.
16. Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга; [пер. с англ. Р. Р. Муртазина]. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 240 с.
17. Симонов П. В. Мотивированный мозг. Москва, 1987. 266 с.

18. Выготский Л. С. Проблема возраста. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т.; т. 4. Москва : Педагогика, 1984. С. 244–268.

19. Кристалл Г. Нарушение эмоционального развития при аддиктивном поведении. *Психология и лечение зависимого поведения* / под ред. С. Даулинга; пер. с англ. Москва : Независимая фирма «КЛАСС», 2000. С. 80–118.

20. Лифтон Р. Дж. Технология «промывки мозгов»: психология тоталитаризма. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2004. 576 с.

21. Мэй Р. Смысл тревоги [пер. с англ. М. И. Завалова и А. Ю. Сибуринной]. Москва : Независимая фирма «Класс», 2001. 379 с.

22. Lawrence S. Kubie Fundamental Nature Distinction between Normality and Neurosis. *Psychoanalytic Quarterly*. 1954. V. 23. P. 167–204.

23. Ziller R. C. Individuation and Socialization. *Human Relations*. 1964. №17. P. 341–360.

1.5 Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності

У параграфі представлено мотиваційно-динамічну модель формування автентичної або залежної особистості в процесі задоволення нею інтерактивних потреб. Обґрунтовується думка про те, трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів сприяє розвитку і реалізації людського потенціалу. Натомість формування залежної особистості відбувається за рахунок деформуючого тиску, а саме зловживання незахищеним станом дитини, виховання паразитичних настанов, розбещення морального та фізичного.

Для життя у сучасному світі людині дуже важливо бути автентичною особистістю. Автентичність, на противагу залежності, була і залишається актуальною темою для психологічних досліджень. У психологічному розумінні її визначають як здатність людини діяти самостійно, незалежно від зовнішніх настанов. Питання передумов формування у людини автентичності більшою або меншою мірою хвилювало класиків психологічної науки. Так, на думку К. Г. Юнга, автентичність і свобода особистості в своєму становленні спирається на процеси перцепції й аперцепції, мислення, оцінки, передбачення, волі і потягу. Саме прагнення до «автентичного душевного комплексу» становить основу розвитку особистості. А. Адлер вбачав можливість досягнення людиною автономії і незалежності тільки через подолання «комплексу неповноцінності» в своєму особистісному розвитку, оскільки людина завжди прагне позбутися почуття неповноцінності, досягти

абсолютної вершини особистісного почуття та ідеалу вищого буття. Е. Фромм теж вважав автентичність важливою якістю особистості, але водночас і недосяжною. А. Маслоу визначає автентичність людини через категорію самоактуалізації, як передумову використання талантів, здібностей, можливостей. Г. Мюррей вважав прагнення людини до автентичності природною для неї потребою і визначав його як звільнення від уз і обмежень, опір примусу, прагнення бути незалежною і діяти відповідно до своїх переконань, не бути чимось обмеженою, нехтувати маніпуляторськими зазіханнями інших людей. Автентичність особистості проявляється насамперед у самостійній діяльності.

Категорія «залежність» має широкий спектр розуміння науковцями. З одного боку цього спектра міститься залежність як ознака людської спорідненості, а на протилежному боці – залежність як адикція.

Про соціальну залежність як норму ми писали, що «це процес, який може означати або ті залежності, що виникають між людьми, які належать до малих контактних груп, до однієї спільноти, або залежності, що впливають із усвідомлення людьми впливів одного на інших як на членів суспільства» [3, с. 64]. Отже, можна сказати, що соціальна залежність – це процес, в якому людина перебуває від самого народження і до смерті, оскільки вона завжди потребує людського товариства.

Що стосується адикції, то, на наш погляд, найбільш виваженим є підхід Ц. Короленка та Н. Дмитрієвої. Вони пишуть, що елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, яка намагається відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Проблема адикцій починається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане із зміною психічного стану, починає домінувати в свідомості, стає центральною ідеєю, що проникає у життя, приводячи особу до відриву від реальності [3, с. 291–292].

Дослідники різних форм залежної поведінки особистості одноставні в своїх висновках про те, що залежна поведінка пов'язана з досвідом переживання насильства – як фізичного так і психологічного.

Так, Н. Легат, К. де Хаан і Р. Райан провели дослідження, спрямоване на розширення здатності проникнення в суть психологічної та реляційної динаміки остракізму, і вказують на важливі можливості допомоги людям, які перебувають разом з тими, хто шкодить іншим. Зосередили увагу на тому факті, що люди, які шкодять, також потребують примирення, мотивовані виправити наслідки минулих проступків, коли вони віддалені від джерела спонуки до остракізму [4].

На думку С. Ільїної, провідний захисний механізм особистості – розщеплення – уможливорює співіснування в самосвідомості голосів крихкого, слабкого, залежного Я та агресивного, грандіозного Я, причому

залежно від зовнішніх умов може актуалізуватися як позиція «жертви», «слабенького», «маленького», так і позиція «агресора», «переслідувача», «ката». Таким чином синдром залежності, який характеризується граничною відкритістю меж, неструктурованістю і проникністю меж сформованого Я, маніпулятивним стилем відносин, і довірливі стосунки з дорослим набувають абсолютно особливого значення [1, с. 65–74].

Тож «психологічне насильство – це соціально-психологічна дія, що штовхає іншу людину до вчинків або поведінки, які суперечать її намірам; порушує індивідуальні межі особи, здійснюється без інформованої згоди і без врахування соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди (збитку). Під психологічним збитком (шкодою) слід розуміти наслідки соціально-психологічної дії одних людей на інших, що виражаються у: спотвореному або ускладненому сприйнятті дійсності об'єктами дії; перешкоджанні їх самостійному і вільному вибору відносно своїх думок, поведінки і способу життя; порушенні збалансованого здорового психологічного і соціального розвитку або перешкоджанні такому; посиленні антисоціальної акцентуації або психопатологічних проявів [3, с. 66].

Переходимо до презентації мотиваційно-динамічної моделі формування автентичної або залежної особистості в процесі задоволення інтерактивних потреб. Отже, до класу інтерактивних потреб особистості ми відносимо ті соціально-психологічні потреби, для задоволення яких необхідна безпосередня взаємодія з іншою людиною (навчання, дружба, кохання, родинні стосунки, професійна самореалізація).

Задоволення інтерактивних потреб завжди ризиковане для особистості, оскільки необхідно долучатися до внутрішнього світу іншої людини, відкритися перед нею, довірити їй якусь частину власного внутрішнього світу. Задоволення інтерактивних потреб є найбільш напруженою сферою людського буття, оскільки тут важко застосовувати стереотипи, тут завжди є небезпека нечесних стосунків, взаємного використання, експлуатації. Інтерактивні потреби – це потреби в обміні власне людськими цінностями, а тому на перше місце у цих процесах виходять адекватність та еквівалентність предметів обміну. Маємо надію, що не викличе внутрішнього опору у читача наша теза про те, що істинне, взаємозбагачувальне людське спілкування відбувається в умовах обміну еквівалентними цінностями. Наприклад, спільний відпочинок, спільна робота, взаємний вибір партнера по шлюбу, однаковий ризик у бізнесі, тобто рівні «капіталовкладення» щодо взаємного вибору. Інакше у партнера, який постійно вкладає у стосунки більше, виникає почуття незадоволеності, а іноді пустоти. Нічого нового у цьому немає, але у просторі української ментальності незвично говорити вголос про те, що хліб міняють на хліб,

гроші – на гроші, делікатеси – на делікатеси, а почуття – на почуття. Випадки, коли гроші міняли на почуття, стали основою не одного роману та не одної особистої драми. Інтерактивні потреби особистості поступово трансформуються у потребу стосунків із Вчителем, Богом, Абсолютом.

Мотиваційно-динамічна модель формування автентичної або залежної особистості. Переходимо до аналізу названої моделі, що зображена на рисунку 1 Закладений природою особистий енергетичний потенціал людини прагне реалізації. І кожен досягає цього в залежності від умов, які склалися у реальних життєвих обставинах. Розглянемо спочатку ті, що сприяють нормальному ходу реалізації життєвих потенціалів. По-перше, для цього потрібне відповідне виховання.

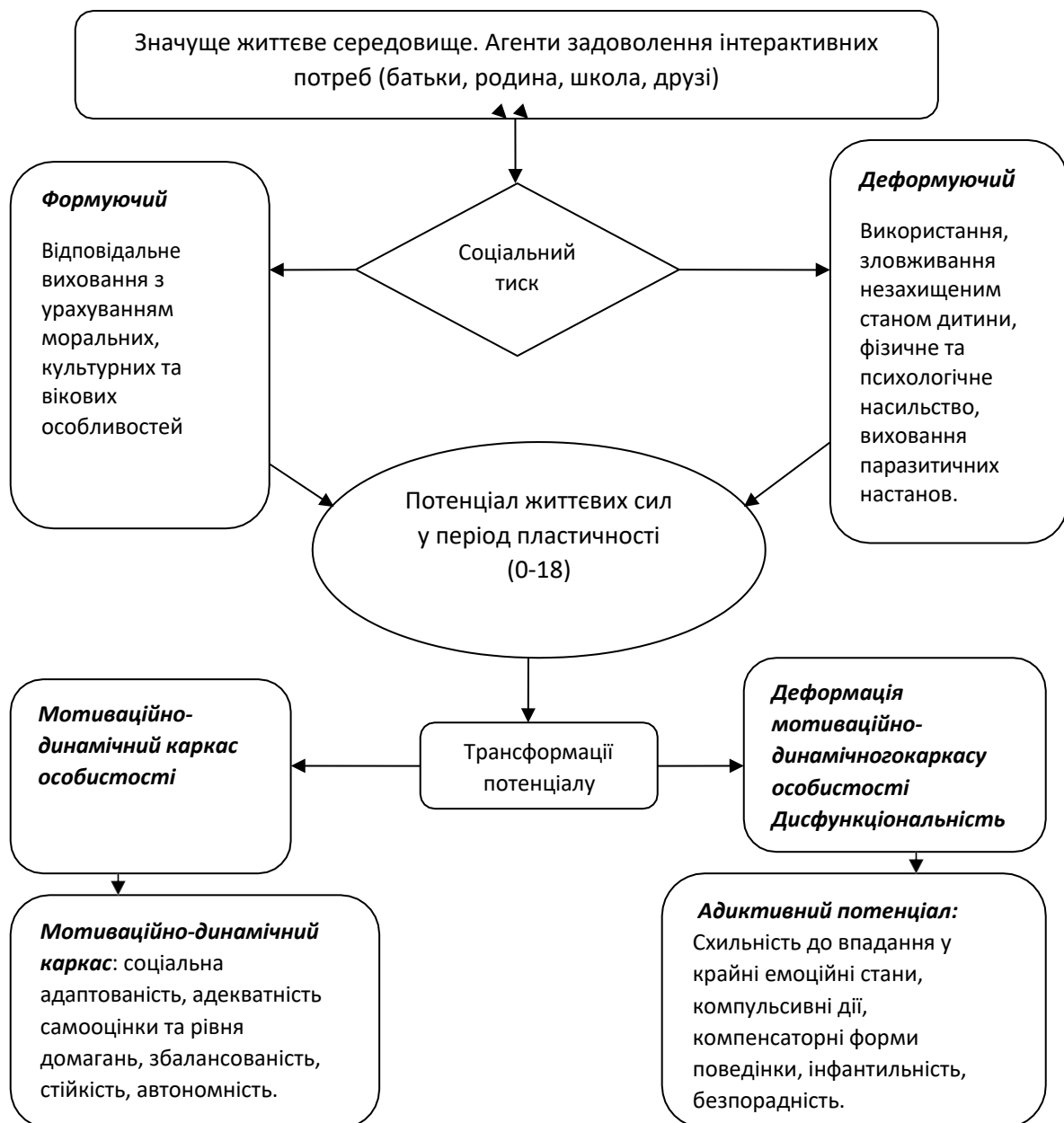

Рис. 2. Мотиваційно-динамічна модель формування автентичної або залежної особистості

Не вдаючись у деталі, зупинимось на його стратегічних напрямках. Життя у сім'ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності, усвідомлення самоцінності, формування почуття власної гідності. Чільне місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у котрої попереду ціле життя, реалізація якого не обов'язково пов'язана із завданнями та цілями батьків. У період пластичності, що триває від народження та приблизно до закінчення ранньої юності (18 років), відбувається трансформація потенціалу життєвих сил. Саме в цей час вибудовується мотиваційно-динамічний каркас особистості. Тобто формуються своєрідні лінії напруги та закріплюються ієрархії цінностей, розподіляються сили таким чином, що напрацьовуються стереотипи почерговості задоволення потреб. Формуються критерії вибору пріоритетної потреби. Значуще життєве середовище особистості, яке складається з агентів задоволення її інтерактивних потреб, до яких зазвичай належать батьки, родина, школа, друзі здійснює на неї певний соціальний тиск. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів сприяє розвитку і реалізації людського потенціалу. Соціальний тиск буває формувальним і деформуючим. Формувальний тиск передбачає відповідальне виховання з урахуванням моральних, культурних та вікових особливостей підопічного. Завдяки такому стилю стосунків у дитини чи юнака поступово формуються соціальна адаптованість, адекватність самооцінки та рівня домагань, збалансованість, стійкість, автентичність.

Рух по лівому краю графічної моделі показує шлях формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості. Останній не можна зводити до емоційної чи вольової сфери людини, бо він формується в результаті взаємодії окремих елементів названих сфер у процесі переживання ситуацій, що вимагають посилюючого для дитини інтелектуального, фізичного та емоційного напруження.

Формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості відбувається у дошкільному та молодшому шкільному віці, тому найперше значення має сімейне виховання та навчання у молодшій школі. Саме в цей час може статися так, що не відбудеться необхідного соціально-виховного тиску для закріплення структури каркасу, або в структуру мотиваційно-динамічного каркасу дитини дорослий вмонтує себе і тим самим залишить «вакантне» місце у внутрішньоособистісному просторі дитини для чужорідного стимулятора. Це дуже влучно передається українським словом – поштурковисько.

Тож соціально-психологічна компетентність та функціональність у майбутньому залежать від міри сформованості мотиваційно-динамічного каркасу особистості, який в свою чергу формується в процесі задоволення інтерактивних потреб дитини і значущого соціального оточення.

Рух по правому краю графічної моделі фактично показує шлях формування адиктивного потенціалу особистості, який розуміється нами як специфічні індивідуальні передумови адиктивної реалізації, що найчастіше розвивається на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, невирішених адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем.

Унаслідок переживання окремих психотравмуючих подій та неадекватних виховних стратегій дітьми засвоюються патерни компенсаторної поведінки, а потім закріплюються, кристалізуються і стають індивідуальними рисами дорослої людини. Тут спостерігається і славнозвісний синдром вивченої безпорадності М. Селігмана.

Пережите в дитинстві психологічне насильство, досвід депривації є основою адиктивного потенціалу, своєрідної здатності особистості до адикції будь-якого типу. Вибори, які людина здійснює щодня, часто залежать від її раннього дитячого досвіду. І якщо емоційні стосунки, в які була включена дитина, будувалися за принципом натиску, підкорення, то не дивно, що нею був інтеріоризований патерн «жертви». Однак становище значно погіршується, якщо, окрім батьківського тиску, дитині довелося пережити інші форми насильства, такі як інцест або побиття, і якщо ситуація тиску стала хронічною, перетворилася на ситуацію розвитку. У результаті формується особлива особистісна структура, яка характеризується дифузною ідентичністю, полезахисним когнітивним стилем, залежністю самооцінки від оцінок значущих «Інших» і т. ін., що доведено низкою емпіричних досліджень.

Поряд із повноцінними конструктивними сімейними стосунками в процесі взаємодії дитини та сім'ї можна спостерігати і зловживання батьківськими ролями.

У батьків бувають неадекватні настанови стосовно дитини. Так, дехто з них вважає, що дитина – їхня власність, честь їх сім'ї, мамина або татова радість, шанс для втілення своєї власної екзотичної педагогічно-світоглядної системи або реалізації своєї дитячої мрії.

Іноді інфантильність батьків призводить до того, що вони конкурують з дитиною за увагу та привілеї з боку інших членів родини, часом дитині відводиться роль конкурента у фізичному виживанні. Окреме місце займають деформації, що виникають унаслідок деспотизму, жорстокості або емоційної недоступності батьків алкоголіків чи наркоманів.

Всі перераховані ознаки токсичного батьківства призводять до того, що дитина, будучи ще несформованою особистістю із незрілою емоційно-вольовою сферою, вимушена напружуватися та шукати не завжди адекватні з точки зору здорового розвитку особистості способи компенсації цих надмірних напружень. Внаслідок таких подій, по-перше, відбувається перевитрата душевних сил дитини, по-друге, закріплюється нездоровий механізм емоційної взаємодії.

Інша неадекватна батьківська настанова полягає у ставленні до дитини як до іграшки або як до потенційно неспроможної істоти і виявляється у прагненні забезпечити дитину всім необхідним на все життя, таким чином забезпечивши і собі постійне місце в її житті. Внаслідок такої взаємодії з сімейним полем людина виростає не здатною до напруги соціокультурного поля. В неї не формуються функціональні механізми соціальної дієздатності.

Часто батьки прагнуть зберегти симбіотичний зв'язок зі своїми дорослими дітьми. Це продиктовано тим, що багатьом батькам страшно втратити увагу дітей, а головне – їм хочеться зберегти свою владу і значущість. У дітей формується готовність прилаштовуватися в житті ще до когось, окрім батьків, наприклад, до батьків чоловіка чи дружини. В наш час можна спостерігати, як батьки молодят ведуть нескінченні розмови про матеріальні потреби дітей, про те, що їм потрібно купити і коли. Ці розмови їх сильно надихають і зближують, підвищують їх значущість в очах один одного і в очах дітей. Навіть найсамостійнішим молодим людям несила чинити опір цим сповивальним поривам батьків. Молода пара не помічає, що її витрати значно перевищують її доходи. Цінність батьків зростає. Здатність молодої пари самостійно розвиватися за рахунок підвищення напруги і збільшення власного потенціалу спадає. Так формується й утверджується паразитична (залежна) особистість з паразитичними потребами. Споживання грошей, не зароблених власною працею, дуже швидко знижує здатність людини до напружень. Дарунки, які відкинуть необхідність напружуватися у розв'язанні власних життєвих завдань особистості, є аналогом втрати здатності до полювання звіром, який живе в зоопарку.

Шкідливі стратегії сімейного виховання виявляються також у стосунках, що ми назвали симбіотично-компенсаторними групами, які останнім часом набули значного поширення в колах значущого, дружнього і родинного спілкування. Члени цих груп вибирають партнерів не за критеріями конструктивної взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власного недоліку або власних амбіцій. Дуже часто такі бажання бувають взаємними. Існує мовчазна домовленість про терпиме ставлення до недоліку кожної сторони, партнери адаптуються до життєвих умов, при цьому чіпляються один за одного слабкими сторонами своїх натур. Такі стосунки є паразитичними, де паразитизм сприймається як норма. Рано чи пізно, у цих ланцюгах взаємодії виявляється «слабка ланка», яка не може більше витримувати тиск паразитизму та психологічного зловживання і виходить за рамки норми соціальної адаптації. У такому випадку надбанням громадськості стає факт девіантної поведінки, згубної звички або хворобливого стану цієї людини.

Деформуючий тиск, у свою чергу, відбувається за рахунок використання вікових та статусних переваг у взаємодії з дитиною, зловживання незахищеним станом дитини, фізичного та психологічного насильства, виховання паразитичних настанов, розбещення морального та фізичного. У наслідок такого стилю взаємодії з дитиною чи з юною особою відбувається деформація мотиваційно-динамічного каркасу особистості, що призводить до її соціальної дисфункціональності. Так формуються адиктивний потенціал особистості, схильність до впадань у крайні емоційні стани, до компульсивних дій, компенсаторні форми поведінки, інфантильність, безпорадність.

Висновки. Таким чином, мотиваційною базою психологічної залежності виступають фрустрації інтерактивних потреб особистості.

Наявність компенсаторних атрибутів у процесі задоволення інтерактивних потреб у колі значущого спілкування призводить до спотворення емоційно-вольової сфери людини, внаслідок чого може виникнути залежність будь-якого типу.

Міра формування у дитини чи юнака здатності до автономії чи до залежності пов'язана з тим, наскільки шанобливе та відповідальне ставлення людей із значущого оточення до задоволення своїх інтерактивних потреб. Оскільки взаємодія людей є конструктивною тільки тоді, коли вона є взаєморозвивальною, то вона повинна базуватися на конструктивних для людини способах задоволення потреб.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробці тренінгових програм конструктивної взаємодії для представників педагогічних професій та батьків неповнолітніх дітей.

Список використаних джерел:

1. Ліщинська О. Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. Вип. 3. С. 47–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2016_3_10 (науково-метричні бази РИНЦ і Копернікус).
2. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств. *Вопросы психологии*. 1988. № 6. С. 65–74.
3. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Социодинамическая психиатрия. Москва – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 460 с.
4. Ліщинська О. А. Психологічна концепція соціальної залежності. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 3–4 (48–49). ORCID iD 000-0003-1882-4174
5. Nicole Legate, Cody DeHaan & Richard Ryan (2015) Righting the Wrong: Reparative Coping After Going Along With Ostracism, *The Journal of Social Psychology*, 155:5, 471-482, DOI: 10.1080/00224545.2015.1062352

1.6 Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість

Читачу пропонується каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість, яка відображає процеси соціальної взаємодії індивіда з псевдорелігійною громадою.

У параграфі обґрунтовується вживання слова «культ», відмінне від релігієзнавчого, оскільки тут робиться акцент на наявності в групі поклоніння певній особистості, лідеру групи. Це слово підкреслює крайній ступінь зосередженості людини на культовій ідеї або особистості.

У роботі зазначається, що тоталітарними сектами чи деструктивними культурами є ті групи, які порушують права своїх членів і завдають їм шкоди, вдаючись до використання певної методології впливу, яка отримала назву «контроль свідомості».

Процеси соціальної взаємодії індивіда із релігійною спільнотою мають окрему специфіку, відмінну від подібних процесів взаємодії з спільнотами інших типів, оскільки дуже важливим і не завжди усвідомлюваним є вплив на самопочуття людей обставин перебування їх разом задля здійснення спільних дій у ході досягнення спільної мети.

Отже, переходимо до обговорення суті соціально-психологічних механізмів впливу деструктивного культу на особистість та показу загрозливих для особистості індикаторів взаємодії із псевдорелігійною спільнотою.

У контексті окресленої проблематики слід насамперед з'ясувати зміст феномену, означеного поняттям «деструктивний культ». Арсенал його трактувань досить широкий. Стівен Хассен, один із провідних дослідників впливу деструктивного контролю свідомості на особистість, у своїй книзі «Звільнення від психологічного насильства» пише: «по суті, деструктивний культ – це група, авторитарно керована однією людиною або невеликою групою людей, що мають майже повний контроль над своїми прихильниками. Харизматичні лідери культів часто претендують на божественне або «трансцендентне» право впливати на своїх послідовників» [2, с. 17]. Крім того, існують теологічні, ідеологічні дефініції, на основі аналізу яких група може бути зарахована до культів.

На думку Дж. Росс і М. Лангоуні, деструктивними слід вважати такі групи, у діяльності яких проявляється тенденція до використання крайніх і неетичних методик маніпулювання, що полягає у вербуванні та асиміляції членів, контролі їхніх думок, почуттів і поведінки як засобів сприяння меті лідера [3].

В європейській та американській наукових традиціях основою класифікації сект є не саме віровчення, а способи впливу на людину, замах на її свободу і незалежність. Відповідно до такого підходу у США, Канаді,

Франції, Данії та багатьох інших зарубіжних країнах для позначення релігійних організацій використовують терміни «культ» і «деструктивний культ» (у вітчизняній літературі для позначення релігійних організацій другого типу зазвичай вживають поняття «тоталітарні секти»). Така основа класифікації релігійних груп є прийнятною і для сучасних соціально-психологічних досліджень [4].

За змістовим наповненням сучасні деструктивні культу поділяються на економічні, політичні, психологічні і релігійні. Ми зосередили свою увагу на вивченні душевного рабства в деструктивних організаціях релігійного типу з огляду на найбільшу поширеність саме цього типу культової психічної залежності.

Параметри впливу деструктивного культу на особистість. У цьому тексті слово «культ» ми використовуємо в іншому, відмінному від релігієзнавчого значенні. Використовуючи це слово, ми акцентуємо увагу на наявності у групі поклоніння, обоження певної особи, лідера групи. Так само, як слово «культ» використовували для означення подій сталінської доби («культ особистості Сталіна»). Говорять також про культ грошей, «культовий серіал молоді» тощо. Це слово підкреслює крайній ступінь зосередженості людини на ідеї або особистості.

Отже, тоталітарними сектами, або деструктивними культурами, є ті секти, які порушують права своїх членів і завдають їм шкоди, вдаючись до використання певної методології, яку є всі підстави називати «контролем свідомості». Деструктивний культ, як і його лідер, виступає суб'єктом психологічного насильства. Оскільки деструктивні тоталітарні організації не афішують свої істинні цілі та наміри, існує необхідність об'єктивного визначення індикаторів для розпізнавання їх ознак. За формальними ознаками діяльність деструктивного культу можна прийняти за економічну, політичну, релігійну або психологічну, але спільна сутність цих організацій – експлуатація людей шляхом здійснення психологічного насильства. Наслідком діяльності таких організацій у людей, які опинилися в їх тенетах, стає тоталітарний синдром особистості та культова психічна залежність. Деструктивні організації за своєю сутністю нагадують спільноти злочинців. Так, як і злочинці, лідери деструктивних організацій, поділяючи світ на «своїх» та «чужих», мають паразитичні життєві настанови. Злочинний поділ на своїх та чужих виражається в тому, що своїм приписуються людські ознаки, а чужим – ні. Чужих вони за людей не вважають. Основний критерій деструктивності організації – це відмова іншим людям в праві на свободу, як головну людську ознаку. Деструктивна тоталітарна організація, на відміну від спільноти злочинців, складається з двох частин, які образно можна назвати «рабовласниками та рабами».

Сутність діяльності деструктивної тоталітарної організації – злочинна, але вона спрямована не на весь соціальний простір, а на сформовану

власноруч «спільноту рабів», яку, в свою чергу, шляхом індоктринації відривають від суспільства. Саме такі обставини пригнічують рівень суспільного занепокоєння. Ніхто не хоче заглиблюватися у «секту», мовляв, всяк може божеволіти по-своєму. А поза увагою залишається той факт, що «спільнота рабів» поповнює свої лави за рахунок чийхось дітей, батьків, дружин, чоловіків.

Вони користуються методами досягнення мети, які не виходять за рамки чинного кримінального законодавства. Тому дуже важко довести злочинну діяльність деструктивних тоталітарних організацій.

Результатами їх дії є експлуатація людей та людських слабкостей, збагачення за цей рахунок. Методи досягнення мети перебувають у площині психологічного впливу та психологічного насильства.

На сьогодні накопичено чимало досліджень, присвячених встановленню критеріїв деструктивності організації. За даними ПАРЕ, деструктивні культури мають такі характеристики: застосовують практики дестабілізації свідомості (повідомлення про себе особистої інформації, протизаконна медична і психологічна практика і ритуальні обряди, інтенсивна робота на користь лідера і т. ін.); завдають шкоди фізичному здоров'ю послідовників (недоїдання, «особливе харчування», порушення біологічних ритмів організму); використовують гроші своїх послідовників; провокують розрив із сім'єю і соціальним оточенням; вони руйнують матеріально-фінансову стабільність своїх послідовників; будують пірамідальну, авторитарну, ієрархічну, закриту структуру; використовують розподіл дітей на групи, незалежно від їх родинних зв'язків; намагаються організаційно просочитися в державні, суспільні, приватні і комерційні структури; чинять дії з дестабілізації суспільства і його інститутів; причетні до різних юридичних порушень.

Таким чином, у деструктивних культурах активно застосовують техніки модифікації поведінки з навіюванням фобій та залежності. Реформування свідомості відбувається непомітно для adeptів на основі провокування когнітивного дисонансу, гіпнотичного трансу, навіювання, інформаційного перевантаження, сенсорної депривації, тоталітарного контролю емоцій, поведінки, думок та інформації.

Пропонуємо читачеві розроблену нами на основі проведеного нами комплексного соціально-психологічного дослідження феномену культової психічної залежності особистості каузальну модель впливу деструктивного культу на особистість [1, с. 18].

Деструктивний культ ми означаємо як малу контактну групу, для якої характерна наявність особливого психологічного клімату з використанням психологічного насильства, специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, дезорганізувати систему її значущих життєвих стосунків та трансфор-

мувати світогляд, здійснювати надмотивацію людини на досягнення цілей культової групи в обхід дії її Его-захисних механізмів.

Задля кращого висвітлення суті деструктивних для особистості стосунків є сенс розглянути те, що перебуває з другого боку континууму людської взаємодії, тобто що є конструктивним для особистості у соціальній взаємодії.

Ми дійшли висновку, що в термінології психологічної теорії поля конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у психічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану останніх як у даний момент, так і в стратегічних перспективах. Важливим індикатором конструктивної взаємодії є когнітивно-емоційний баланс особистості, що полягає у спроможності вибирати ті завдання та цілі, на які у неї достатньо психоенергетичних ресурсів. Простіше кажучи, це узгодженість емоційного «хочу» із розумовим «можу» і «треба».

Нормальні, конструктивні відносини людини з організацією відбуваються за принципом «попит породжує пропозицію». Ця економічна формула відображає право людини на запит, прохання, ініціативу. Якщо у людини дозріло бажання щось пізнати, це означає, що і її можливості зробити це дозріли. Врешті-решт це і є свобода вибору. Порушення цього істинно людського права відбувається в прагненні деструктивних тоталітарних організацій індукувати попит на себе. Тут ми маємо справу з феноменом насильства, названим нами ефектом «передчасної пропозиції». Спроби організації зруйнувати усталені емоційні зв'язки людини є індикатором деструктивності останньої.

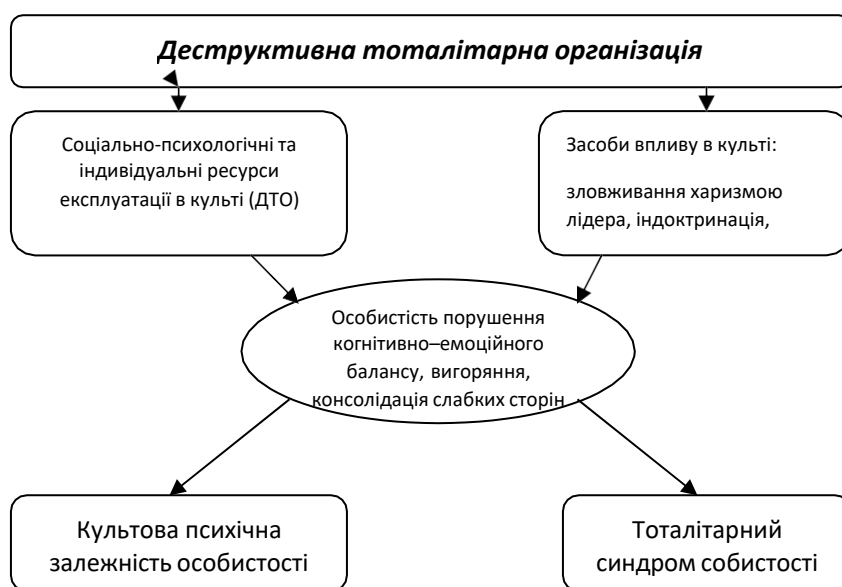

Рис. 3. Казуальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість

Специфіка групової динаміки деструктивного культу полягає в тому, що як ресурс експлуатації використовуються соціально-психологічні закономірності та потреби людини у соціальній адаптації, соціальному пізнанні, індивідуальні особливості суб'єктивної реальності, а також індивідуальні риси та характерологічні слабкості індивідів. Розглянемо детальніше індивідуальні особистісні та характерологічні дефекти як ресурси експлуатації в деструктивному культурі.

Провідним чинником впливу у культурі виступають техніки деструктивного контролю свідомості. Унаслідок такого впливу на особистість відбувається її дезорганізація, яка виявляється у двох полярних проявах – культовій залежності і тоталітарному синдромі особистості. Жодна із цих іпостасей не здатна повернути особистість до стану мотиваційно-динамічної рівноваги, тому вона, як циклічна комп'ютерна програма, повертається до деструктивної тоталітарної організації, що веде за собою синдром хронічної втоми, вигорання, психічну, моральну і фізіологічну деградацію.

Примусова трансформація переконань відбувається таким чином: людину схиляють до відмови від власної суб'єктності (на практиці це вимога покаяння, визнання своєї життєвої неспроможності, відмова від свого способу життя та від оточення); створюються умови надмотивації до досягнення мети культової групи, що унеможливорює природне відновлення витрачених сил; ставляться завдання з явно невиправданими витратами людських ресурсів. Наслідки: переживання людиною стресових і дистресових станів; форсування ухвалення людиною рішення, ескалація природних процесів; індукція сурогатних плацебо-потреб, задоволення яких провокує попит на послуги культу; маніпуляції з мотивацією людини, надмотивація на відповідність вищим «зразкам» і цінностям культу.

Тоталітарний синдром особистості – це схильність до психологічного насильства, актуалізована дією поля деструктивного культу, прагнення до переживання приємних емоцій від приниження людей, до забезпечення своїх цілей будь-якою ціною, що розгортається на тлі емоційної недоступності та моральної ущербності.

Культурна психічна залежність особистості – це складний багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірною відчуття суб'єктивного благополуччя. З позицій теорії поля культурна психічна залежність виглядає як відрив від матриці людяності – спочатку від сім'ї, потім від професійної спільноти, а потім і від найближчого оточення, результатом чого стає формування нової культової групової ідентичності, базою якої виступають деструктивні ідеї та

особистісні дефекти. Наступним етапом стає відрив від індивідуальної матриці та закріплення підпорядкованості лідеру культової групи, результатом стає деперсоналізація члена культової групи.

Висновки. Суть механізму деструктивного впливу культу полягає у наступному: оскільки деструктивним культам властива екстремальна напруженість поля, то високий соціальний тиск породжує надмірну згуртованість групи. Деформація соціальних процесів психосоціального простору відбувається за рахунок особливого впливу деструктивного культу. Окремі елементи поля потрапляють під вплив його напруги і спотворюють суміжні компоненти соціальної взаємодії. Деструктивний культ дезорганізує природні зв'язки з іншими соціальними системами та підсистемами, відриває від загального психосоціального простору окремі його елементи та переорієнтовує їх ціннісно-мотиваційні компоненти на задоволення власних потреб культу.

Для кращого розуміння проведемо аналогію. Відомий механізм інкультурації полягає в тому, що в нормальних умовах розвитку дитина оволодіває культурними стереотипами, а потім вибудовує на їх основі індивідуальну поведінку. Натомість в умовах деструктивного культу дорослу людину спочатку вводять у стан інфантильності, а потім індивідуальну психіку теж намагаються наповнити новими стереотипами, на базі яких під контролем формують нову, культову поведінку. Однак це протиприродний процес, і стереотипи засвоюються не так легко, як у дитинстві. Тому для них постійно потрібна підтримувальна дія поля самого культу. Якщо якісний стрибок у деформації ще не відбувся, то дистанціювання людини від дії поля культу може сприяти відновленню її первинної особистості.

Список використаних джерел:

1. Ліщинська О. А. Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. № 1 (52) (науково-метричні бази РИНЦ і Копернікус).
2. Ліщинська О. А. Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2010. 33 с.
3. Хассен С. Освобождение от психологического насилия: Деструктивные культы. Контроль сознания. Методы помощи : [пер. с англ.]. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК; Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 445 с.
4. Ross J., Langone M. *Cults: What parents should know*. Weston, MA : American Family Foundation, 1988. 133 p.
5. Raymond F. Paloutzian, James T. Richardson Lewis, R. Rambo (1999) Religious Conversion and Personality Change. *Journal of Personality* 6/1999; 67(6). DOI: 10.1111/1467-6494.00082

1.7 Соціально-психологічна модель культурної сімейної традиції українців

У параграфі представлено авторську соціально-психологічну модель культурної сімейної традиції українців, створену на основі контент-аналізу текстів фахівців з історії, етнології, культурології, етнопсихології та етнопедagogіки. Метою наукової розвідки стало встановлення ядра сімейної традиції українців як своєрідного аутентичного еталона, який би став орієнтиром для оцінки складних та проблемних ситуацій в молодих сім'ях, для порозуміння як всередині подружжя, так і в колі родини. Встановлено, що людина, яка належала до української культурної традиції, природно прагнула сімейного щастя, а тому молоді завжди намагалися створити здорову і дружну сім'ю. Життя української родини будувалося на засадах природо-відповідності; українська родина будувала своє життя в тісній єдності зі своїм народом; хлопчиків рано готували до оборони рідної землі. Творення сім'ї в українській традиції мало не лише особистий, а й громадський характер. Виявлено такі культурні заборони: українська жінка не терпіла невірності свого чоловіка; тривале парубкування не схвалювали, а до тих, хто взагалі не одружувався, ставилися зневажливо; репутацію сім'ї часом цінували вище, ніж її майновий стан; важливе місце в уявленнях народу про шлюб посідала думка про те, що шукати пару треба серед людей свого соціального і матеріального статусу; не схвалювали нерівний шлюб з погляду на велику різницю у віці.

У народних прислів'ях фактично відображені застереження щодо потенційно деструктивних шлюбних партнерів та необдуманих вчинків.

Постановка проблеми. Більшість дослідників категорії «сім'я» в психологічній науці сходяться у тому, що цей феномен насамперед є продуктом культури і приватного життя людини, а вже потім суспільною інституцією. Тож для того, щоби порівняти механізми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки сім'ї та шлюбних стосунків у житті сучасних українців, у нас виникла потреба отримати для аналізу відомості про культурну сімейну традицію українців у житті минулих поколінь. Аналіз текстів провідних фахівців з історії, етнології, культурології, етнопсихології та етнопедagogіки, на жаль, не дав потрібного нам результату. Тож нам довелося взятися за самостійну розробку соціально-психологічної моделі культурної сімейної традиції українців шляхом здійснення контент-аналізу текстів зазначених вище фахівців.

Переходимо до презентації нашої ідеї про існування ядра сімейної традиції українців як своєрідного аутентичного еталона, який би став орієнтиром для оцінки складних та проблемних ситуацій в молодих сім'ях, для порозуміння як всередині подружжя, так і в колі родини.

Розробка соціально-психологічної моделі культурної сімейної традиції українців здійснювалася нами на основі контент-аналізу текстів фахівців з історії, етнології, культурології, етнопсихології та етнопедagogіки. В текстах фахівців ми шукали настанови та постулати про сімейно-шлюбну поведінку українців, які б відповідали критеріям, які, як вже зазначалося, виокремив В. Т. Куєвда у якості функції культурної традиції: сепарація – відбір кращого досвіду; акумуляція – накопичення цього досвіду; консервація – в разі потреби захисту; трансляція – в часі і просторі; традиціоналізація інновацій; формування етичного й естетичного ідеалу; генеральний мотиватор – те джерело, механізм, який спрямовує діяльність у тому руслі, яке найдоцільніше і перевірене століттями [1].

Для аналізу особливостей культурної шлюбної традиції українців ми обрали праці етнопсихологів, етнопедagogів та власне традиціоналістів, таких як М. Костомаров, О. Кульчицький, В. Липинський, І. Старовойт, Б. Цимбалістий, М. Шлемкевич, В. Храмова, В. Янів, В. Куєвда, Г. Разумцева, В. Січинський, О. Вишневський, М. Стельмахович, І. Сварнік, Г. Ващенко.

Про особливості культурної шлюбної традиції українців почнемо говорити з програмного твору В. Т. Куєвди, присвяченого визначенню ролі культурної традиції в розвитку суспільства. Науковець писав, що «виявом дії традиції у культурно-психологічному просторі є традиційність (традиціоналізм) як стан, форма буття людини, що не залежить від волі, свідомості людини, базується на глибинних ментальних джерелах, виявляє культурно-психічну самість народу. Феномен традиційності, крім сказаного, виконує роль об'єктива, проявника змісту дії традиції, дифузного середовища взаємообміну, циркулювання субстрату колективного несвідомого і раціональної сфери психічної активності людини, забезпечуючи ефект проявності, доступності для розуміння певної «надводної частини айсберга», основна маса якого залишається «поза зоною досяжності» [1, с. 56].

Як відомо, слово «культура» означає високий рівень розвитку цивілізації. Сьогодні під культурою розуміють систему вироблених суспільством регуляторних механізмів поведінки людини і соціальних груп; плани, правила, інструкції. Культура включає в себе набір обов'язкових складових – культурних універсалій (за Дж. Мердоком) або основних елементів (за У. Гуденаф): поняття, відносини, цінності та правила (норми поведінки). Культура суспільства як ціле складається з «високої» культури: витончені твори мистецтва, класична музика і література та ін., і масової («народної») культури: фольклор, казки, міфи, пісні тощо. До складу культури входять субкультури, носіями яких є окремі групи суспільства. Контркультурою називається субкультура, конфліктує з панівною культурою. Ми будемо розглядати культуру суспільства як ціле, але лише в одному аспекті: яким чином в культурі проявляються колективні

уявлення суспільства про структуру сімейних відносин. Норми суспільства (будь-які, а не тільки мораль) проявляються передусім у релігійній культурі: текстах, творах мистецтва, ритуалах та ін. Релігія мовби проявляє, експлікує ту приховану сукупність відносин, в які вступають люди протягом життя. Більше того, в релігії ці відносини набувають освітлених, ідеальних, приписуваних значень: так фіксується ідеал людських взаємин і поведінки. Сім'я є не просто соціальною групою, а й суспільним інститутом. За визначенням соціологів, «інститут» – це сукупність соціальних ролей і статусів, призначена для задоволення певної соціальної потреби. Початок форми

Г. І. Разумцева зробила філософсько-етичний аналіз народної моральної культури як одного з провідних чинників формування та збереження особливостей українського етносу та його ментальної специфіки. Нею розглянуте поняття «морально-етичні погляди народу», вивчені його структура, функціонування та сфера застосування, а також окремі чинники формування даних складових. Авторка акцентувала увагу на традиційному релігійному світосприйнятті та народній вірі українців. Традиційна моральна культура українців сприяє відтворенню традиційних занять та соціальних зав'язків.

Базуючись на надбаннях духовного й практичного досвіду, народна мораль українців спрямовувала їх у вимір належного, вказувала, як повинен діяти представник українського етносу за будь-якої конкретної ситуації, встановлювала норми поведінки, імперативи, дотримання яких є необхідним для реалізації практичних цілей у спільній життєдіяльності народу. Впродовж усієї історії України моральні цінності її народу відігравали надзвичайно важливу функцію регулятора як індивідуальних міжособистісних взаємин, так і суспільних відносин [2].

Відомий знавець української історії В. Січинський писав, що з давніх-давен українська жінка вирізнялася почуттям власної гідності та завжди була берегинею сімейної моралі. Він посилався на візантійського письменника і цісаря Маврикія (582–601), який засвідчував чесність українських жінок, а також їх «схильність вважати смерть чоловіка за власну й згубити себе, не вважаючи своє вдовицтво життям...» [3].

Наша жінка не терпіла невірності свого чоловіка. Стосунки в українській родині будувалися на визнанні рівноправності чоловіка й жінки, їхні взаємини характеризувалися певним демократизмом. Це можна пояснити тим, що молоде подружжя зразу після весілля відокремлювали від батьківського господарства, що примушувало їх розподіляти і роботу, і відповідальність, вибудовувати партнерські стосунки. Рівноправність стосунків виявила себе також у правах жінки на майно, зокрема на так звану материзну або бабину, яку вона могла передати у спадок за власним

рішенням. На долю жінки нерідко випадала необхідність брати на себе роль голови сім'ї й виконувати чоловічу роботу через відсутність чоловіка під час численних воєн, які довелося пережити українському народу.

О. Вишневський зазначає, що справа одруження – творення сім'ї – у наших предків мала не лише особистий, а й громадський характер: на підбір пар впливали, зокрема, парубоцькі та дівочі кола (громади), громадська думка, звичаєві норми тощо. Чоловіка, згідно з цими нормами, вважали самостійним лише після одруження. Тривале парубкування не схвалювали, а до тих, хто взагалі не одружувався, ставилися зневажливо [4].

Як засвідчує М. Стельмахович, українцям з давніх-давен був властивий культ домашнього вогнища, культ Роду. Вони мали у своєму пантеоні навіть божества, які опікувалися родиною, – Рід і Рожаницю. Людина не мислила власного щастя без сім'ї, без домашнього вогнища: «Без сім'ї нема щастя на землі». Культ роду був відлунням того, що ми сьогодні називаємо генетичним кодом, покликом крові. Окремі роди виділялися як «знатні»; до них висували особливі вимоги, зокрема моральні й патріотичні. «Знатні роди» в історії народів були їх репрезентантами, носіями їх кращих особливостей. Честь роду зобов'язувала людину поводитися високоморально, бути взірцем для інших. Дуже цінували пам'ять про предків і їхні вчинки; від покоління до покоління передавали матеріальні предмети, залишені ними: рушники, особисті речі, зображення тощо; ретельно доглядали могили предків [5].

Участь громади у формуванні молодого сім'ї відбивалась також в оцінці морального стану родини молодого й молоді. Репутацію сім'ї часом цінували вище, ніж її майновий стан. Шлюб практично повсюдно освячувався церквою, кульмінацією чого була взаємна клятва вірності молодих.

Виявом поваги до родини, її єдності були традиційні свята, коли члени роду, навіть далекі родичі, які жили в інших селах, збиралися бодай раз на рік – на «храм» – за спільним столом, обмінювалися відомостями про своє життя і так відновлювали духовну єдність роду. Споконвіків наш народ дбав про фізіологічне здоров'я роду, зокрема, ще з давніх-давен суворо заборонялися шлюбні стосунки внутрішньородового характеру [6].

Особливою прикметою української родини був і, зрештою, залишається природний потяг до естетизації побуту, прикрашання свого житла, знарядь праці, матеріальних предметів, пов'язаних з обрядами і звичаями (рушники, писанки тощо). Естетизм українки особливо проявлявся в оригінальному покрої та орнаменталізації її одягу. Його детальний опис у XVII ст. з підкресленою симпатією подавав У. Вердум, щоденник якого був опублікований частинами німецькою (1786–1788 рр.), польською (1876 р.) мовами, а «українські» сторінки переклав І. Сварник (1983 р.) [7].

Українська сім'я будувалася на засадах духовності і віри. Це стосується язичницьких часів – людина жила в тісному єднанні з ласкавою до неї Природою і намагалася збагнути її таємниці. За М. Стельмаховичем, українська родина рано набула свого «космічного одухотворення» (батько – «місяць», мати – «світла зоря», діти – «зіроньки»). Народна традиція облагороднювала союз між батьками, що втілювалося в образі богині Лади. І навіть самі назви «няня», «ненька», «ненья», «нянько», а також «мама» пов'язані з іменами богів [8].

О. Вишневський наголошує, що українська родина будувала своє життя в тісній єдності зі своїм народом. Батько був оборонцем землі, на яку часто зазіхали неситі сусіди. Любов до Батьківщини, до рідної землі, до віри пронизувала всі ділянки родинного життя. Ненав'язливе почуття патріотизму, любові до рідного краю входило в душу дитини і юнака через колискову пісню, народну думу, через дитячу молитву за Україну, а найперше через розповіді про жертвні та героїчні вчинки тих, хто боровся за нашу незалежність. Це також об'єднувало батьків, увесь рід на основі єдності громадських прагнень. Сім'ю єднала і спільність національно-культурних зацікавлень, часто спільна участь у національно-визвольній боротьбі. Виживаючи за умов постійного жорстокого етноциду, будучи ізольованою від елітарної культури, яка зосереджувалася у столицях метрополій (Варшаві, Петербурзі), українська родина творила свою народну культуру – казку, пісню, танок, а надто плекала рідну мову. На цій основі утверджувалося почуття етнічної окремішності, яка допомагала зберегти свою автентичність, а водночас сприяла єднанню родини [4].

Вище зазначалося, що українській родині завжди був властивий демократизм стосунків як вияв певної природної доброти, що характеризувала натуру її членів. Ця риса нашої сім'ї простежується вже з кінця IV ст. у житті давніх предків слов'ян – антів (росів). Як і духовність, їх демократизм розвивався під впливом певних природних чинників – поміркованого клімату, спокійного краєвиду, багатой і врожайної землі тощо. Нашим предкам здавна була властива відсутність вродженої агресивності, яка була притаманна деяким нашим сусідам. Вони виявляли схильність до розуміння інших людей, сприймали світ серцем, уміли ставити себе на місце інших, виявляли гостинність до чужинців. Ці риси і зумовили в Україні ранню появу егалітарного (рівноправного) шлюбу.

В українській родині з давніх-давен діяв закон опіки, який впливав з природного почування українців людської спорідненості і поширювався на старших у родині, безпомічних, інвалідів, сиріт та ін. Як засвідчують історики, будуючи Січ чи просто оселі, козаки найперше споруджували шпиталь і школу. У родині культ опіки проявлявся великою повагою до старших, а також готовністю членів сім'ї допомагати хворим і немічним.

Будучи від природи нацією осілою, переважно сільськогосподарською, наші предки високо ставили в родині чесноту працьовитості. Вони душею відчували істину в тому, що неробство породжує найгірші вади характеру людини і що людина може бути щасливою лише в праці, а тому від самого народження повинна готувати себе до цього щастя. В родині ніколи не було ситуації, що дитина нудьгує і не знає, куди себе подіти. В давній українській родині схильних до лінивства не любили, висміювали і змушували до праці: вже в ранньому дитинстві хлопчик чи дівчинка повинні були доглядати домашніх тварин, допомагати батькові чи матері в домашній роботі. Фізична праця була також важливим чинником розвитку сили та збереження здоров'я дитини. Хлопчиків рано готували до оборони рідної землі: вони змалку їздили на конях, вчилися володіти зброєю. Все це давала праця, яка таким чином виконувала і важливу функцію охорони здоров'я.

Г. Ващенко наголошував, що життя української родини будувалося на засадах природовідповідності, які втілювалися в звичаєвому праві та в громадській моралі. Громада і сама родина зважали на неписані закони, що стосувалися вікової зрілості та психологічного здоров'я молодих, їх обопільної згоди, заборони кровозмішування. У практиці родинного життя втілювалася природна тенденція до багатодітності, здорового способу життя [4].

Висновки. Можна в підсумку сказати, що людина, яка належала до української культурної традиції, природно прагнула сімейного щастя, а тому молоді завжди намагалися створити здорову і дружну сім'ю. Звідси і культ подружньої вірності, що проходить лейтмотивом у всій історії нашої культури та відображений у фольклорних і художніх творах.

Шляхом практичного засвоєння таких чеснот, як любов до рідної культури, рідної пісні, казки, рідної мови, а також любов до батьків, родинна злагода, почуття кровного зв'язку, згуртованості всіх членів родини, духовний потяг до рідного дому, людина виробляла прагнення і природну потребу творити свою майбутню сім'ю за зразком тієї, з якої вийшла сама.

Таким чином, здійснивши детермінаційний та контент-аналіз праць визначних наших культурологів, етнологів, етнопсихологів та етнопедогогів, ми сформуваємо соціально-психологічну модель культурної сімейної традиції українців, в основі якої лежить ядро сімейно-шлюбної самосвідомості українського народу, що має таку структуру: Бог – Любов – Родина – Україна. Оскільки шлюб освячується в церкві, шлюб беруть за взаємною згодою та любов'ю, родина дає згоду, підтримує, оберігає; рідна земля, рідна мова і громада дають сенс для існування, продовження роду, захисту спільних інтересів.

У працях В. Т. Куєвди, Г. І. Разумцевої, В. Січинського, О. Вишневського, М. Стельмаховича, І. Сварника, Г. Ващенко описано сімейні культурні настанови українців:

В українській родині стосунки будувалися на визнанні рівноправності чоловіка й жінки.

Рівноправність стосунків виявила себе також у правах жінки на майно. Українська жінка вирізнялася почуттям власної гідності та завжди була берегинею сімейної моралі.

Честь роду зобов'язувала людину поводитися морально, бути відповідальною за свою поведінку.

Будучи від природи нацією осілою, переважно сільськогосподарською, наші предки високо ставили в родині чесноту працьовитості.

Споконвіків наш народ дбав про фізіологічне здоров'я роду, зокрема, ще з давніх-давен суворо заборонялися шлюбні стосунки внутрішньородового характеру.

В українській родині здавна діяв закон опіки. Він також впливав з природної доброти українця і поширювався на старших у родині, безпомічних, інвалідів, сиріт та ін.

Особливістю української родини був і, зрештою, залишається природний потяг до естетизації побуту, прикрашання свого житла, знярядь праці, матеріальних предметів, пов'язаних з обрядами і звичаями (рушники, писанки тощо).

Життя української родини будувалося на засадах природовідповідності. Рідне є природним. Так трактувалося засвоєння рідної пісні, казки тощо, а надто рідної мови.

Українська родина будувала своє життя в тісній єдності зі своїм народом. Хлопчиків рано готували до оборони рідної землі.

Творення сім'ї у наших предків мало не лише особистий, а й громадський характер.

Прийнятним вважався здоровий «консерватизм», згідно з яким у побуті українська родина з повагою ставилася до народних звичаїв і обрядів, дотримувалася законів гостинності.

У працях М. Костомарова, О. Кульчицького, В. Липинського, І. Старовойта, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича, В. Яніва описано також культурні заборони в сімейній сфері, які ми узагальнили таким чином:

Українська жінка не терпіла невірності свого чоловіка, а невірність жінки ніхто навіть уявити не міг.

Тривале парубкування не схвалювали, а до тих, хто взагалі не одружувався, ставилися зневажливо.

Репутацію сім'ї часом цінували вище, ніж її майновий стан.

Тож головною думкою, з якою народжувалася і зростала молодь, була

думка про те, щоби знайти собі пару. Пошукам своєї долі (а під цим словом розумілося чоловіка чи дружини) присвячено левову частку художніх творів минулих століть. І були для цього як романтичні, так і суто практичні мотиви. Створення сім'ї, народження дітей було певною гарантією як забезпечення і соціального статусу, так і можливості виживання в поважному віці, бо ці принципи формувалися задовго до створення системи пенсійного забезпечення.

Культурні заборони виступали запобіжниками для зловживання стосунками, а саме:

Майновому стану наречених звичайно приділяли велику увагу. Однак важливе місце в уявленнях народу про шлюб посідала думка про те, що шукати пару треба серед людей свого соціального і матеріального статусу.

Не схвалювали нерівний шлюб з огляду на велику різницю у віці.

У народних прислів'ях фактично відображені застереження щодо потенційно деструктивних шлюбних партнерів та необдуманих вчинків. Ось приклади, які ми використовували в емпіричному дослідженні: сиди до сивої коси, а за ледащо заміж не йди; краще в ставку потопати, як з нелюбим шлюб узяти; дай серцю волю – заведе в неволю.

Розроблену нами соціально-психологічну модель культурної сімейної традиції українців, в основі якої лежить ядро сімейно-шлюбної самосвідомості українського народу, настанови та запобіжники, можна використати як еталон, з яким ми зможемо порівняти соціальні уявлення сучасної молоді про шлюб та сім'ю.

Список використаних джерел:

1. Лещинська О. А. Соціально-психологічна модель культурної сімейної традиції українців [за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А.]. *Virtus: scientific journal*. Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 55–60.

2. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект: монографія. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. 264 с.

3. Разумцева Г. І. Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект: автореф. дис канд. філософ. наук: 09.00.07. Київ : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. 2004. 18 с.

4. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. 5-те вид. Авґсбург : Видання Петра Павловича, 1946. 118 с.

5. Вишневський О. Сучасне українське виховання [Текст] : пед. нариси. Львів : Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львівське обл. пед. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. 238 с.

6. Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до 1997. Т. 3. С. 7–279.

7. Романовський В. Західноєвропейські мандрівники Нового часу про культурну спадщину України [Текст]. *Мандрівець*. 2014. № 1. С. 14–21.

8. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське... *Жовтень*. 1983. № 9 (467). С. 84–100.

9. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: навчально-методичний посібник. I – I. Київ : Фірма «Віпол», 1997. 231 с.

Розділ 2. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРАМЕТРІВ АВТОНОМНОСТІ І ЗАЛЕЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЗАДОВОЛЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ПОТРЕБ

2.1 Факти і артефакти свободи віросповідання в Україні

У параграфі представлено аналіз психологічних умов, в яких сучасна людина може дати собі раду із свободою віросповідання, а також передумов потрапляння людини в деструктивний тоталітарний культ релігійного типу. Наведено обґрунтування духовної потреби людини як ознаки психічної норми, розглянуто феномен психотерапевтичного потенціалу релігійної спільноти та охарактеризовано відмінність між феноменами релігійності й духовності.

Відійшла в історію радянська доба з її релігійною нетерпимістю та торжеством войовничого атеїзму, однак чи настав нарешті час мудрої релігійної віри? Сьогодні доконаним фактом є те, що на хвилі звільнення від безбожного Радянського Союзу в Україні було прийняте найліберальніше в Європі законодавство щодо свободи віросповідання, яке фактично урівняло в правах класичні конфесії й усі інші неорелігійні групи, більшість із яких послуговуються не відомими для наших співвітчизників ідеологіями та формами служіння. Тож громадянин України реально отримав повну свободу щодо віросповідання. В статті здійснюємо аналіз психологічних умов, в яких сучасна людина може дати собі раду з такою свободою.

У ході аналізу враховано результати емпіричного дослідження, яке складалося із масового опитування із застосуванням психосемантичного методу для з'ясування рівня відображення релігійної проблематики у масовій свідомості українців (n=2000) та глибинного інтерв'ю з тими, хто пережив стан культової психічної залежності (n=16).

Почнемо свій аналіз із обґрунтування духовної потреби людини як ознаки психічної норми. Відомо, що, поряд із природними потребами, поведінка дорослої людини визначається цілою низкою специфічних психологічних людських потреб: у служінні й керівництві [15]; в афіліації та у владі [16]; у безпеці, у належності до спільноти, у повазі, само-вираженні [12]; в уяві, судженні й символізації [18]. Практика показує, що для задоволення цих потреб людям важко виробити критерії істини, а прагнення людини реалізувати ці потреби може привести її як до духовної традиції, де вона зможе втамувати свій духовний голод, так і до тоталітарної секти, лідери якої вміло використають саму наявність духовної потреби у людини і зроблять її своїм рабом.

Що стосується віри людини в надприродне, то можна стверджувати, що вона не відрізняється від інших феноменів свідомості, оскільки

формується в процесі соціалізації індивіда внаслідок впливу на нього як соціально-психологічних (виховання в сім'ї, вплив релігійної громади і т. ін.), так й ідеологічних чинників (читання релігійної літератури і т. ін.). Е. Фромм уважає, що потреба людини в системі орієнтації і служінні внутрішньо властива людському існуванню, тому зрозумілі і причини, з яких ця потреба є такою інтенсивною. Людина не вільна, однак, вирішувати, мати чи не мати їй ідеали, але вона вільна обирати між ідеалами. Сказане про ідеалізм людини так само стосується і її релігійної потреби. Немає людини, яка б не мала релігійної потреби – потреби в системі орієнтації та об'єкті для служіння [15, с. 160]. М. Аркадьєв робить важливий висновок: усе людське буття є наскрізь релігійним, незалежно від того, усвідомлює це, хоче цього конкретна людина, чи ні. Людина і як вид, і як індивідуум перебуває в напруженому пошуку втраченого блаженства. Вона приречена на цей пошук, як і на хрест свого свідомого буття, що є водночас і її трагедією, й ознакою її найвищої гідності. На думку дослідника, однією з тих основних опозицій, з якими постійно мала справу людина впродовж своєї культурної історії, є опозиція «світу трансцендентного» і «світу іманентного». Це протистояння виглядає як протилежність «верхнього» і «нижнього» світів, світу «мертвих» і світу «живих», світу духів, богів і світу людей, Вічності і Часу, «Космосу» й «Історії», світу «сакрального» і світу «профанного» тощо [2].

Б. Братусь стверджує, що віра – це безперечний психологічний факт, передумова здійснення, необхідна підтримка, умова будь-якої хоч якоюсь мірою складно організованої людської активності. Віра – це не тільки релігійний феномен, як і досі думають виховані атеїзмом психологи. Механізмом, зусиллям віри підтримується й емоційно притягується, приліплюється до серця, відображається образ, існування і здійснення якого є, можливо, тільки ймовірним, але який завдяки своїй наочно-почуттєвій представленості у свідомості нереалізоване насправді робить суб'єктивно реальним, відчутним, недосяжне – імовірно досяжним, майбутнє – теперішнім часом, по життю супутнім, таким, що зігріває й веде [3].

В основі релігійної віри лежить постійне відновлення в собі дорого-вказного образу, що ніколи не може бути до кінця доведеним, як теорема (в нашому випадку – як теодицея). Образ цей – нехай це і прозвучить різко – так само об'єктивно вірогідний, і на безліч аргументів «за» знайдеться стільки ж контраргументів «проти». І знову – міра віри може дорівнювати мірі невіри, і потрібно пересилити останню шляхом зусиль, а нерідко і боротьби. Оскільки сенс життя залежить від віри, то втрата її здатна позбавити людину сенсу самого буття. Зрозуміло, існують, і до того ж вельми істотні, відмінності між людиною невіруючою (нерелігійна віра) і людиною віруючою (релігійна віра), але нам важливо зафіксувати наявність

принципово спільної території, єдність психологічної основи самого феномену віри попри можливі досить серйозні відмінності між її формами [3]. А втім, як релігійні, так і наукові надтеорії неможливо перевірити на істинність. Їх схвалення людиною як основи свого світогляду, що є психологічною передумовою її поведінки, можливе лише в акті релігійної або філософської віри [17]. Відмінність між релігійною і філософською вірою конкретної людини визначається співвідношенням віри і довір'я до певних фрагментів знання. У сумарному підсумку віровизнання кожної людини не має чітких меж між першим і другим, що дає їй змогу за допомогою уяви поєднувати різні фрагменти знання в єдиний унікальний світоглядний комплекс.

Релігія і духовність завжди посідали в історії людства, людської цивілізації надзвичайно важливе місце. На думку С. Грофа, якби провідницькі переживання основоположників релігій були всього лише продуктом патології мозку, важко було б пояснити ту глибинну дію, яку вони чинять на людей упродовж багатьох століть, зокрема на архітектуру, живопис, скульптуру і літературу, найкращі зразки яких творилися зазвичай під впливом натхнення [4]. В історії людства не було жодної стародавньої або доіндустріальної культури, в якій би ритуальне і духовне життя не відігравало визначальної ролі. Для того щоб спричинити такий сильний вплив на хід людської історії, релігія, безперечно, повинна відображати глибинні засади людської природи, хоча способи цього віддзеркалення часто видаються вельми сумнівними і мінливими.

У наш час серед численних форм релігійності і безлічі релігійних конфесій простежується ще одна чітка тенденція духовної самореалізації. А. Авілова назвала її «релігійним індивідуалізмом». Авторка так характеризує цю когорту людей: «В основному це люди з вищою освітою, яким за сорок. Кожний з них не тільки перечитав гори книг і знає світовий духовний Олімп не гірше за старогрецьку міфологію, а й принаймні випробував якусь духовну практику, не кажучи про участь у психотренінгах. Найчастіше ре-індивідуал має багаторічний досвід медитації, досягши при цьому фази, коли медитація починає давати плоди. Усупереч традиційним уявленням сучасний ре-індивідуал переконаний, що самостійний духовний пошук може спрямувати його до зустрічі з Богом. Треба сказати, що ре-індивідуали – не індивідуалісти, які цікавляться тільки собою. Багато хто з ре-індивідуалів хотів би брати більш активну участь у суспільній дискусії про духовний стан суспільства та відповідних проектах. Ре-індивідуали, по суті, перше покоління самостійних богошукачів, яким ніхто не заважав вийти за межі тієї, що дісталася їм від батьків, конфесії і навіть за межі християнства. Вони не просто щось чули або читали про єдність релігій – вони встановили це самі. У них незрівнянно більш широкий світогляд, ніж

у попередніх поколінь, у їхньому розпорядженні психологічні знання, що допомагають розібратися в собі (що дуже важливо в духовному пошуку), і вони здатні мислити й діяти самостійно. Їм не властиво десь і якось «тусуватися», кричати про свої відкриття, калатати у дзвони або лізти із своїми теоріями в телешоу [1].

Суттєвим для нашого огляду є також бачення людської проблеми духовності Дж. Крішнамурті, який стверджує, що впродовж століть людина шукала щось за межами самої себе, за межами матеріального благополуччя, – те, що ми називаємо Істиною, або Богом, або Реальністю, – стан за межами часу, щось непідвладне впливові обставин, думок або людської розбещеності [6]. Не знаходячи це «щось» під сотнями шуканих найменувань, людина культивувала віру – віру в рятівника, ідеал, а віра неминуче породжувала насильство. Першою причиною безладу в нас самих є пошук реальності, обіцяної кимось іншим. Ми механічно прямуємо за кимсь, хто гарантує нам зручне духовне життя [6, с. 3]. А з іншого боку, людина біологічно приречена конструювати світ, у якому вона живе поруч з іншими. Цей світ стає для неї домінуючою і визначальною реальністю. Її межі встановлені природою, та варто цьому світові виникнути, як він уже чинить на природу зворотний вплив. У діалектиці природи і соціально сконструйованого світу трансформується сам людський організм. У цій діалектиці людина творить реальність і тим самим творить саму себе [6, с. 5].

Розглянемо феномен психотерапевтичного потенціалу релігійної спільноти, під яким розуміємо потужний і не завжди усвідомлюваний вплив на самопочуття людей обставин перебування їх разом задля здійснення спільних дій у ході досягнення спільної мети. Так, ще Е. Дюркгейм дійшов висновку, що колективне, досягаючи певного рівня інтенсивності, пробуджує релігійне мислення, яке зумовлює стан збудження і змінює умови психічної активності. У збудженої людини ментальні сили розпадаються, пристрасті оживають, почуття посилюються, ці зміни відбуваються саме в такі моменти збудження. Людина сама себе не впізнає: вона відчуває себе зміненою і відтак змінює все навкруги себе [5].

Аналізуючи той специфічний стан, у якому перебувають люди під час ритуальних дій, С. Московічі зазначав, що насправді кожний ритуал видається нам подвійною операцією. З одного боку, він пускає в хід правила поведінки, які повинні забезпечити виконання особливого завдання, як-от: родючість, успіх у полюванні, ініціація, траур. Ритуал також відрізняється від усіх інших приписів послідовністю дій, словесними формулами, які їх зв'язують, та особливим моментом, коли він розгортається. Церемонії і збори, які його стимулюють, спираються на вірування. Воно надає йому сенсу і пояснює його дієвість. Із цього погляду ритуали втілюють

прищеплені вихованням повсякденні уявлення, які наповнюють свідомість людини [13]. З другого боку, припускає С. Московічі, релігійний культ породжує цю розумову та афективну спроможність завдяки тому, що клан або плем'я збираються разом. На думку вченого, ритуал робить ефективним не його зміст, бо не важливо, чому він присвячений, а важливо те, що через цей ритуал спільнота нарощує свою енергію і поживляє контакти. Релігійні обряди є наріжним каменем та ідеалом усіх колективних рухів і всіх союзів. Вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на тлі звичайних справ і повсякденного життя [13, с. 84]. Ці попередні зауваження були необхідні для того, щоб утвердити новий погляд на релігію: перш ніж стати віруванням, догмою, вона є пристрастю і запалом, які об'єднують віруючих.

Отже, колективні ритуали потрібні людям для того, щоб пережити відчуття цілісності і спорідненості. Часто вони спричиняють у людей стани зміненої свідомості. Однак наслідки таких процедур залежать від якості того духовного джерела, до якого звертаються обрядові дії. Зі сказаного вище випливає, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом, але мусимо наголосити, що зловживання ним може призвести до залежності. Для підтвердження цих слів знову звернімося до С. Московічі: «У щасливій одержимості, по-справжньому релігійній, віруючий свідомо прагне до трансу. Тобто до захоплення, для досягнення якого обожнена істота вводиться у своє тіло. Відмінність між світом зовнішнім і внутрішнім зникає. Я і інший взаємно проникають одне в одного, взаємно діють. Тут є щось дивовижне, навіть таємниче. Це велика таємниця, яку бачимо у всіх релігіях у ході зборів, що прославляють натопти і свою віру» [13, с. 89].

Саме релігійні ритуали та обряди дають людям змогу відчутти і свою цілісність, і свою спільну силу, а також налаштуватися на неминучі циклічні зміни у власному житті. Тож мусимо визнати, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом.

Відмінність між релігійністю і духовністю. Релігія може відігравати важливу роль у нашому духовному становленні, однак вона може спричинити і звуження поглядів та дискримінацію. Незалежно від того, чиїми ми є послідовниками – Біблії, Тори, Корану чи Вед, слід навчитися розпізнавати єдині істинно духовні корені, що об'єднують усіх живих істот. Розуміння цього розвивається завдяки уважному вивченню всієї доступної нам давньої мудрості. Мабуть, прийшов час поговорити про справді «правильну» віру, істинну релігію.

Ще сто років тому у середовищі освічених європейців не викликали серйозного осуду розмови про вищу і нижчу раси, ієрархію народів. У наш час це вважається поганим тоном. Те ж саме нині відбувається і з релігією.

У доглобалізаційні часи кожний народ вірив по-своєму, і це було для нього істиною. Еволюція життя народу співвідносилася з еволюцією його вірувань. У сучасному глобалізованому світі представники різних народів живуть поряд, а інформація про різні форми релігійного життя вільно циркулює й поширюється.

Важливо пам'ятати, що для людини або групи людей істинним є те, у що вони вірять. Причому йдеться як про суб'єктивні, так і про об'єктивні сторони цього процесу. Можна стверджувати, що існує певна ізоморфність між народом і його релігією. Народ як цілісність має свою проекцію як у колективному підсвідомому, так і в колективному надсвідомому. Архетипи надсвідомого створюють, таким чином, духовність і релігійність народу. Отож, на нашу думку, питання про істинну або фальшиву релігію сьогодні вичерпало себе.

Існує принципова відмінність між явищем споживання духовних продуктів і явищем духовного осягнення. Справжнім змістом духовної традиції, природно, є рух до істини. Приєднання до релігійної групи з мотивів порятунку або посилення власного впливу є корисливою дією й нічого спільного з духовністю не має. Жодні переваги матеріального або статусного характеру, отримані через приниження власної гідності особистості, не можуть дати очікуваних конструктивних результатів. Духовність – це шлях до істини.

Ієрархічне становище особистості – це рівень відповідальності, який вона спроможна взяти на себе з огляду на свої реальні здібності і можливості задля розв'язання нагальних завдань, що постають перед спільнотою. Еволюційний рівень розвитку не можна ні вкрати, ні передати, ні, тим більше, купити. Він досягається тільки шляхом особистого розвитку розумної істоти, через просвіту знаннями і реалізацію особистих можливостей.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, що повноцінне духовне функціонування людини спирається на ґрунтовну соціально-психологічну підготовку. Особи, які не розв'язали свої особистісні, соціальні та матеріальні проблеми, не можуть претендувати на роль духовних провідників. Люди, які не оволоділи правилами соціальної гри, не мають права покладати на себе духовне лідерство, оскільки духовні закони набагато складніші. Отже, громадськими, релігійними, суспільно корисними справами можна займатися, коли напрацьовано надлишок душевних ресурсів, а не тоді, коли їх бракує. У такому разі духовне лідерство буде якраз шляхом компенсації власної недорозвинутості, а по суті – паразитизмом.

Поняття духовності не тотожне поняттю релігійності (належності до певної конфесії]. Духовний розвиток і духовне лідерство базуються на

сформованості попередніх рівнів особистісного розвитку та соціальної зрілості. Якщо духовне лідерство перебирають на себе люди, що мають вади душевного й фізичного розвитку, то це становить небезпеку для пастви через можливі компенсаторні дії, до яких усвідомлено чи неусвідомлено вдаються лідери заради власного самоствердження.

Отже, кожній людині доводиться розв'язувати проблему ставлення до себе, до найближчого оточення та до світу загалом з огляду на свої здібності і можливості. Для цього слід постійно співвідносити свої ресурси, свій світогляд, свої потреби з реаліями зовнішнього світу. Відносна рівновага між зовнішнім і внутрішнім робить людину функціональною. Однак ця рівновага хистка, її відновлення вимагає значних енергетичних витрат. Отож нова інформація про світ може на якийсь час позбавити людину душевної рівноваги.

Процедура впорядкування внутрішнього світу є болісною для людини, оскільки цей процес спрямований протилежними векторами, як-от: прагнення до найбільшої економії життєвих сил разом із прагненням до найбільшої відповідності соціальним очікуванням і водночас до найбільшої відповідності особистим ідеалам. В реальному житті людині досить часто доводиться вирішувати описану в математичних підручниках задачу оптимізації. Упевненість у собі, своїх діях і перспективах супроводжує період, коли «система аксіом» світогляду несуперечлива. Моменти освоєння нового знання, осмислення і переживання суперечностей буття переживаються людиною важко, драматично. У такі моменти людина особливо відкрита для впливів ззовні, отримання сторонньої допомоги. Тут і можуть з'явитися або справжній гуру, або ж зловмисник з лихими намірами насильної індоктринації.

Тож чи існує взагалі Гуру – духовний учитель? Нам видається, що слово «гуру» нині набуло амбівалентного смислового навантаження. Коли це слово звучить з вуст лідера психотерапевтичної школи, то його можуть запідозрити в професійній деформації. Коли про гуру говорить послідовник якогось філософського вчення, то його сприймають як інфантильну, наївну людину.

На наше переконання, мудрий, відповідальний, особистісно зрілий учитель може існувати в людському співтоваристві. Думаю, що кожен, хто досяг у житті успіху і особистісного розвитку, із вдячністю може назвати імена тих людей, які відіграли значну роль в його житті. Однак у момент знайомства треба докласти зусиль, щоб зрозуміти, з ким маєш справу, з яких мотивів людина йде на співпрацю з тобою. Але потреба впорядкування внутрішнього світу часом постає настільки гостро, що на аналіз особистісних рис людини, яка обіцяє задовольнити цю потребу, просто бракує і часу, і сил.

Передумовою і основою здорової духовності є особистісна зрілість. Розглянемо основні характеристики означеного феномену. Ключовий момент дорослішання – усвідомлення того, що люди смертні. Усвідомлення цього приводить до зміни життєвих орієнтирів, що, у свою чергу, змінює основні звички людини. Коли ми починаємо розуміти, що старіння і вмирання – це частина життя, перед нами постає питання, як зустріти старість і смерть свідомо, гідно. Усвідомлення і прийняття часової обмеженості життя сприяє як обмеженню, так і виявам ненасичуваних потреб. Дорослість – це час, коли людина починає жити, думаючи про віддалені наслідки, а не тільки про сьогоднішні радощі.

Один з основних законів буття вимагає від людини жити власним коштом і в прямому, і в переносному сенсі, тобто зі свого особистісного потенціалу. Виходячи з цього особистісна зрілість – це компетентність у «морально-етичній економіці», здатність передбачити, чим доведеться розплачуватися за «дармовий сир у пастці». Це здатність іноді визнати поразку і матеріальні збитки. Здатність відрізнити справжні дружні почуття від фальшивої солідарності п'яної компанії. Здатність відрізнити конструктивну критику від знуцання, замаскованого під доброзичливу, дружню пораду, прислухатися до першого і відкинути друге. Здатність обрати свій, не дуже привабливий для інших, однак автентичний для себе шлях. Здатність відрізнити випробування, необхідне для особистісного зростання, від самоствердження за рахунок дешевої слави. Урешті-решт, це здатність прийняти і виконати те, що дійсно належить зробити саме тобі, і не спокушатися на чужі статки і здобутки.

Особистісна зрілість не досягається одноразово і не зберігається пожиттєво. Особистісна зрілість – це визнання того, що душа постійно зобов'язана трудитися, напружуватися. Визнання того, що ні почесні заслуги, ні поважний вік, ні хвороби не звільняють людину від обов'язку бути людиною. Усвідомлення, що дітей ми народжуємо для них самих, а не для того, щоб використати їх для себе у майбутньому. Розуміння того, що діти своєю появою дають нам не менш цінний досвід і розвиток душі, ніж ми даємо дітям своєю участю в їхньому вихованні.

Протилежним до особистісної зрілості полюсом є інфантильність, збереження дитячих рис у дорослої людини, яке більш за все виявляється у нездатності відмовити собі у задоволенні тактичних цілей на шкоду стратегічним.

Ще один важливий елемент, який супроводжує дорослішання, – усвідомлення того, що, зрештою, інші не можуть знати, що краще для тебе самого; що гарантованого іншими майбутнього не існує, тим більше його не може облаштувати хтось ззовні. Так, Д. Леонт'єв пропонує пам'ятати, що все наше життя – це боротьба позитивної життєвої філософії з

філософією кітчу, де все дискомфортне, усе, що порушує спокійне, гармонійне світовідчуття, проголошується просто неіснуючим. Він стверджує, що це боротьба за цілісність життя, за те, щоб інсталювати в картину світу, зокрема, і те, що викликає тривогу, дискомфорт, однак є невід'ємною складовою нашого життя. Для підсилення своєї аргументації Д. Леонт'єв нагадує формулу Канта: роби що належить – і хай буде що буде. Завжди є якась щілінка, люфт між реальними результатами і нашими цілями, але наше завдання – приймати цю непередбачуваність і бути готовими скористатися тими можливостями, які виникають [7].

Шлях до Істинної реальності людина може пройти тільки самотужки, тільки доклавши власних зусиль. «Тут нікому нічого не належить, – стверджує М. Мамардашвілі, – усі повинні самі проходити шлях і самотійно рухатися. Інакше буде зруйноване все виробництво істини – її онтологічна основа і природа – і пануватиме брехня, що породжується іншими причинами, але вже позалюдська і тотальна, що займає всі точки соціального простору, заповнюючи їх знаками» [11, с. 118].

Тож духовна потреба, а разом з нею і релігійна є невід'ємним атрибутом людського життя і рушієм розвитку людської сутності в самій людині.

Потужним артефактом свободи віросповідання в Україні виявилось явище культової психічної залежності особистості внаслідок потрапляння у деструктивний культ. В цьому тексті слово «культ» має інше, відмінне від релігієзнавчого, смислове навантаження і тут використовується у значенні наявності у групі поклоніння, обоження певної особи, лідера групи.

Хоча люди, які пережили психологічне насильство в культах, не дуже хочуть про це говорити. Вдалося опитати 16 осіб – колишніх членів деструктивних тоталітарних організацій. У кожного своя особиста причина та своє пояснення такого факту біографії: життєві кризи, самотність, незадоволеність суспільними процесами. Практично всі мали низький рівень самооцінки на момент вступу до культової групи (респонденти самі оцінювали своє самопочуття). До потрапляння у культові групи у всіх були амбітні, перспективні життєві плани. Масштаби самих культових груп розподілялися від могутніх міжнародних корпорацій до тантричних гуртків на приватних квартирах. Час перебування під владою культу опитаних коливався від двох до п'яти років, а життєві плани в цей час суттєво змінювалися.

Хоча «гуру» належали до відгалужень різних за ідеологією та доктриною релігій, всіх їх чомусь об'єднувала теза про те, що в житті не важлива соціальна самореалізація, не важливі родинні зв'язки та обов'язки, а важливими і реальними є тільки стосунки з учителем, що говорить від імені Бога. Тому в період перебування поблизу «гуру» ніхто з опитаних не мав ніяких планів щодо професійної чи сімейної самореалізації. Багатьох із

них хвилювало одне питання: де взяти гроші на черговий суперсемінар? У той час ці люди мало чим відрізнялися від алкоголіків чи наркоманів. Завжди знаходився найпростіший метод – позбутися якихось цінних речей. Стосунки в батьківській сім'ї вони оцінювали як досить складні. З одного боку, неприйняття батьків, стилю їх життя та цінностей, а з другого боку, пошук схвалення від інших людей зрілого віку, інакше кажучи, пошук «сурогатних батьків». Вихідці з культів називають різні причини того, що спонукало їх до приєднання до культової групи, а саме: відсутність досвіду, надмірна довірливість, фатальний збіг обставин, методи деструктивного тиску. Свій стан після культу вони характеризують як душевний біль, зневіру, моральне та фізичне виснаження. Головне, що вдалося з'ясувати, – це те, що практично всі опитані екскультисти визнають свій стан у часи культу помилковим, неприродним для них, нав'язаним ззовні. Чимало з тих, хто згодився дати інтерв'ю, перебувають нині у складі антикультових організацій.

Тож не кожна людина, що своєю поведінкою порушує суспільно прийнятні норми та стандарти (як Христос, Будда чи Магомет), перебуває у стані переживання духовного просвітління і творчого екстазу. Така поведінка може бути наслідком зовсім інших причин, коли потрібна фахова психологічна чи психіатрична допомога.

За результатами психосемантичного масового дослідження група ризику потрапляння під деструктивний вплив, тобто людей, які в силу різних індивідуальних дефектів здатні приймати рішення під чужим тиском або здатних потрапляти в оману, налічує близько 40 відсотків. Майже половина дорослого населення. Цей факт не можна ігнорувати.

Кількісний аналіз оцінки суджень-індикаторів дав змогу виявити носіїв відповідних тенденцій у загальній вибірці респондентів: «агресивних» (їх виявилось 11,3 відсотка, «авторитарних» – 12,8, «депривованих» – 7,2, «інфантильних» – 4,4, «тривожних» – 5,7 [9]. Слід зазначити, що залежність цих психологічних характеристик від соціально-демографічного статусу респондентів була мінімальною: спостерігалася дещо більша частка «авторитарних» і «тривожних» серед осіб старшого віку та жінок, «інфантильних» і «тривожних» – серед сільських мешканців. Старші люди виховані в тоталітарному суспільстві, тому вони і виявилися більш схильними до тоталітарних суджень, а мешканці сільської місцевості живуть у більш простих соціальних умовах, у них вужчий рольовий репертуар, тому вони виявляються більш тривожними та інфантильними.

Одним із завдань дослідження було співвіднесення уявлення експертів та постраждалих від деструктивних культів про чинники культової залежності особистості із відображенням цього сегмента знань у масовій релігійній свідомості.

За оцінками 70 суджень було здійснено кластерний аналіз, в результаті якого виділилися кластери, зміст яких відображає психосемантичну структуру масової свідомості українців у сфері релігійно-конфесійних відносин та диференціює масові настрої щодо відповідних проблем. Кожний кластер об'єднує в собі певний набір індикаторів (суджень), які стосуються того чи іншого аспекту релігійної свідомості. Таким чином ми отримали п'ять кластерів, що характеризують консолідацію масової свідомості жителів України у сфері релігійно-конфесійних відносин.

Кластер 1. Духовні цінності. Найбільшу підтримку отримали твердження, які постулюють духовні цінності. Українці визнають, що кожна людина потребує впорядкування свого внутрішнього світу, що пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності життєвого шляху, що різні релігійні конфесії будуть завжди. Вони цінують право людини на свободу віросповідання й підтримують думку, що для його захисту у кримінальному законодавстві треба встановити спеціальну відповідальність за шахрайство в релігійній сфері. Інший бік суспільної консолідації стосується гостроти відчуття небезпеки, яку можуть нести нові, не перевірені часом і досвідом світоглядні системи та ідеології. Цей вид суспільної настороженості можна назвати суспільним імунітетом.

Кластер 2. Суспільний імунітет. Визнається важливість позитивного психологічного клімату та почуття психологічної захищеності в житті людини з огляду на ризик потрапляння у культову залежність, відображується філософське ставлення до життя із визнанням обмеженості людського буденного світобачення, можливостей ілюзій та оман, припущанням присутності певного ірраціонального компонента у людському житті.

Яскраво виражена потреба людей у авторитеті. Це означає, що суспільство не може жити без духовних, ідеологічних лідерів, а вільна «вакансія» адекватного національного лідера заміщується істеричними типами з яскравою харизмою. Водночас суспільна думка консолідована в усвідомленні необхідності здійснювати активні дії на захист вітчизняного інформаційного простору.

Кластер 3. Психологічна захищеність. Відображено відкидання суспільною думкою категоричності у судженнях про релігію, любов, духовність, а також про можливість «нетрадиційних» церков вписатися в нашу культуру.

Кластер 4. Філософське ставлення до життя. Виражені у суспільстві амбівалентні почуття, що відображають гострі для суспільства питання, які не мають на сьогодні вирішення, а також «вічні» суперечки про духовне та матеріальне. Визнання чужого впливу на поведінку людини

і водночас визнання масових протестів єдиним способом домогтися змін на краще. Зростання інтересу до релігії, до надприродних здібностей і до забезпечення духовних потреб громадян.

Кластер 5. Потреба в авторитеті. Відображено невизначеність щодо тих тверджень, які дійсно важко оцінити, не будучи ознайомленим із тонкощами релігійного самовизначення особистості. Пошук відповіді на питання, чому людина таки потрапляє до деструктивного культу, становить мету даного дослідження, тож і суспільна думка відреагувала на такі питання накопиченням консолідації на полюсі «важко сказати».

Таким чином, можна зробити висновок, що релігійна масова свідомість українців орієнтована на традиційну культуру з її духовними цінностями та усвідомлення необхідності зберігати ментальну цілісність народу. Однак, попри це, виявилася досить висока готовність підпорядкування авторитету.

Підсумовуючи написане, можна сказати, що основна психологічна функція релігії – задоволення потреби в упорядкуванні внутрішнього світу

людини. Збільшення потужності та щільності соціального й інформаційного впливів, темпів та напруження життя в сучасних умовах вимагає

більш якісних, адекватних методів підготовки людини до здійснення особистісної самореалізації, найважливішим з яких є чутливість до моральних чинників. До них входить і якість сімейного виховання, і освіта, й

індивідуальна фахова психологічна підтримка, а також удосконалення законодавчої бази в сфері прав людини. Недопрацювання у будь-якій із цих сфер зразу виступають як слабке місце в системі адаптаційних механізмів і

стають об'єктом зловживання або експлуатації з боку деструктивних тоталітарних організацій та окремих паразитично налаштованих суб'єктів.

Право на свободу віросповідання може бути безпечно реалізоване в спільноті людей, що мають високий рівень розвитку особистості. Інакше суспільство повинно дбати про якість релігійних практик та ідеологій.

Список використаних джерел:

1. Leshchynska O. Facts and artefacts of religious freedom freedom in Ukraine // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University <http://jpnpu.pu.if.ua> Vol. 6. No. 2 (2019). С. 109–118.

2. Авилова А. Религиозные индивидуалы. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/avilova.htm>.

3. Аркадьев М. А. Конфликт «сознания» и «жизни»: эскизное введение в «фундаментальную структурно-историческую антропологию» [электронная версия текста позаимствована в библиотеке ИФРАН] – Режим доступу: http://psylib.org.ua/books/_arkad01.htm.

4. Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре

уходящего века. *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 6–13.

5. Гроф С. Неистовый поиск себя. Москва : ТПИ, 1996. С. 64–97.

6. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни [пер. с фр.]. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: антология [пер. с англ., нем., фр.; сост. и общ. ред. А. Н. Красникова]. Москва : Канон+, 1998. 432 с.

7. Кришнамурти Дж. Свобода от известного / пер. с англ. Киев : София, 1991. 88 с.

8. Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться. *Московский психотерапевтический журнал*. 2003. № 2. С. 107–119.

9. Ліщинська О. А. Показники деструктивності неокультурів для особистості. *Соціальна психологія*. 2011. № 5. С. 40–49.

10. Ліщинська О. А. Звіт про результати вивчення громадської думки жителів України з приводу поширення нетрадиційних релігій. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 11. С. 57–64.

11. Ліщинська О. А. Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. № 1 (52) (науково-метричні бази РИНЦ і Копернікус).

12. Мамардашвили М. К. Необходимость себя. Москва : Лабиринт, 1996. 431 с.

13. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Москва : Смысл, 1999. 425 с.

14. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / пер. с фр. Москва : Центр психологии и психотерапии, 1996. 478 с.

15. Московичи С. Машина, творящая богов / пер. с фр. Москва : Центр психологии и психотерапии, 1998. 560 с.

16. Фромм Э. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. Москва : Политиздат, 1989. 394 с.

17. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 1. Москва : Педагогика, 1986. 408 с.

18. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. 2-е изд. Москва : Республика, 1994. 527 с.

19. Maddi S. The search for meaning / Eds. W. J. Arnold, M. M. Page. Lincoln : University of Nebraska Press, 1971. P. 137–186.

2.2 Роль організаційної культури університету у формуванні психологічної готовності студентів до асертивної поведінки

Наукова і суспільна дискусія про реформування системи вищої освіти вимагає глибшого дослідження впливу організаційної культури університету на формування не тільки професійних, але й особистих навичок і вмінь, що робить це дослідження актуальним. Воно спрямоване на вивчення ролі організаційної культури сучасного українського університету в процесі формування готовності студента до асертивної поведінки. Вибірка складалася із 180 респондентів зі всіх факультетів та інститутів університету та була збалансована за ознаками статі та віку. Це було психосемантичне дослідження. Для збору даних було використано поради щодо опору небажаному впливові, розроблені Ф. Зімбардо та С. Андерсен, 10 асертивних прав особистості, розроблені М. Дж. Смітом, та авторську анкету «Сповідь сумного студента». Отримані результати були представлені за допомогою факторного аналізу. Припущення про нормальний розподіл було перевірене за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з математичного статистичного пакета SPSS 14. Отримана нами факторна структура показала, що ми можемо говорити про домінування в студентському середовищі тенденції до незрілого самоствердження поряд із готовністю до підкорення, що можна пояснити недостатньо сприятливими умовами організаційної культури вишу для формування здорової асертивності студента.

До здійснення зазначеного дослідження нас спонукало те, що, з одного боку, у вітчизняному інформаційному просторі останнім часом з'явилася велика кількість публікацій про необхідність реформування вищої школи, про наслідки тих реформ, які вже відбуваються, і про відмінності вітчизняної вищої освіти від освіти в провідних закладах Західної Європи та Північної Америки [2]. З другого боку, ті дискусії, що ведуться на Заході, свідчать про те, що трансформація організаційної культури університету як соціальної інституції відбувається і там [4]. Тож міркування про роль вищої освіти і науки в сучасному суспільстві породжує багато тем для дискусій, досліджень і багато гіпотез. З іншого боку, численні дискусії з аспірантами, колегами, слухачами курсів підвищення кваліфікації про роль вищої освіти в їхньому житті привели авторів до такого висновку: незалежно від того, чи працює людина за спеціальністю, отриманою в університеті, навіть коли минув час і отримані знання трохи застаріли, у неї залишається навичка самостійно вчитися, здобувати необхідні знання, мобілізувати внутрішні ресурси, встановлювати цілі, а також витримувати соціальний тиск і обстоювати свою професійну та життєву позицію. Все перераховане вище

формується не стільки завдяки вивченню студентами окремих навчальних курсів, скільки за рахунок впливу організаційної культури університету. Тому ми вважаємо, що формування готовності студента до асертивної поведінки є одним із компонентів місії організаційної культури університету.

Саме це, досить вузьке, але важливе питання про роль організаційної культури сучасного українського університету в процесі формування готовності студента до асертивної поведінки стало метою нашого емпіричного дослідження, а точніше перевірка такої гіпотези: психологічна готовність студента до асертивної поведінки формується завдяки наявності в організаційній культурі університету умов для конструктивної взаємодії з викладачем в процесі навчальної діяльності.

Концепція організаційної культури допомагає зрозуміти та проаналізувати тригери, які роблять освітню організацію таким університетом або школою, щоб отримати структуровану, розвинуту та ефективну роботу. Вона також дозволяє визначити можливі шляхи для університетів та шкіл, щоб покращити управління, розробити стратегії вдосконалення та реформування.

Ми вважаємо, що стиль взаємодії викладачів зі студентами є одним з головних компонентів організаційної культури університету. Метою нашого дослідження є встановлення особливостей взаємодії студент – викладач в українському університеті та рівня психологічної готовності студентів до асертивної поведінки.

Найбільш популярне і цитоване в наші дні визначення культури належить Едгару Г. Шейну, який дав поняттю специфічне значення для організацій: «модель спільних базових припущень, які група вивчила, вирішуючи свої проблеми зовнішньої адаптації, та внутрішня інтеграція, яка працювала достатньо добре для того, щоб її вважали дійсною, і тому навчати нових членів правильного способу сприймати, мислити та відчувати себе у зв'язку з цими проблемами» [14]. Концепція припущення відіграла ключову роль на ранніх етапах теорії організаційної культури, оскільки вона спочатку розвивалася на психологічній основі. Ось чому Шейн (2010) визначив організаційну культуру скоріше як «набір основних мовчазних припущень про те, яким є світ і яким повинен бути, які цінності розділяє група людей і як визначаються їхні думки, почуття і, певною мірою, їхнє сприйняття, а також відкрита поведінка». Шейн підкреслив, що лідери відіграють важливу роль у формуванні та зміцненні культури своїх організацій. Едгар Г. Шейн, і в основному кожен після нього, підкреслювали, що винайдені, відкриті або розроблені цінності, переконання і припущення, як правило, поділяються, приймаються і обов'язково поважаються членами конкретної організації, слід тлумачити як правила і

норми, які пояснюють, чому і як ця організація формується і структурується, функціонує і триває [14].

Герт Хофстеде заявляв, що в організаційній культурі, по суті, йдеться про те, як люди повинні поводитися. Він малює ті лінії, в межах яких певні особистості будуть керувати людьми, і проявляється це через такі практики, як: ритуали (колективні заходи, які можуть бути технічно необов'язковими, церемонії, наприклад), герої (люди, які володіють особливостями, що високо цінуються), і символи (слова, жести, малюнки і значущі об'єкти для тих, хто поділяє культуру) [6]. Особливий для нас інтерес становить організаційна культура вищих навчальних закладів, тому звертаємося до Яна Макнея [10], який розробив модель, що описує організаційну культуру вишу за двома конкретними вимірами: форма та інтенсивність контролю і орієнтація на політику та стратегію. Модель Макнея відображає чотири квадранти, що відповідають таким типам університетської організаційної культури:

- підприємливий, що передбачає тверду політику та вільний оперативний контроль, фокусування на ринку, зовнішніх можливостях та відносинах із зацікавленими сторонами;

- корпоративний, що передбачає жорсткий політичний та оперативний контроль, домінування вищого керівництва, виконавчої влади;

- колегіальний, що передбачає вільну політику та вільний оперативний контроль, децентралізацію, орієнтацію на свободу особистості;

- бюрократичний, що передбачає вільну політику і жорсткий оперативний контроль, орієнтацію на правила і прецеденти [10].

Організаційна культура університету – це особливий випадок, оскільки вона ґрунтується на тому, що освітня одиниця є самоорганізованою системою, яка спирається на принципи пізнання і навчання, служить платформою для стосунків різного характеру, таких як: внутрішні взаємини між керівництвом, працівниками та студентами (останні є споживачами освітніх послуг); зовнішні відносини з випускниками, потенційними студентами та їхніми батьками, а також роботодавцями як клієнтами; і, безумовно, партнерство та конкурси з іншими навчальними закладами. Складність і різноманітність цих відносин зумовлює необхідність вивчення організаційної культури університету в залежності від ставлення студентів до неї та їхньої участі в ній.

Асертивність є важливим компонентом у структурі компетенцій сучасного фахівця інтелектуально складних спеціальностей, оскільки від особистості названого фахівця вимагають упевненості, відповідальності, готовності до прийняття рішень, опірності спробам емоційного тиску та маніпуляцій. Самоствердження є найважливішим компонентом соціальних навичок. Особа, яка здатна до самоствердження, наполягаючи на своїй

розумній вимозі та поведінці у своїй обороні, розглядає права та інтереси інших і намагається уникнути порушення прав інших [5]. Загалом самоствердження означає здатність людини висловлювати та захищати свої ідеї, інтереси та почуття гідно і без тривоги [9]. Особа, яка самоствердилася, бере на себе відповідальність за власну поведінку та вибір, має належну самооцінку і позитивні думки стосовно себе та інших, а її поведінка є відвертою та чесною до себе та інших [11]. Ця людина може застосовувати комунікативні методи, які дозволяють їй підтримувати самооцінку, що сприяє щастю і задоволенню [1].

Саморегулювання також є важливим чинником, що впливає на академічну успішність студентів, емоційне та афективне зростання. Саморегулювання визначається як розумове зусилля для контролю внутрішнього статусу, процесів і функцій для досягнення більш високих цілей.

Кол, Логан і Волкер стверджували, що навички асертивності включають здатність захищати свої права, висловлювати свої думки, емоції та переконання відповідним, прямим і чесним способом, щоб права інших не порушувалися. Спосіб взаємодії з іншими є важливим чинником соціальної взаємодії. Погана комунікація може встановити нездорові відносини і збільшити психічний тиск [3]. Ланг і Лаковбдкі стверджували, що одним з ключових факторів у міжособистісних комунікаціях є здатність правильно використовувати напористість, оскільки надмірна самовпевненість може створити проблеми для особистості та її оточення [8]. Особистісною характеристикою, протилежною до асертивності, вважатимемо інфантильну залежність, яка проявляється в психологічній готовності до підкорення.

Наше дослідження побудоване на тезі Ч. Осгуда про релевантність конотативних значень синкретичного механізму категоризації, що оперує на рівні «глибинної семантики». Цей рівень задіяний на ранніх стадіях презентації об'єкта суб'єктові, коли емоційні і перцептивні характеристики ще представлені свідомості в нерозчленованій єдності. Основним методом виявлення конотативного значення є метод семантичного диференціала, а операціональною формою їх пред'явлення – багатовимірний семантичний простір. Численні дослідження, проведені в рамках методології семантичного шкалювання, довели вражаючу міжкультурну та міжіндивідуальну стійкість структури конотативних значень, яка і становить розмірність конотативного «простору».

Оскільки в рамках психосемантичного підходу, заснованого на роботах Дж. Келлі, Ч. Осгуда [7, 13], накопичено великий і різноманітний матеріал, що стосується структурних і змістових характеристик семантичної структури свідомості різних рівнів віддзеркалення, це дає змогу

адекватно вивчати соціальні настанови різних спільнот та окремі змістові ланки як складову частину суб'єктивної картини світу особистості.

Психосемантичний підхід передбачає дослідження структурних, функціональних і змістовних особливостей соціальних настанов з опорою на особливості домінуючої на певному рівні форми знакового опосередкування. Побудова суб'єктивних семантичних просторів, що дозволяють розкривати найбільш важливі чинники, за допомогою яких індивід здійснює несвідомий категоріальний аналіз якогось соціального феномену, і є таким методом. Він дозволяє якоюсь мірою вирішувати проблеми дослідження глибинних структур психіки людини, багато в чому відповідальних за регуляцію її поведінки в суспільстві. Досвід використання психосемантичних методів говорить про те, що з їх допомогою можна будувати найрізноманітніші системи детермінації, виходити на різні соціальні спільноти, виявляючи емоційно насичені, слабо структуровані уявлення людини про саму себе і про інших людей, про різноманітні соціальні цінності і взагалі про об'єкти, ставлення до яких глибоко особисте.

Дослідження проводилося у 2017/18 навчальному році на всіх факультетах та у всіх інститутах Прикарпатського університету шляхом структурованого глибинного інтерв'ю. Обсяг вибірки (180 респондентів зі всіх факультетів та інститутів університету) та її спеціально розрахована структура, збалансована за ознаками статі та віку, є репрезентативною та дозволяє говорити про соціальні настанови студентів усього університету. Підбір тверджень до опитувальника (n=42) здійснювався згідно з основною метою нашого дослідження. За змістом твердження були підібрані таким чином, щоб загалом анкета відображала ставлення до організаційної культури університету та виявляла рівень асертивності студентів.

У стимульному матеріалі як індикатори було використано поради щодо опору небажаному впливові, розроблені Ф. Зімбардо та С. Андерсен [16] і визнані американською психологічною асоціацією (АПА), та 10 асертивних прав особистості, розроблених М. Дж. Смітом [15]. Було також використано авторську анкету «Сповідь сумного студента», яка містила набір тверджень, що описують крайній негативний стан самопочуття студента у виші. Всі твердження анкети було сформульовано в результаті проведення фокус-груп зі студентами про проблеми у навчанні студента вишу в процесі вивчення курсу «Психологія вищої школи» за магістерською програмою. У процесі формулювання тверджень було враховано, що адаптаційні проблеми студента можуть виникнути як на ґрунті індивідуальних особливостей, так і внаслідок особливостей організації навчального процесу. Для того, щоб ця сповідь стала більш веселою, учаснику анкетування пропонували написати на початку кожного речення «часто», «іноді» або «ніколи» відповідно до власного почування.

Отримані результати представлені за допомогою факторного аналізу. Основою для використання факторного аналізу був загалом нормальний розподіл результатів тестових вимірювань опитуваних. Припущення про нормальний розподіл було перевірене за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з математичного статистичного пакета SPSS 14 [12, с. 294]. Факторний аналіз визначив шість факторів, сумарна дисперсія яких вичерпує 52%. Для з'ясування факту статистичної залежності між означеними факторами і деякими характеристиками реципієнтів було застосовано метод двовимірного аналізу з реалізацією тесту χ^2 , створенням таблиць спряженості і з'ясуванням статистичних критеріїв для них. Результати аналізу показали, що фактори корелюють із зазначеними характеристиками. Так, велика значущість критерію χ^2 ($p < 0,01$, в окремих випадках $p < 0,1$) визначається полями таблиць спряженості.

Фактор 1. «Психологічна готовність до підкорення» (вклад у сумарну дисперсію 10,2%).

Твердження, що ввійшли до цього фактора, описують людей, які вважають, що повинні бути уважними і чутливими до потреб оточуючих, аж до такої міри, що мають «читати їхні думки», відповідають за свою поведінку перед іншими настільки, що мають звітувати перед ними і пояснювати все, що роблять, а також мають вибачатися перед ними за свої вчинки, повинні уважно та емоційно ставитися до всього, що відбувається в світі, бо інакше ризикують виглядати нелюдними та байдужими. Визнають, що мають велику потребу у тому, щоб люди до них добре ставилися і любили їх. Також цих людей характеризує те, що вони можуть дуже засмутитися, якщо через зміну їх первинних планів хтось буде вважати їх непослідовними, і, звичайно, вони не вважають, що мають право не вибачатися і не пояснювати свою поведінку. Тож твердження: «я практикую вислови: «я зробив помилку», «мені шкода», «я не мав рації...» і «я навчився на цій помилці» виглядає тут не стільки як свідчення особистісної зрілості та самокритичності, скільки як підтвердження підпорядкованості та улесливості.

Зазначений фактор увібрав у себе індикатори готовності потрапляння в залежність від інших людей, що свідчить про неусвідомлення своїх психологічних меж, бажання догодити іншим, бути приємною у спілкуванні людиною. Ці твердження разом говорять про ідеальний образ себе як «Я такий, як вам треба», визнання всього того, що хотіли бачити батьки, коли виховували чемну дівчинку чи слухняного хлопчика. І хоча учасники опитування вже фактично є дорослими людьми, вони заперечують своє право на внутрішню свободу, особисті психологічні межі, чим відкривають себе для неконтрольованого зовнішнього втручання. За цією позицією проглядається наше традиційно українське виховання з вимогою беззастережної покори батькам та старшим за віком. Про доречність таких виховних стратегій можна

дискутувати. Однак мусимо констатувати, що такі настанови роблять людину відкритою та незахищеною перед будь-яким пройдисвітом, що надумає паразитувати за її рахунок.

Фактор 2. «Поверхова асертивність» (вклад у сумарну дисперсію 8,9%).

Твердження, що ввійшли до другого фактора, характеризують студентів, що приєдналися до декларації принципів асертивної поведінки, а отже, наполягають на тому, що мають право: сказати «Я тебе не розумію», «Я не знаю», «Мене це не цікавить», помилятися і відповідати за свої помилки, змінити свою думку, прийняти нелогічні рішення. Така позиція виглядає дуже привабливою в очах сучасних українських студентів, однак складається враження, що це більше схоже на декларацію, ніж на реальний стан.

Фактор 3. «Навчальна тривожність» (вклад у сумарну дисперсію 7,6%).

Твердження, що ввійшли до цього двополюсного фактора, описують людей, які визнають, що побоюються непередбачуваних, суперечливих вимог викладачів, майбутні іспити видаються їм непереборною перешкодою, вони побоюються виступати перед аудиторією, вважають себе песимістами, відчують напругу в конфліктних ситуаціях через навчання, а також у них буває пригнічений настрій. Також ці опитувані дотримуються думки, що не мають права бути незалежними від доброзичливості інших і від їхнього доброго ставлення до них. Натомість не вважають за необхідне у випадку, якщо вже висловили якусь точку зору, обов'язково дотримуватися її і ніколи не змінювати. Цей фактор увібрав у себе індикатори зі «сповіді сумного студента», змістом якої є взаємодія студента з викладачем і з організаційною культурою університету загалом. Конфігурація індикаторів цього фактора свідчить про те, що організаційна культура сучасного університету переживає спонтанну, вимушену трансформацію у кризовій формі, яка не усвідомлюється не тільки учасниками процесу – викладачами і студентами, а й його менеджментом. Рушійні сили цих трансформацій перебувають за межами університету і належать до більш потужних суспільно-цивілізаційних перетворень, таких як інформаційна епоха, глобалізація, зміна трендів у навчальних технологіях, реструктурування системи зайнятості та працевлаштування. Сказане вище відображається у прихованих конфліктах між студентом та викладачем, що можна проілюструвати такими прикладами: викладач, який за старою звичкою вважає себе носієм ексклюзивних фахових знань, вимагає від студента вивчати підручники саме його авторства і нічого більше; викладач, що ігнорує технічний прогрес, вимагає переписувати підручники від руки, а також вимагає таким самим способом писати конспекти лекцій, оформляти курсові роботи та реферати. Студенти, в свою чергу, вимагають свого права

на користування всіма доступними їм джерелами та інформаційними технологіями. При цьому не дуже соромляться використовувати на екзаменах смартфони.

Дуже часто рольові очікування студентів щодо свого навчання в університеті не справджуються. Натомість вони поставлені в умови, коли мусять радше пристосовуватися до характеру і особистості викладача замість того, щоби опанувувати навички асертивної поведінки, проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність.

Фактор 4. «Нестерпна влада викладачів» (вклад у сумарну дисперсію 7,5%).

Твердження, що увійшли до цього фактора, описують студентів, яких хвилюють нескінченні академічні заборгованості. Їм здається, що вони втратили контроль над своїм навчанням і не можуть порозумітися з викладачами. Зміст фактора свідчить про сприймання студентами викладача передусім як фігури влади, необмеженої влади, на яку нема ніяких важелів впливу, непередбачуваної та загрозливої, тої, що пригнічує і породжує песимістичне ставлення до життя. Тривожним підкріпленням такого почуття є незгода цих студентів із твердженням, що незаконну владу завжди потрібно відкидати, не коритися і викривати. Пояснити таке відчуття студентів університету можна організаційною культурою, яка влаштована так, що майже виключає можливість студента зробити свій особистий вибір викладача або навчального курсу в процесі навчання.

Фактор 5. «Адаптація до умов вимушеної непередбачуваності» (вклад у сумарну дисперсію 7,3%).

Твердження, що увійшли до цього фактора, описують студентів, які, з одного боку, визнають, що не обов'язково дотримуватися логіки, раціональності, бути всезнаймою, а це свідчить про адекватне ставлення до людської природи, розуміння того, що суперменів не існує. А з другого боку, вважають, що їм не можна помилятися, почуваються через це винуватими. Вони не хочуть розчаровувати своїх близьких і вважають, що не мають права самостійно оцінювати свою поведінку, думки та емоції і відповідати за їх наслідки. Важливо також відзначити: ці студенти вважають, що для повноцінної роботи їм не вистачає часу. Відомо, що створення умов, за яких людина відчуває дефіцит часу, визнають одним з елементів психологічного насильства в педагогічному процесі і в управлінні персоналом теж. Можливо, саме необхідність працювати в умовах дефіциту часу призводить до численних помилок та промахів у навчальній діяльності, що тягне за собою сором і почуття провини. Оскільки при складанні розкладу занять в університеті абсолютно не враховують міру фізичного, емоційного та інтелектуального навантаження

на фізіологію і психіку студента, тут нема нічого дивного. У розкладі занять за заняттям з фізкультури може йти контрольна робота з математики.

Фактор 6. «Психологічна готовність до асертивної поведінки» (вклад у сумарну дисперсію 5,5%).

Твердження, що ввійшли до цього фактора, описують людей, що не вірять у прості розв'язки складних особистих, соціальних і політичних проблем, мають внутрішню психологічну свободу, яка ґрунтується на усвідомленні своїх психологічних меж і готовності їх відстоювати навіть коштом зіпсованих стосунків, втрат у грошах, часі, зусиллях і самоповазі. Вони чутливі до ситуаційних вимог, якими б незначними ці умови їм не здавалися (соціальні ролі, уніформа, символи влади, титули, груповий тиск, правила, обов'язки і зобов'язання). Вони іноді вдаються до незвичної поведінки, порушують свої звичні рольовий та особистісний образи, вчаться адекватно реагувати на відмову, прагнуть проявляти і бачити себе по-різному. Можна сказати, що мова йде про зрілу особистість студентів, яких описує вказаний фактор. Однак і тут присутня надмірна залежність від значущих інших, оскільки студенти вважають, що мають більше зобов'язань стосовно людей та деяких установ, ніж стосовно себе, тож доводиться жертвувати собою і пристосовуватися.

Фактор 7. «Зріла самодостатність» (вклад у сумарну дисперсію 5,2%).

Твердження, що ввійшли до цього фактора, описують людей, які не прагнуть швидко заглибити свою провину, ставляться терпимо до провини як до частини своєї людської натури і не збираються покращувати її за допомогою тих шляхів, які їм пропонують інші. Вони вважають, що немає такої речі, як справжня, безумовна любов з боку незнайомих людей, оскільки любов, дружба і довір'я проявляються з часом і зазвичай вимагають деякої роботи і зобов'язань з обох сторін. Вони уникають ситуацій, які їм незвичні і позбавляють їх можливості контролю і свободи. Однак вони почуваються винуватими, якщо нічого не роблять удома у вихідний день, а, прокинувшись вранці в робочий день, часто не знають, за що братися. Також ця категорія студентів вважає, що не повинна безцеремонно і незалежно від інших оцінювати себе і свою поведінку.

Для повноти аналізу розглянемо процентний розподіл відповідей студентів на найбільш змістовні індикатори, такі як влада, прихильність, інфантильність і зрілість.

Влада. «Законна влада заслуговує пошани й іноді нашої слухняності, а незаконну владу завжди потрібно відкидати, не коритися і викривати». В нашому випадку тільки 41% студентів упевнені в тому, що необхідно чинити опір незаконним вимогам покори, а 59% не впевнені в цьому або навіть не згодні з цим. Тож це вказує на низький рівень готовності до асертивної поведінки.

Прихильність. «Я думаю, що немає такої речі, як справжня, безумовна любов з боку незнайомих людей; любов, дружба і довір'я проявляються з часом і звичайно вимагають деякої роботи і зобов'язань з мого боку». Тільки 44% усвідомлюють, що велика прихильність чужих людей, яка виникла на порожньому місці, не варта довіри, навпаки, має викликати підозру, а 56% опитаних не усвідомлюють цього, навіть не згодні з цим.

Інфантильність. «Я не вірю в прості рішення складних особистих, соціальних і політичних проблем». Тільки 33% студентів не вірять у прості рішення, а це означає: вони визнають, що живуть у складному світі, де все взаємопов'язано, що розв'язання складних проблем вимагає знань, терпіння та наполегливості. Однак 67% сумніваються в цьому або вважають, що це не так. Це означає, що вони готові пропагувати різні радикальні ідеї або підтримувати їх. Цей індикатор вказує на межу, де асертивність переходить в юнацький максималізм і прихильність до радикальних рішень.

Зрілість. «Якщо дана мною обіцянка стримує свободу моїх дій, і я страждаю від розладу із самим собою, то я готовий понести збитки в грошах, часі, зусиллях і самоповазі, але змінити ситуацію». Тільки 31% опитаних студентів готові визнати свої помилкові обіцянки іншим людям, усвідомити причини того дискомфорту, який вони переживають внаслідок саме цих помилкових обіцянок, і знайти в собі сили та рішучість виправити ситуацію. Однак 69% їх ровесників сумніваються в необхідності таких дій або точно знають, що не готові до такого.

Ми обстоюємо думку, що готовність до асертивної поведінки є компонентом більш складного особистісного утворення, яким є особистісна зрілість, а остання формується протягом усього життя. Тож отримані нами результати показують, що готовність до особистих зрілих рішень виявила тільки третина студентів, однак і радикальні настанови теж виявлено у третини студентів.

Важливо зазначати, що самоствердження зрілої особистості є соціально прийнятним, безпечним і стратегічно виправданим, натомість самоствердження особистості інфантильної може призвести до виникнення особистих, соціальних і політичних проблем. Отримана нами факторна структура показує, що сьогодні ми можемо говорити про домінування в студентському середовищі тенденції до незрілого самоствердження поряд із готовністю до підкорення. Маємо пам'ятати, що в студентському віці особистісний розвиток відбувається дуже інтенсивно, і важливу роль тут відіграє членство в різних спільнотах (фахових, культурних, громадських, політичних), однак провідна роль належить організаційній культурі університету.

Анкета «Сповідь сумного студента»

I – іноді, Ч – часто, Н – ніколи

Результати анкетування в процентах:

1. I – 42%, Ч – 15%, Н – 38% мене хвилюють нескінченні академічні заборгованості.
2. I – 43%, Ч – 18%, Н – 34% вранці, прокинувшись, я не знаю, за що братися.
3. I – 45%, Ч – 46%, Н – 7% для повноцінної роботи мені не вистачає часу.
4. I – 47%, Ч – 16%, Н – 35% я відчуваю себе винуватим, якщо нічого не роблю вдома у вихідний день.
5. I – 50%, Ч – 20%, Н – 30% майбутні іспити видаються мені непереборною перешкодою.
6. I – 46%, Ч – 14%, Н – 40% я вважаю себе песимістом.
7. I – 56%, Ч – 13%, Н – 31% мені здається, що я втратив контроль над своїм навчанням.
8. I – 55%, Ч – 9%, Н – 33% я відчуваю напругу в конфліктних ситуаціях через навчання.
9. I – 51%, Ч – 3,14%, Н – 44% не можу порозумітися з викладачами.
10. I – 52%, Ч – 18%, Н – 27% боюсь непередбачуваних, суперечливих вимог викладачів.
11. I – 44%, Ч – 17%, Н – 39% боюсь виступати перед аудиторією.
12. I – 72%, Ч – 16%, Н – 11% у мене буває пригнічений настрій.

Більшість індикаторів анкети отримали нейтральну відповідь – «іноді». Нас цікавило, які за змістом твердження будуть накопичені на крайніх полюсах цієї анкети. На полюсі «часто» опинилися такі твердження: вранці, прокинувшись, я не знаю, за що братися; для повноцінної роботи мені не вистачає часу; майбутні іспити видаються мені непереборною перешкодою; боюсь непередбачуваних, суперечливих вимог викладачів.

На полюсі «ніколи» опинилися такі твердження: не можу порозумітися з викладачами; я вважаю себе песимістом; боюсь виступати перед аудиторією; мене хвилюють нескінченні академічні заборгованості. Виявилось, що «часто» студентів хвилюють навчальні ситуації, які не залежать від них самих, а цілком залежать від організаційної культури університету. Виявилось, що студенти хронічно відчувають дефіцит часу і потерпають від непередбачуваності в навчальному процесі. Натомість на полюсі «ніколи» накопичилися ті ситуації, які залежать від особистих якостей студентів і які їх не напружують. Вони вважають себе оптимістами, вірять у свої комунікативні навички та свої інтелектуальні здібності.

Висновки. У своїх міркуваннях виходимо з того, що основною функцією університету є генерація нових ідей для здійснення суспільного прогресу. Друга важлива функція університету – робота соціального ліфта, пошук у всіх верствах населення молоді, що в потенціалі здатна до генерації нових ідей та технологій. Третя важлива функція університету – формування особливого типу особистості фахівця, який, окрім фахових знань, має високий моральний розвиток, відповідальність, лідерські якості, професійну ідентичність, асертивність, що можна назвати однією фразою – «здатність до служіння справі». Це зумовлено тим, що в університетах здійснюється підготовка фахівців, які в своїй діяльності мають керуватися не тільки розпорядженнями керівництва, а ще й фаховими приписами та етичними кодексами професії, що передбачає необхідність та здатність відстоювати свою фахову позицію. Названі функції університети здійснюють не через навчальну діяльність, а шляхом створення у виші відповідної організаційної культури, де панують дух творчої свободи, цінності пізнання, повага до вільної думки. Також мусимо зазначити, що освітня галузь є консервативною і мусить такою залишатися, бо більша частина завдань мають стратегічний, а не тактичний характер. Це пояснює тенденцію тяжіння організаційних культур університетів до консервативного стилю. Тим часом сучасна інформаційна епоха з її новітніми освітніми технологіями, з ідеями глобалізації і лібералізму ставить всіх без винятку перед завданням вносити зміни у вищу освіту і у функціонування організаційної культури університету. Для менеджменту університетів у нашій країні ще не стало традицією моделювати перспективні шляхи функціонування організаційної культури. Тож зміни відбуваються стихійно, частіше на вимогу міністерства освіти.

Отримана нами психосемантична факторна структура, що свідчить про психологічну готовність студентів до підкорення, може бути наслідком виховних традицій в українській культурі. Виявлена нами поверхова асертивність може бути зумовлена особливостями юнацького віку, для якого характерні бунтарські настрої. Значне навантаження на фактори «Навчальна тривожність» та «Нестерпна влада викладачів» можна пояснити тим, що організаційна культура сучасного українського вишу переживає трансформації радше стихійного, ніж планового характеру. Три наступні фактори – «Адаптація до умов вимушеної непередбачуваності», «Психологічна готовність до асертивної поведінки» та «Зріла самодостатність» – говорять про те, що, попри недостатньо сприятливі умови організаційної культури вишу, процес формування у студентів готовності до асертивної поведінки таки відбувається.

Оскільки наші судження про організаційну культуру університету опосередковані результатами дослідження студентської молоді, то у своїх

подальших наукових розвідках вважаємо за потрібне дослідити умови трансформації організаційної культури вишу та розробити технології її оптимізації для роботи в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел:

1. Leshchynska O., Varii M., Terletska Y. Role of organisational culture of the university in formation of psychological readiness of students to assertive behaviour. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment.* 2020. Vol. 8. No 3. P. 497–504. 0,36 ум.д.ап. SciVerse SCOPUS).

2. Bolton R. *Psychology of Human Relationships (People Skills).* Translated by: Sohrabi H. R. & Hayat Roshanaeei A. Tehran: Roshd Publication, 2007.

3. Bilyuk O. H. Osobystist vykladacha VNZ yak faktor vykhovnoho vplyvu na rozvytok moralno-tsinnisnykh stosunkiv zi studentamy. *Naukovyy visnyk Mykolayivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriya: Pedahohichni nauky.* 2010. Vyp. 1.31. S. 51–59.

4. Cole J., Logan T. K. and Walker R. Social Exclusion, Personal Control, Self-Regulation and Stress among Substance Abuse Treatment Clients. *Drug and Alcohol Dependence.* 2011. No 113. P. 13–20. <http://dx.doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2010.06.018>

5. Eagleton T. The Slow Death of the University. The chronikle of Higher Education. April 06, 2015 <https://www.chronicle.com/article/The-Slow-Death-of-the/228991?key=Smt2IgNgb3oWZHlqZDdCNDhROiY8MU4hMHAeYnonblxSEw%253D%253D%253D%253D>

6. Gibson D. E. Developing the Professional Self-Concept: Role Model Construal's at Early, Middle and Late Career Stages. *Organization Science.* 2003. No 24. P. 591–610.

7. Hofstede Geert (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, 2nd ed., Thousand Oaks: Sage.

8. Kelly J. *Theory of Personality. Psychology of personal constructs.* St. Petersburg : Rech, 2000.

9. Lang A. J. and Jakowbdki P. *Responsible Assertive Behavior* (4th ed.). Washington DC : Research Press, 1978.

10. Lizarrage M. L., Ugarte M. D., Cardelle-Elawar M. and Iriarte M. D. Enhancement of Self-Regulation, Assertiveness, and Empathy. *Learning and Instruction.* 2003. No 13. P. 423–439. [http://dx.doi.org/10.1016/S0959-4752\(02\)00026-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0959-4752(02)00026-9)

11. McNay Ian. Universities going international: choices, cautions and conditions, in P. Blok (ed.), *Policy and Policy Implementation in Internationalisation of Higher Education.* Amsterdam : EAIE, 1995.

12. Morris A. S., Silk J. S., Steinberg L., Myers S. S. & Robinson L. R. The role of the family context in the development of emotion regulation 1 May 2007. In : *Social Development*, 16, 2. P. 361–388.

13. Nasledov A. D. *Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data.* St. Petersburg : Rech [in Russian], 2004.

14. Osgud Ch., Susi J., Tannenbaum P. *Measurement value.* In *Semiotics and armetry.* Moscow : Mir, 1972.

15. Schein E. H. *Organizational Culture and Leadership.* San Francisco: Jossey Bass, 2010. ISBN: 978-0470190609

16. Smith M. J. *Training of self-confidence: A set of exercises to develop confidence.* St. Petersburg : Rech, 2002.

17. Zimbardo F. and Andersen S. *Explanation of mind control: exotic and everyday manipulations of consciousness.* *Journal of Practical Psychologist.* 2000. No. 1-2. P. 8–34.

2.3 Моральні настанови молоді щодо соціальної взаємодії як чинник безпеки життєдіяльності

Дане дослідження спрямоване на вивчення готовності студента до конструктивної соціальної взаємодії щодо безпеки життєдіяльності. Вибірка складалася із 535 респондентів з чотирьох факультетів університету та була збалансована за ознаками статі та віку. Це було психосемантичне дослідження. Для збору даних було використано методику дослідження правової самосвідомості Г. Абраменкової, індикатори визначення тоталітарних настанов Т. Адорно, моральні настанови, а також твердження, які стосувалися споживацьких ціннісних позицій. Отримані результати були представлені за допомогою факторного аналізу. Припущення про нормальний розподіл було перевірене за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з математичного статистичного пакета SPSS 14. Отримана нами факторна структура показала, що ми можемо говорити про домінування в студентському середовищі споживацьких, авторитарних та деструктивних правових уявлень поряд із настановами на конструктивну взаємодію в суспільстві, здорову громадянську позицію щодо прав людини, відповідальність та безпеку життєдіяльності. П'ять груп студентів виявилися об'єднаними навколо різних позицій, таких як амбівалентні моральні настанови, архаїчні феодално-васальні настанови, здорова моральна позиція, егоїстична асоціальна позиція та тривожно-недовірливі настанови. Це окреслює тенденцію до негативного впливу так званого людського фактора на заходи, здійснювані фахівцями щодо безпеки життєдіяльності як на робочому місці, так і в умовах надзвичайної ситуації.

До проведення даного дослідження нас спонукало те, що у вітчизняному інформаційному просторі постійно присутня велика кількість повідомлень про нещасні випадки на виробництві, аварії на громадському транспорті, а також про отруєння працівників шкідливими речовинами в процесі виконання ними їхніх рутинних професійних обов'язків. У пошуках відповіді на питання, чому так відбувається, ми ознайомилися з діяльністю фахівців з безпеки життєдіяльності. Це дало нам змогу дійти висновку, що ця галузь забезпечена цілком пристойним переліком алгоритмів щодо створення безпечних умов праці. Зокрема, внесено зміни у поведінку та культуру в процесі управління безпекою на робочому місці [3], створено практики управління для створення безпечних організацій [1], розроблено польовий посібник із розуміння людської помилки [2, 4], створено систему управління ризиками організаційних аварій [7, 8].

Як відомо, безпека життєдіяльності – це комплексна система знань про якість і безпеку продукції та послуг, безпеку споруд, будівель, інженерних мереж та умов праці. Але найголовніше – це реалізація відповідних засобів і заходів щодо створення і підтримки здорових та безпечних умов життя і діяльності людини як у повсякденному житті, так і в умовах надзвичайних ситуацій. Натомість мусимо констатувати той факт, що дуже часто сама людина виступає основним джерелом небезпеки, коли в гру вступає славнозвісний людський фактор, а саме психологічна готовність чи неготовність до злагоджених дій в умовах загрози, свобода або свавілля, відповідальність або підкорення, байдужість та недбалість.

Готовність людини до відповідальної конструктивної поведінки формується не стільки завдяки вивченню студентами окремих навчальних курсів, скільки за рахунок впливу організаційної культури підприємства, а також інформаційного простору з його культурною традицією та реального відображення в ньому цінності безпеки життєдіяльності людини. Тому ми вважаємо, що моральні настанови молоді та її готовність до конструктивної соціальної взаємодії є чинниками безпеки життєдіяльності, тим підґрунтям, на якому буде вибудовано безпечну відповідальну поведінку у конкретній професійній діяльності. Саме це, досить вузьке, але важливе питання про роль моральних настанов молоді та її готовність до конструктивної соціальної взаємодії стало метою нашого емпіричного дослідження, а точніше перевірка такої гіпотези: моральні настанови молоді та готовність до конструктивної соціальної взаємодії є одними з чинників формування безпечної поведінки в професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження

Хоча дослідники технологій безпеки життєдіяльності досить часто нехтують характером стосунків між людьми, лідерами та організацією, мабуть, це таки має наслідки, пов'язані з безпекою. David A. Hofmann and

Frederick P. Morgeson зробили дослідження, пов'язане з обміном лідерами-членами та сприйнятою організаційною підтримкою зв'язку з безпекою, зобов'язаннями з безпеки та аварії. Дані були зібрані вченими у 49 керівників груп на виробничому підприємстві. Результати показали, що організаційна підтримка та соціальний обмін між лідерами значною мірою пов'язані з дотриманням безпеки. Була знайдена підтримка і для структурної моделі, з комунікацією з безпеки, зобов'язаннями з безпеки та аваріями. Авторами окреслено наслідки цих висновків для досліджень безпеки та соціального обміну. Результати цього дослідження мають важливе значення як для дослідників організації, так і для дослідників безпеки та практиків. Виявляється, що якість обмінних відносин в організаціях, які надають підтримку своїм працівникам, пов'язана з безпекою. Ці висновки свідчать про те, що характер соціальних обмінів в організаціях відіграє важливу роль у розумінні пов'язаних з безпекою поведінки та нещасних випадків, а характер стосунків між лідерами відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки працівників [6, с. 294].

Серед публікацій, присвячених системам безпеки на виробництві особливу увагу привертає робота Wachter і Yorio, загальною метою якої було розробити ідеї щодо системи управління безпекою, перевірити їх взаємозв'язок із об'єктивною статистикою безпеки та дослідити, як ці практики працюють для запобігання нещасним випадкам завдяки залученню працівників. Автори отримали результати, які свідчать про наступне: існує значна негативна залежність між індивідуальними практиками управління безпекою, а також складовою цих практик та ступенем аварій; існує вагомий негативний зв'язок між рівнем емоційно-пізнавальної взаємодії працівника, орієнтованого на безпеку, та рівнем аварій; системи управління безпекою та рівень зайнятості працівників можуть використовуватися індивідуально для прогнозування рівня аварій; системи управління безпекою можуть використовуватися для прогнозування рівня зайнятості працівників; рівні залучення працівників виступають посередниками між системою управління безпекою та результатами безпеки (як, наприклад, рівень аварій). Однак автори застерігають: незважаючи на те, що наявність систем управління безпекою пов'язана зі зменшенням інцидентів і може бути необхідним першим кроком у запобіганні нещасним випадкам, ефективність безпеки може також залежати від посередництва завдяки когнітивному та емоційному залученню працівників, орієнтованих на безпеку [13].

Розглянемо ще одну цікаву роботу, присвячену аналізу ролі людського фактора в безпеці на виробництві, однак вже на рівні організаційної культури. Guldenmund розглядає три підходи до культури безпеки з точки зору базових концепцій культури та організаційної культури. Оскільки

культура – це нематеріальна, нечітка концепція, що охоплює набуті припущення, які поділяються між членами групи і надають сенс їх сприйняттю та діям інших, то, на думку вченого, основними припущеннями, що формують сутність культури, є спільні, але мовчазні переконання, які тонко проявляються у видимому світі. Як зазначають дослідники з безпеки, концепція культури позбавлена значної глибини та тонкості і потрапляє до переліку поведінкових та інших видимих характеристик, не маючи на увазі значення, яке ці характеристики можуть мати насправді, і часто наповнене нормативними обертонами. Guldenmund зазначив, що, комбінуючи три підходи, ми зможемо воскресити поняття культури безпеки та посилити її аналітичний потенціал у розумінні розробки та впровадження систем управління безпекою [5].

Тож маємо визнати, що працівники привносять свої переконання, цінності та бачення у виконанні роботи, а в кінцевому підсумку і у впровадження систем управління безпекою. Зокрема, окремий працівник взаємодіє із системою управління безпекою, беручи участь у системі або не беручи участь у ній. Однак не всі переконання та світоглядні настанови працівників формуються в трудовому колективі. Значну роль у формуванні світоглядних настанов щодо безпеки праці та життєдіяльності загалом відіграє соціокультурний інформаційний простір, у якому перебувають люди. Найважливішими в цьому випадку, на нашу думку, є моральні настанови, уявлення про права людини або навпаки – правовий нігілізм і споживацьке егоїстичне ставлення до світу. Саме цей пласт соціальних уявлень сучасних студентів і став об'єктом нашого дослідження.

Дослідників – представників гуманітарних наук досить часто цікавлять питання наповнення семантичного базису повідомлення конкретним соціокультурним змістом. Об'єктом дослідження соціальних психологів часто стають соціальні феномени, що мають значну афективну складову. Остання часто прихована від очей спостерігача, не завжди усвідомлюється самим суб'єктом і тому не включається в дослідницькі моделі як фіксована величина. Будучи межовим феноменом, конвертованим як у соціальному середовищі, так і в психіці індивіда, афективний компонент вимагає проектування в царину дослідження постулатів психології і семантики. Область їх перетину в психології описується особистісними смислами, в семантиці – конотативними значеннями. В роботах Ч. Осгуда, В. Ф. Петренка, А. Г. Шмельова дано вичерпне обґрунтування того, що побудова суб'єктивних семантичних просторів, які дозволяють розкривати найбільш важливі чинники, за допомогою яких індивід здійснює несвідомий категоріальний аналіз якогось соціального феномену, і є таким методом. Він дозволяє якоюсь мірою вирішувати

проблеми дослідження глибинних структур психіки людини, багато в чому відповідальних за регуляцію її поведінки в суспільстві. Досвід використання психосемантичних методів говорить про те, що з їх допомогою можна будувати найрізноманітніші системи детермінації, виходити на різні соціальні спільноти, виявляючи емоційно насичені, слабо структуровані уявлення людини про саму себе і про інших людей, про різноманітні соціальні цінності і взагалі про об'єкти, ставлення до яких глибоко особисте [9, 10, 11].

Дослідження відбувалося у 2019/20 навчальному році в Національному університеті «Львівська політехніка». В емпіричному дослідженні взяло участь 535 студентів різних факультетів від першого до п'ятого курсів. Вони проживають і навчаються в різних містах України (Київ, Івано-Франківськ, Львів, Чернівці), серед них 272 юнаки і 263 дівчини віком 17–22 роки, із них 163 студенти Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (71 юнак і 92 дівчини); 148 студентів Національного університету «Львівська політехніка» (116 юнаків і 32 дівчини); 144 студенти Київського національного університету імені Б. Грінченка (46 юнаків і 98 дівчат).

Спеціально розрахована структура вибірки та її обсяг (535 респондентів зі всіх факультетів та інститутів названих університетів), збалансовані за ознаками статі та віку, є репрезентативними та дозволяють говорити про соціальні настанови студентів університетів як західної, так і центральної частин України. Підбір тверджень до опитувальника ($n=32$) здійснювався згідно із основною метою нашого дослідження. За змістом твердження були підібрані таким чином, щоби загалом анкета відображала настанови суспільної моралі, а також давала можливість виявити рівень інших домінуючих у масовій свідомості настанов. Вибір індикаторів, які відповідають іншим соціальним настановам, здійснювався за такими методиками: «Методика дослідження правової самосвідомості Г. Абраменкової»; «Методика визначення тоталітарних настанов Т. Адорно», а також використовувались твердження, що стосувалися споживацьких ціннісних позицій. Всі твердження анкети щодо настанов суспільної моралі були сформульовані в результаті проведення фокус-груп зі студентами про проблеми безпеки життєдіяльності в професійній діяльності в процесі вивчення курсу «Психологія праці» за бакалаврською програмою.

Отримані результати представлені за допомогою факторного аналізу. Основою для використання факторного аналізу був загалом нормальний розподіл результатів тестових вимірювань опитуваних. Припущення про нормальний розподіл було перевірене за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з математичного статистичного пакета SPSS 14 [12]. Факторний аналіз визначив шість факторів, сумарна дисперсія яких

вичерпує 57,49%. Для з'ясування факту статистичної залежності між означеними факторами і деякими характеристиками реципієнтів було застосовано метод двовимірного аналізу з реалізацією тесту χ^2 , створенням таблиць спряженості і з'ясуванням статистичних критеріїв для них. Результати аналізу показали, що фактори корелюють із зазначеними характеристиками. Так, велика значущість критерію χ^2 ($p < 0,01$, в окремих випадках $p < 0,1$) визначається полями таблиць спряженості.

Обговорення результатів

Фактор 1. Правовий нігілізм та споживацтво (вклад у сумарну дисперсію 18,7%).

До цього фактора увійшли твердження, що є індикаторами різних настанов, іноді навіть діаметрально протилежних. Вони характеризують групу студентів, у яких ще не сформувалася стійка позиція в соціальній взаємодії.

З одного боку, вони вважають, що справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього, а доброзичливість та істинна покора – шлях до щастя. З другого боку, підтримують твердження про те, що для сучасної людини афоризм про скромність як шлях у забуття набуває особливої актуальності, і, врешті-решт, згодні з тим, що для людини важливіше добре заробляти, ніж працювати за фахом. Вони не згодні з тим, що навмисне затримування позиченого, знайденого, обманювання в торгівлі, невідповідно низька зарплатня, спекуляція, корупція, марнотратство є крадіжкою. Разом з цим вони поділяють такі авторитарні настанови: нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти; порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери; якщо у когось проблеми або турботи, то йому краще про це не думати, а зайнятися приємнішими речами.

І врешті-решт, у них у фаворі найбільш деструктивні компоненти правової свідомості: кожна людина повинна сама піклуватися про своє життя, охороняти і захищати свою безпеку і свободу від інших людей будь-якими засобами; ніхто не зобов'язаний піклуватися про тих людей, які не вміють про себе подбати; ті, хто не мають здібностей, повинні підкорятися тим, хто знає, як потрібно жити, і в усьому йти за ними; до різних категорій людей закон повинен застосовуватися по-різному. Можна стверджувати з високою мірою ймовірності, що група студентів, об'єднана такими настановами, не дуже схильна до конструктивної соціальної взаємодії та співпраці задля безпеки життєдіяльності.

Фактор 2. Морально-конструктивна взаємодія в суспільстві (вклад у сумарну дисперсію 8,9%).

Твердження, що увійшли до цього фактора, належать до настановлень суспільної моралі і описують людей, які вважають, що: торгівля та

поневолення людей є порушеннями гідності людини і суперечать моралі; інформація, передана мас-медіа, повинна бути на службі правди і добра, а влада повинна захищати і підтримувати правдиву інформацію і свободу слова; якщо державна влада перевищує свої повноваження, пригноблює громадян, то вони, у тому числі і я, мають захищати свої права і права співгромадян у межах, встановлених законом; життя в родині є вихованням для життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем солідарності і відповідальності; треба любити, поважати і шанувати своїх батьків та бути відповідальними перед ними й за них. А також ці люди обстоюють думку, що при щонайменшій підозрі людини у злочині її не слід вважати винною і поводитися з нею відповідно. Можна також стверджувати, що група людей, об'єднана твердженнями, що ввійшли до цього фактора, має здорову громадянську позицію щодо прав людини і готова до конструктивної взаємодії в суспільстві в питаннях безпеки життєдіяльності.

Фактор 3. Амбівалентність моральної свідомості (вклад у сумарну дисперсію 7,2%).

Твердження, що ввійшли до третього фактора, описують студентів, які поділяють споживацькі настанови в суспільстві. Вони вважають, що ті, хто покійрно дотримується моральних норм, приречені на жебрацький рівень життя, що різні моралізаторські дискусії – це пережиток минулого. Наголошують на тому, що їм зазвичай простіше почекати, поки проблема вирішиться сама собою. Однак досить вимогливі до оточуючих, оскільки вважають крадіжкою навмисне затримування позиченого, знайденого, обманювання в торгівлі, невідповідно низьку зарплатню, спекуляцію, корупцію та марнотратство.

Фактор 4. Архаїчні феодално-васальні настановлення (вклад у сумарну дисперсію 6,7%).

Цей фактор дивним чином об'єднав у собі твердження про моральні настанови, тоталітарні настанови та контрправову позицію. Студенти, які об'єдналися навколо тверджень цього фактора, вважають, що справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього. Також шляхом до щастя вважають доброзичливість та істинну покору. І одночасно переконані, що повага до авторитету і слухняність – це найважливіші риси, які треба виховати в дітей. А також цією групою поділяється думка про те, що кожна людина повинна мати права, відповідні до того, в якій сім'ї, в якій соціальній групі вона народилася. Таким чином, серед усіх моральних настанов обрано покору, потребу навчати дітей слухняності і переконання, що права людини визначаються її походженням. Тож не дивно, що приписи безпеки життєдіяльності часто виконуються з огляду на наказ керівництва, а не виходячи з власного усвідомлення необхідності таких заходів безпеки.

Фактор 5. Здорова моральна позиція (вклад у сумарну дисперсію 5,9%).

Твердження, що увійшли до п'ятого фактора, описують студентів, які визнають необхідність цілісності суспільства та взаємозалежності людей, морального виховання та морального розвитку. Вони вважають, що помилкова концепція людської свободи породжує вседозволеність звичаїв, а справжня базується на моральному вихованні. На їх думку, від заздрості народжуються ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення від його щастя. Вважають, що до всіх, хто має владу, спрямовану суспільству на добро, треба почувати повагу і пошану.

Фактор 6. Егоїстична асоціальна позиція (вклад у сумарну дисперсію 5,7%).

Твердження, що увійшли до цього фактора, описують людей, які не визнають таких моральних імперативів: до всіх, хто має владу, спрямовану мені й суспільству на добро, я відчуваю повагу і пошану; повага до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху; найбільш правдиве свідчення – це свідчення прикладом власного життя; усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин, не може привласнювати право на життя (ні зашкодити, ні вбивати); як громадянин держави, я маю право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства в дусі правди, справедливості і свободи та любити свою батьківщину. Ці люди не відчувають пошани ні до людського життя, ні до культури, ні до громадянства, ні до влади, вони відмовляються від настанов суспільної моралі, вони їх не сприймають.

Фактор 7. Тривожно-недовірливі настанови (вклад у сумарну дисперсію 4,3%).

Твердження, що увійшли до цього фактора, описують студентів, які вважають, що сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна, а також що при щонайменшій підозрі людини у злочині її слід вважати відповідальною, винною і поводитися з нею відповідно. Вони категорично не згодні, що якщо у когось проблеми або турботи, то йому краще про це не думати, а зайнятися приємнішими речами. Натомість вони не підтримують думку, що бізнесмен і фабрикант набагато важливіші для суспільства, ніж діяч мистецтв і професор.

Отримана нами в ході дослідження факторна структура відображає панування суперечливих настанов молоді щодо її готовності до конструктивної соціальної взаємодії заради безпеки життєдіяльності.

Можна сказати, що у свідомості студентів велику частку займають споживацькі, авторитарні та деструктивні правові уявлення, оскільки саме твердження, що є індикаторами настанов правового нігілізму та споживацтва,

ввійшли до першого фактора. Це і не дивно, бо в інформаційному просторі домінує оманлива реклама, «собачі бої» в політичних шоу, сімейні сварки в ріаліті-шоу і нескінченні серіали з інфантильними популістськими або кримінальними сюжетами. Все, що перераховане вище, не сприяє формуванню морального усвідомлення суспільної безпеки і конструктивній взаємодії у наших сучасних студентів. Навпаки, у глядачів формується переконання, що задля безпеки і виживання необхідні агресивне соціальне самоствердження, зневага до слабшого і байдужість.

Натомість другу групу студентів об'єднали настанови на конструктивну взаємодію в суспільстві, здорову громадянську позицію щодо прав людини, відповідальність та безпеку життєдіяльності.

Третю групу студентів об'єднали амбівалентні моральні настанови, оскільки мова йде про людей, які поблажливо ставляться до своїх недоліків, але є дуже суворими в оцінці недоліків оточення. Четверту групу студентів об'єднали настанови, які можна назвати феодально-архаїчними, оскільки головною стратегією поведінки вони обирають покору керівництву, вважають, що дітей передусім треба навчати слухняності, а права людей, які їх оточують, треба визначати за їхнім походженням та соціальним статусом. П'яту групу студентів об'єднала здорова моральна позиція визнання необхідності цілісності суспільства та взаємозалежності людей, морального виховання та морального розвитку. Шосту групу студентів об'єднала егоїстична асоціальна позиція, проявлена через заперечення таких моральних імперативів, як пошана до національних традицій, недоторканість людського життя, право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства, прагнення людей до справедливості і свободи. Сьому групу студентів об'єднали тривожно-недовірливі настанови, які полягають у визнанні людини винною при щонайменшій підозрі, наполяганні на тому, що сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна, однак вони вважають, що для суспільства важливі не тільки бізнесмен і фабрикант, а й діяч мистецтв і професор.

За наявності таких ментальних настанов у більшості персоналу його реакції на дії фахівців з безпеки життєдіяльності, спрямовані на впровадження технологій безпеки праці, зводяться до формального виконання. Тож не дивно, що приписи безпеки життєдіяльності часто виконуються з огляду на наказ керівництва, а не виходячи з власного усвідомлення необхідності таких заходів безпеки. Починаючи з весни 2020 р. в нашій країні в умовах епідемії Covid ми можемо спостерігати, як на практиці реалізуються настанови егоїстичного споживацтва, правового нігілізму та авторитаризму. Люди нехтують правилами дотримання соціальної дистанції та режиму перебування у масках, зневажають та принижують тих, хто наважується наполягати на виконанні умов соціальної безпеки, однак швидко прикривають обличчя у випадку контролю з боку поліції.

Список використаних джерел:

1. Barling J., Zacharatos A., High performance safety systems: ten management practices for creating safe organizations. In: Parker S. K., Griffin M. A. (Chairs) (Eds.), *Managing Safety at Work: Beyond Blaming the Individual*. Academy of Management Conference, Chicago, IL. 1999.
2. Conklin T., 2012. Events ... beyond safety-basis. In: HP Summit, March 13–14, 2013.
3. DeJoy D. M. Behavior change versus culture change: divergent approaches to managing workplace safety. *Safety Science*. 2005. № 43 (2). P. 105–129.
4. Dekker S., 2006. *The Field Guide to Understanding Human Error*. Ashgate, Burlington, VT.
5. Guldenmund F. W. (Mis)understanding safety culture and its relationship to safety management Risk Analysis. 2010. № 30 (10). P. 1466–1480.
6. Hoffmann D. A., Morgeson F. P. Safety-related behavior as a social exchange: the role of perceived organizational support and leader-member exchange. *Journal of Applied Psychology*. 1999. № 84 (2). P. 286–296.
7. Reason J. *Human Error*. New York : Cambridge University Press, 1990.
8. Reason J., 1997. *Managing the Risks of Organizational Accidents*. Ashgate, Burlington, VT.
9. Petrenko V. F. *Osnovy psikhosemantiki*. SPb : Piter, 2005.
10. Osgud C. H., Susi Dzh., Tannenbaum P. *Izmereniye znacheniya. Semiotika i iskusstvometriya*. M., 1972.
11. Shmelev A. G. *Vvedeniye v eksperimental'nyu psikhosemantiku. Teoretiko-metodologicheskiye osnovaniya i psikhodiagnosticheskiye vozmozhnosti*. M. : MGU, 1983.
12. Nasledov A. D. *Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data*. SPb : Rech [in Russian], 2004.
13. Jan K. Wachter*, Patrick L. Yorio A system of safety management practices and worker engagement or reducing and preventing accidents: An empirical and theoretical investigation *Accident Analysis and Prevention*. 2014. № 68. P. 117–130.

2.4 Конструктивні уявлення молоді про сім'ю в контексті психологічної безпеки

У параграфі представлені результати кореляційного аналізу, проведеного на основі дослідження соціальних уявлень молоді про сімейні та подружні стосунки.

Представлено кореляційну ієрархію конструктивних соціальних уявлень молоді про сім'ю, розроблену на основі психосемантичних досліджень. Проведено аналіз впливу факторів культурної традиції на уявлення молоді про сімейні стосунки. Встановлено, що ядерна структура конструктивних уявлень молодих людей про шлюбні стосунки містить зрілі, психологічно вартісні цінності та орієнтації на побудову сімейних взаємин, які підтримують культурні традиції на основі їх прагматичного потенціалу.

Постановка проблеми. Сьогодні склалася нова культурно-історична ситуація, оскільки життя в постіндустріальному суспільстві вносить істотні зміни у ті царини людської активності, які здавалися нам напрочуд стабільними, починаючи від почуття втрати приватності під впливом медіа і соціальних мереж, продовжуючи метаморфозами в освіті й управлінні, завершуючи нарощенням потужності впливу PR-технологій і ЗМІ. У цих умовах потрібна більша увага до проблеми соціального самовизначення молоді, психологічної безпеки особи в соціальному просторі, безпеки середовища, в якому існують родина і дитина. Мусимо зазначити також, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології триває пошук засобів подолання всіляких труднощів у міжособистісних шлюбних стосунках. Та сьогодні необхідний пошук концептуальних теоретичних положень про структурні, психолого-педагогічні основи сім'ї, які допоможуть подружжю точніше визначитися і з вибором партнерів у сімейному житті, і з усвідомленням тих особистісних змін, які буде відчувати кожен з них у процесі спільного життя.

Мета розділу полягає в тому, щоби висвітлити результати дослідження соціальних уявлень молоді про сім'ю та виокремити конструктивні чинники соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки для подальшого їх врахування в практиці сімейної психотерапії та підготовці молоді до сімейного життя.

Виклад основного матеріалу. У наш час представники концепції соціальних репрезентацій аналізують соціальні уявлення різних суспільних, професійних, демографічних груп. Метою їх досліджень є розкриття процесу розвитку соціальних уявлень цих суспільних груп. У своїх дослідженнях вони освоюють нові методичні засоби, застосовують цікаві методики. Їх методичний арсенал дуже різноманітний. Такий підхід можна здійснити з позицій теорії соціальних уявлень С. Московічі, яка останніми роками набула поширення у всьому світі (Дж. Джаспер, Ф. Францелла,

Р. Фарр, Ст. Мілгрем, Т. Ягода, К. Абульханова-Славська). Теорія соціальних уявлень дозволяє описувати й інтерпретувати зміст і механізми змін свідомості індивідів у переломні моменти суспільної історії. Вивченню соціальних уявлень молоді присвячено низку емпіричних досліджень з соціальної психології. Найбільш близький до теми нашого дослідження аналітичний огляд застосування теорії соціальних уявлень в емпіричних дослідженнях тем сімейно-шлюбної самосвідомості молоді Г. Д. Ляльчук, Т. М. Михайленко, Т. П. Ємельянової, Є. М. Гурко, Ю. А. Гончарової, М. В. Горбунова, в яких відзначається, що юнаки та дівчата вважають себе сильними особистостями, що володіють достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і уявленнями про його сенс. Саме тому для них так важлива свобода як фактор, присутній при обранні шлюбного партнера. Тож концепція соціальних уявлень, запропонована С. Московічі, сьогодні є однією з найвагоміших теоретичних моделей західноєвропейської соціальної психології.

Психологічну безпеку особистості ми вслід за Т. В. Ексакусто будемо розглядати як взаємозв'язок трьох компонентів життєдіяльності суб'єкта. Її можна представити у вигляді цілісної динамічної структури, де вершини трикутника – ставлення (до себе, соціуму, до інших), задоволеність життям і соціальна активність – рівноцінно «вписані» в систему (коло) психологічної безпеки суб'єкта [6].

Подальше дослідження ми здійснили виходячи з того, що психологічна безпека сім'ї, як категорія соціальної психології, об'єднує в собі особистісні, групові та соціокультурні характеристики членів сім'ї, що забезпечують безпечну комфортну взаємодію членів сім'ї у розв'язанні сімейно-побутових завдань; безпеку аутентичного психологічного клімату сім'ї як психоемоційної цілісності і малої групи; безпеку стратегічних перспектив існування та розвитку родини в сукупності інших родин даної культури.

З погляду на перспективу створення безпечного родинного простору ключовою, на наш погляд, є психологічна готовність молодої людини до безпечної міжособистісної взаємодії: не паразитувати на іншому і не дозволяти паразитувати на собі, здатність розпізнавати приховані маніпулятивні впливи.

Соціальні уявлення молоді вивчали в м. Києві та Київській області, в м. Чернігові та Чернігівській області, у м. Івано-Франківську та Івано-Франківській області. У дослідженні взяли участь 457 представників молоді віком 17–25 років. Вибірка була збалансована за гендерною ознакою, серед випробуваних були студенти і працююча молодь, ті, хто проживають з батьками, і ті, хто живе окремо від батьків.

Респондентам пропонували анкету, складену із 43 питань, які відображають зрілу конструктивну позицію, віруси масової свідомості, індикатори авто-

ритаризму щодо соціальних уявлень про шлюбні стосунки. Крім цього, в анкету були включені 16 українських прислів'їв, які містять типові патерни стосунків у сім'ї та відображають культурні традиції українського народу [1, 2].

Факторний аналіз дозволив нам виокремити наступну структуру соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки: «неготовність сімейної системи до прийняття нової людини»; «соціальні уявлення молоді про дошлюбні передумови»; «прагматично-раціональні шлюбні настанови»; «знецінення сімейної системи»; «культурні традиції в стосунках у шлюбі»; «рольові очікування в шлюбних стосунках – ригідні очікування щодо функціонування сімейної системи»; «авторитарні уявлення щодо функціонування сімейної системи»; «авторитарно-ригідні настанови щодо функціонування сімейної системи» [4]. Отримана факторна структура відображає конструктивні соціальні уявлення щодо інституту сім'ї, які втілені в культурних традиціях, прагматичних та раціональних настановах, та деструктивні соціальні уявлення щодо інституту сім'ї, які представлені в неадекватних рольових та ригідних очікуваннях, авторитарних та ригідних настановах.

За допомогою кореляційного аналізу та методу кореляційних плеяд ми проаналізували культурні традиції та їхній вплив на соціальні уявлення молоді про шлюбні стосунки, оскільки, останній призначений для знаходження груп об'єктів – «плеяд». При цьому кореляційний зв'язок, тобто сума модулів коефіцієнтів кореляції між параметрами однієї групи (внутрішньоплеядний зв'язок), досить міцний, а зв'язок між параметрами з різних груп (міжплеядний) – малий. За певними правилами по кореляційній матриці об'єктів утворюють креслення – граф, який потім за допомогою різних прийомів розбивають на підграфи. Елементи, відповідні кожному з підграфів, і утворюють плеяду [3].

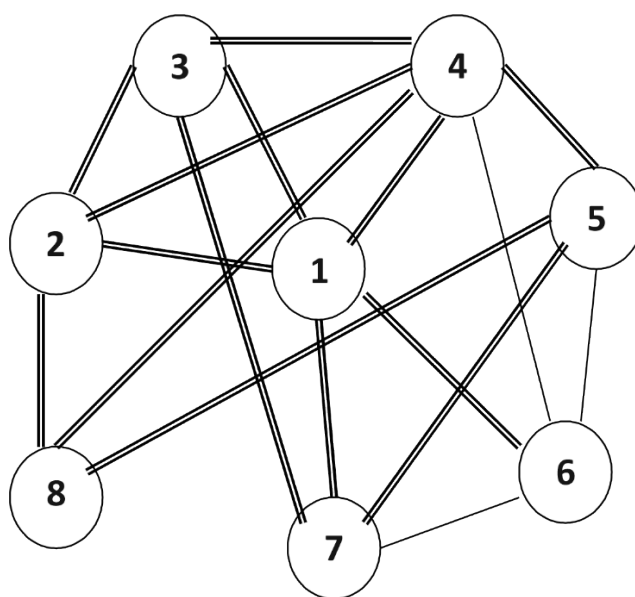

Рис. 4. Кореляційна плеяда конструктивних уявлень молоді про шлюбні стосунки

Вершини позначають: 1 – любовна пристрасть, сексуальна розбещеність у народі ніколи не заохочувалися, вони належали до роду одержимості, безумства, розпусти; 2 – у житті ніколи не буде спеціального часу для кохання, шлюбу і народження дітей. Тому треба наважуватися на це попри всю зайнятість та всі труднощі; 3 – традиційно для української культури кохання ніколи не сприймалося як отримання фізичного задоволення; 4 – багатовікові принципи, засновані на цнотливості, ставляться сьогодні під сумнів; 5 – молоді люди визначають своїми пріоритетами навчання, кар’єру та матеріальне забезпечення, а значимість інституту сім’ї піддають сумніву; 6 – той, у кого погані манери, погані звички і погане виховання, навряд чи може чекати, що буде прийнятий порядними людьми; 7 – готовність до батьківства може стати рушійною силою формування нових моральних ідеалів сімейного життя; 8 – у багатьох молодих людей слово «кохання» асоціюється зі словом «секс», а стосунки між чоловіком і жінкою зводяться тільки до інтиму.

Подвійною та одинарною лінією позначені позитивні кореляційні зв’язки.

===== ? < 0,01

_____ ? < 0,05

Ядерна структура конструктивних уявлень молоді про шлюбні стосунки утримує зрілі, психологічно здорові цінності та орієнтації побудови стосунків у сім’ї. На противагу деструктивним уявленням, конструктивна структура диференціює різні впливи, відокремлює зерна від половини. Суб’єкт, який є носієм такого світогляду та його оцінки, відокремлює сексуальну розбещеність від кохання, кохання – від фізичного задоволення, здатен створити ієрархію пріоритетів, сприймає цінність культурного надбання тощо.

Взагалі конструктивні зрілі уявлення молоді про шлюбні стосунки підтримують культурні традиції, спираючись на їхній прагматичний потенціал. За таких умов сімейна система не фрагментується на «небезпечних осіб» (свекруху, тестя) та «постраждалих» (невістка, зять), стосунки між чоловіком та жінкою не зводяться до об’єкт-об’єктного рівня, а батьківство та готовність до нього є усвідомленим процесом та суб’єктивним вибором. Також слід зазначити, що ядерна структура конструктивних уявлень не містить настанов поневолення.

Слід також зазначити, що конструктивні уявлення молоді про шлюбні стосунки створюють сприятливе психологічне середовище, «поле» для створення, функціонування та розвитку родини, дають можливість для самореалізації кожного члена сім’ї та не утруднюють процес самореалізації особистості складними сценарними моделями (узалежнення, поневолення тощо).

Розглянемо психологічний зміст, особливості та переваги конструктивних соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки. Індикатор 1 «любовна пристрасть, сексуальна розбещеність у народі ніколи не заохочувалися, вони належали до роду одержимості, безумства, розпусти» утворив позитивні кореляційні зв'язки на 1% значущості з індикаторами 2, 3, 4, 6 та 7 ($p < 0,01$). Таке поєднання відображає українські культурні традиції щодо умов вступу у шлюб. З повагою та розумінням ставляться до кохання, не зводять його до отримання фізичного задоволення і засуджують пристрасть, розбещеність, визнаючи їх за одержимість. Таке ставлення до кохання дає можливість адекватного сприйняття сфери міжособистісних стосунків і максимального розкриття в цих взаєминах, робить своєрідне «щеплення» проти можливих перверсій, відхилень або збочень.

Здорова конструктивна позиція щодо шлюбу та народження дітей утримує зрілу ієрархію життєвих пріоритетів, згідно з якими у житті ніколи не буде спеціального часу для кохання, шлюбу та народження дітей. Такий підхід вказує на відсутність компенсації, або звуження поля самореалізації до кар'єрних звершень, накопичення матеріальних статків тощо. Конструктив, зрілість та психологічна безпека соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки проявляються у прийнятті цнотливості як норми вступу у шлюб. Насправді людині не обов'язково мати сексуальний досвід для побудови стосунків. Найважливішими цінностями виявляються готовність до розуміння, врахування побажань партнера, розуміння не лише потреб іншого, а й власних потреб. Такий підхід потребує не значного сексуального досвіду, а особистісної та соціальної зрілості суб'єкта. Тому розуміння, визнання такої істини вказує на диференціацію деструктивних та конструктивних уявлень і, безумовно, психологічну безпеку, захисну функцію останніх. Слід зазначити, що конструктивні соціальні уявлення про шлюб передбачають певний рівень гнучкості, готовності до адекватних змін залежно від ситуації, врахування соціокультурного контексту взаємодії тощо. Тому респондент – носій таких конструктивних уявлень, оцінюючи власні соціальні навички, прагне мати прийнятні звички, манери, аби бути прийнятим порядними людьми. Моральні ідеали сімейного життя утримують ідею розвитку суб'єкта разом із сімейною системою на противагу деструктивним уявленням, де сімейна система поневолює, узалежнює. Крім цього, готовність до батьківства може стати рушійною силою формування та розвитку нових моральних цінностей, наприклад, суб'єктного батьківства. Індикатор 2 «у житті ніколи не буде спеціального часу для кохання, шлюбу і народження дітей. Тому треба наважуватися на це попри всю зайнятість та всі труднощі» утворив кореляційні зв'язки на рівні 1% значущості з індикаторами 1, 3, 4 та 8. Така ієрархія життєвих пріоритетів вказує на психологічну, індивідуальну та соціальну зрілість суб'єкта-носія,

відсутність адикцій або узалежненості від сексуальних перверсій; також на уміння вирізнення та побудови суб'єктних стосунків, а не об'єктних, за яких можливе використання іншої людини для задоволення власних потреб. Індикатор 3 «традиційно для української культури кохання ніколи не сприймалося як отримання фізичного задоволення» утворив кореляційні зв'язки з індикаторами 1, 2, 4 та 7. Цей кореляційний ряд вказує на глибоке розуміння того, чим насправді є стосунки між людьми, які визначають як кохання. Соціально зрілу людину відрізняє не зведення кохання до інтимних стосунків, сексу. Безумовно, кохання містить набагато ширший спектр стосунків. Такі взаємини не потребують попереднього сексуального досвіду – достатньо суб'єктної позиції, готовності до порозуміння і взаємодії. Носії таких уявлень психологічно готові до появи дітей, зміни статусу, розширення рольового репертуару, а найголовніше – до відповідальності за розвиток та розширення сім'ї. Четвертий індикатор «багатовікові принципи, засновані на цнотливості, ставляться сьогодні під сумнів» утворив кореляційні зв'язки на рівні 1% значущості з індикаторами 1, 2, 3, 5 та 8 та кореляційний зв'язок на рівні 5% з індикатором 6. На нашу думку, цей кореляційний ряд відображає один із найважливіших моментів протидії конструктивних соціальних уявлень деструктивним впливам сучасності. Таке кореляційне поєднання утримує нормуючі принципи побудови та розвитку родини (у житті не буде спеціального часу для народження дітей; за пріоритетами сім'я важливіша за навчання, кар'єру та матеріальне збагачення; стосунки між чоловіком та жінкою не зводяться до інтиму тощо), переваги та важливість душевної чистоти та налаштованості на побудову суб'єктних взаємин (любовна пристрасть, сексуальна розбещеність належать до роду одержимості, безумства, розпусти; в українській культурі кохання ніколи не сприймалося як отримання фізичного задоволення; багатовікові принципи, засновані на цнотливості, ставляться сьогодні під сумнів тощо). Деструктивним розбещувальним впливам сучасності протиставляють адекватні, психологічно здорові уявлення про стосунки між чоловіком та жінкою, які не зводяться лише до задоволення та інтиму, які можливі без сексуального досвіду (натомість у деструктивних настановах зустрічаємо: сучасній молодій людині, як хлопцю, так і дівчині, без дошлюбного сексу одружитися доволі складно), які імпліцитно містять ідею, що сексуальна розбещеність не є нормою. Суб'єкт – носій таких конструктивних уявлень про шлюбні стосунки розрізняє та диференціює різноманітні соціальні настанови та впливи, а тому здатний протистояти, обходити, не втягуватися в узалежнювальні моделі тощо. Адекватна картина світу, її рефлексія, конструктивні уявлення людини про шлюбні стосунки здатні убезпечити суб'єкта від гіркового досвіду. Індикатор 5 «молоді люди визначають своїми пріоритетами навчання, кар'єру та

матеріальне забезпечення, а значимість інституту сім'ї піддають сумніву» утворив кореляційні зв'язки на рівні 1% значущості з індикаторами 4, 7, 8 та кореляційний зв'язок на рівні 5% з індикатором 6. Таке поєднання виказує констатацію процесу деградації інституту сім'ї. Респондент виокремлює наявність проблемної деструктивної ієрархії (пріоритет навчання та кар'єри над інститутом сім'ї), вихолощення стосунків між чоловіком та жінкою, зведення їх до примітивної чуттєвості (у багатьох молодих людей слово «кохання» асоціюється зі словом «секс») та зазначає, що підвищення рівня усвідомленості та відповідальності стосунків здатне змінити ситуацію (готовність до батьківства може стати рушійною силою формування нових моральних ідеалів сімейного життя). Процес диференціації та протидії деструктивним впливам проявляється у тому, що для респондента важливо бути прийнятим порядними, такими, як він сам, конструктивно налаштованими людьми. Цей процес відбору відбувається за допомогою рефлексії навичок самопрезентації у соціумі та «впізнання» однодумців за тими самими ознаками.

Індикатор «той, у кого погані манери, погані звички і погане виховання, навряд чи може чекати, що буде прийнятий порядними людьми» утворив кореляційний зв'язок з індикатором 1 на 1% значущості та кореляційні зв'язки з індикаторами 4, 5 та 7 на рівні 5% значущості. Напевно, не лише в сучасному, а й у будь-якому світі людина з чітко визначеною позицією (у цьому випадку позиція конструктивна та зріла) прагне до такого соціального оточення, яке б поділяло її принципи та цінності. Процес тестування та відбору такого середовища має власні індикатори та показники. Для суб'єкта – носія цінностей нездоровими ознаками є деструктивна ієрархія пріоритетів молодих людей, переваги любовної пристрасті та сексуальної розбещеності над суб'єктними стосунками. Натомість ознака відповідального ставлення до батьківства визначає бажане коло для спілкування.

Висновки. Отже, на думку носіїв конструктивних соціальних уявлень про шлюбні стосунки, високий рівень усвідомленості батьківської позиції здатен зберегти та оновити інститут сім'ї. Готовність до батьківства поєднується з розумінням того, що потрібен ґрунт, суб'єктні стосунки, а не лише любовна пристрасть, адже «любовна пристрасть, сексуальна розбещеність у народі ніколи не заохочувалися, вони належали до роду одержимості, безумства, розпусти» та «традиційно в українській культурі кохання ніколи не сприймалося як отримання фізичного задоволення». Готовність до батьківства підтримується конструктивною наявністю ієрархії життєвих пріоритетів – «молоді люди визначають своїми пріоритетами навчання, кар'єру та матеріальне забезпечення, а значимість інституту сім'ї піддають сумніву». Усвідомленість батьківської позиції підтримується стереотипі-

зацією та структуруванням соціального оточення, що може виконувати і захисні функції. Конструктивні соціальні уявлення молоді про шлюбні стосунки проявляються через орієнтацію та прагнення побудови суб'єктних відносин, розрізнення суб'єктних стосунків та переваг чуттєвого задоволення, суб'єктну ієрархію життєвих пріоритетів.

Таким чином, ядерна структура конструктивних уявлень молоді про шлюбні стосунки містить зрілі, психологічно здорові цінності та орієнтації побудови стосунків у сім'ї, які підтримують культурні традиції, спираючись на їхній зберігаючий прагматичний потенціал. Конструктивні уявлення молоді про шлюбні стосунки створюють сприятливе психологічне середовище, «поле» для створення, функціонування та розвитку родини, дають можливість для самореалізації кожного члена сім'ї та не утруднюють процес самореалізації особистості складними, деструктивними сценарними патернами.

Список використаних джерел:

1. Лещинська О. А., Равлюк Г. І. Конструктивні уявлення молоді про сім'ю в контексті психологічної безпеки. *Научный взгляд в будущее*. Вып. 11. Том 2. Одесса : КУПРИЕНКО С. В., 2018. С. 22–29 (науково-метричні бази РИНЦ і Копернікус).
2. Лещинська О. А. Соціально-психологічна модель культурної сімейної традиції українців. *Лабіринти реальності: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль : СРМ «ASF», 2018.*
3. Лещинська О. А. Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету: монографія. Івано-Франківськ: ФОП Кузів Б. П., 2013. 144 с.
4. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособ. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 392 с.
5. Равлюк Г. І. Психосемантичне дослідження соціальних уявлень молоді про сім'ю. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 1 (52). С. 93–99.
6. Равлюк Г. І. Кореляційний аналіз соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. Том 21. Вип. 1 (39). Одеса, 2016. С. 166–177.
7. Эксакусто Т. В. Модель социально-психологической безопасности субъекта отношений. *Известия ЮФУ. Технические науки*. 2010. № 10 (111). С. 232–238

2.5 Феномени міфічної свідомості та особистісної ідентичності на континуумі самоусвідомлення – ідеологічне узалежнення

Невід'ємною складовою деструктивного ідеологічного узалежнення особистості є система екзотичних переконань і вірувань. Популісти різного ґатунку використовують міфічну свідомість задля оволодіння масами впродовж століть.

У ході нашого дослідження ми аналізували міфічну свідомість опитуваних як складову частину феномену, що нас цікавить.

Про роль ілюзій і міфів у людській історії писав свого часу З. Фройд. Він вважав, що масам не властиве прагнення до істини, що вони вимагають ілюзій, від яких не в змозі відмовитися. Вони завжди віддають перевагу ірреальному, а не реальності, нереальне діє на них з тією ж самою силою, що й реальне. Вони проявляють очевидну тенденцію не відрізнити одне від іншого [11, с. 87]. Завершуючи свої міркування про міф, З. Фройд приходить до висновку, що міф має так до кінця і не оцінену дивну здатність перебудовувати всю нашу духовну структуру. Більше того, за З. Фройдом, дія міфу на психіку схожа на дію хімічних речовин, зухвале наркотичне сп'яніння на суто біологічному рівні [там само].

К. Г. Юнг приділяє величезну увагу ролі міфів у психічній організації людини. На його думку, міф потрібний людині, він виводить її за межі повсякденності, але в той самий час породжує безліч ілюзій. Міф не створювався свідомо, він «відбувся» і здійснює величезний вплив на людину і людські маси [15].

У праці «Свідомість і несвідоме» Юнг зауважує: «Психологічні умови середовища незаселеного звичайно залишають за собою схожі міфологічні сліди. Небезпечні ситуації, як-от фізична небезпека чи загроза душі, викликають афективно заряджені фантазії, а оскільки такі ситуації регулярно повторюються, тобто є типовими, вони дають початок архетипам, як я назвав усі мотиви міфів загалом. Із живого джерела інстинкту випливає все творче; отже, несвідоме не просто зумовлене історією, а й саме породжує творчий імпульс» [16, с. 15]. Учений дійшов висновку, що існування індивідуальної свідомості спонукає людину до пізнання труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього життя. Як навколишній світ відкривається поглядом первісної людини своїми сприятливими або ворожими сторонами, так і вплив власного несвідомого здається їй супротивною силою, з якою вона повинна дійти згоди так само, як і з видимим світом. Саме цій меті служать її незліченні магичні дії. На більш високих ступенях цивілізації релігія і філософія виконують те саме призначення. Кожного разу, коли така система адаптації зазнає невдачі, загальна стурбованість виливається у хвилю-

вання і безлад, а відтак робляться спроби віднайти нову відповідну форму відносин з несвідомим [там само].

М. Еліаде пішов ще далі: він спробував інтегрувати міф, розглядаючи його як найзначнішу форму колективного мислення в загальній історії думки. І оскільки колективне мислення у жодному суспільстві, незалежно від рівня його розвитку, ніколи повністю не заперечується, ми не могли не побачити, що сучасний світ усе ще зберігає сліди містичної поведінки: наприклад, ухвалення всім суспільством деяких символів інтерпретується як збереження колективного мислення. Нескладно показати, що функція національного прапора зі всім тим, що він має на увазі, зовсім не відрізняється від «ухвалення» будь-якого із символів архаїчних культур. Це все одно, що сказати: у площині суспільного життя немає розриву в послідовній зміні архаїчного і сучасного світів. Єдина значна відмінність полягала в наявності у більшості індивідуумів, що становлять сучасне суспільство, персонального мислення, яке було відсутнє або майже відсутнє у членів традиційних суспільств.

М. Еліаде розглядає міф як тип людської поведінки і водночас як елемент цивілізації, тобто таким, яким він є в традиційних культурах. На рівні індивідуального сприйняття міф ніколи повністю не зникав: він виявлявся у сновидіннях, фантазіях, прагненнях сучасної людини. Численна психологічна література привчила нас до розкриття великих і малих міфологій у несвідомій і напівсвідомій діяльності кожного індивідуума. Але на цей час нас понад усе цікавить, що ж у сучасному світі стоїть на тому центральному місці, яке в традиційних культурах займає міф. Інакше кажучи, розуміючи, що великі міфічні теми продовжують повторюватися в неспокійних глибинах психіки, ми все ще не перестаємо цікавитися, чи зберігся міф як зразок людської поведінки в більш-менш деградованій формі серед наших сучасників. Дослідник стверджує, що захист від часу, який ми бачимо в будь-якого роду міфологічній позиції, що фактично невіддільна від людської природи, з'являється, різним чином замаскований, у сучасному світі в основному в його розвагах. Саме тут можна бачити радикальну відмінність, що існує між сучасними культурами та минулими цивілізаціями. У всіх традиційних суспільствах будь-яка важлива дія відтворювала свою міфічну, надособистісну модель, а отже, мала місце в священному часі. Праця, ремесло, війна і любов – усе це були таїнства. Повторення того, що пережили боги і герої, надавало людському існуванню священного аспекту, доповнювало його священною природою, приписуваною життю і космосу. Відкриваючись таким чином Великому Часу, священне існування, яким би бідним воно не було, збагачувалося за своїм значенням: принаймні воно не зазнавало тиранії часу. І тільки в сучасному

суспільстві людина відчуває себе в'язнем своєї повсякденної праці, у якій вона ніколи не може звільнитися від пут часу.

Ми не можемо стверджувати, що сучасний світ повністю подолав міфічну поведінку – змінилося лише поле діяльності міфу: він більше не домінує в найважливіших сферах життя, а витіснений на приховані, несвідомі рівні психіки, частково в другорядну і навіть неусвідомлювану, безвідповідальну діяльність суспільства [13].

Автор відомої книги «Повстання мас» Ортега-і-Гассет вважає, що сучасна цивілізація ставить перед людством такі складні завдання, а вирішення їх таке непросте, що ми нерідко прагнемо усунути себе від їх вирішення, шукаючи порятунку в міфах та ілюзіях [9].

Пояснити вплив міфу на людську свідомість спробував і Ф. Х. Кессиді. На його думку, міф є породженням колективу, вираженням колективної єдності, спільності й цілісності. Колектив – сила, що творить міф. І жодна критика не в змозі похитнути могутність міфу, поки він залишається живим міфом – живим уособленням колективних уявлень, прагнень і мрій. Міф об'єктивує суб'єктивні колективно-несвідомі переживання й емоційно-вольові прагнення людей в образах фантазії, є безпосереднім виразником відчуттів і переживань людини, її сподівань і вольових імпульсів. У міфі відчуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна функція міфу не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності й цілісності колективу. Міф сприяє організації колективу, збереженню його соціальної і соціально-психологічної монолітності. Міфічна свідомість не розрізняє віру і знання, існуючи до моменту осмислення їх протилежності [4, с. 45].

А. М. Лобок розширює поняття міфу, розуміючи під ним будь-яку суб'єктивну істину, що приймається без доказу. Проте навіть у свідомості освічених представників раціонально організованої сучасної західної цивілізації такого роду уявлення займають вагоме місце. «Як міф первісної людини непроникний для даних безпосереднього досвіду і базується на якихось колективних уявленнях, істотно більших, ніж платформа безпосереднього життєвого досвіду особи, так і істини сучасної людини мають глибоко понаддосвідний характер, якщо мати на увазі під досвідом індивідуальний досвід особи. Усе, що сучасна людина називає істиною, так чи інакше санкціоноване якимось колективним досвідом культури, недоступним для особистого сприйняття окремого індивіда» [6, с. 15]. Він вимушений приймати колективний досвід культури (у тому числі науки) на віру; більше того, головна функція міфу, на думку Лобка, – це ідентифікація з певною соціокультурною групою. «Віра в ті або інші істини цієї культури (в якій він народжений) є фундаментальною умовою його існування в цій

культури. Він просто вірить в істини своєї культури, і тому будь-яка культурна істина об'єктивно функціонує стосовно нього так само, як і первісний міф» [6, с. 16]. Неважко переконатися в тому, що міфологічний характер, який визначається більшою мірою механізмами соціальної ідентифікації, ніж пізнавальної діяльності, притаманний світоглядним структурам різного рівня – від релігійних вірувань і наукових теорій та принципів до гасел фанатів спортивних клубів і зірок шоу-бізнесу. Психологічно всі вони відіграють важливу роль, структуруючи, впорядковуючи картину світу, вносячи в неї смислову нерівномірність, виділяючи щось як більш важливе порівняно з іншим.

Потреба в міфі, на думку Лобка, – це і є потреба в сенсі. «Саме міф розставляє перед людиною систему своєрідних «показчиків»: що повинно бути більш цінним, а що – менш, що повинно бути більш значущим, а що – другорядним і третьорядним за своєю значущістю. Саме міф – ілюзорна і безглузда конструкція з погляду зовнішнього спостерігача – створює систему тих базових орієнтирів, що дають змогу представникові тієї або іншої культурної спільноти твердо знати, яким чинникам навколишнього наочного світу слід віддавати перевагу» [6, с. 57].

Поняття міфу не випадково увійшло до змістової сфери гуманітарних наук насамперед у контексті вивчення архаїчних форм свідомості починаючи від ранніх етапів антропогенезу і закінчуючи, як правило, античністю, і лише порівняно недавно набуло поширення при вивченні форм свідомості і духовної культури сучасного суспільства. Дійсно, найбільш виразно міфологічна природа світогляду виявляється у відсутності критичного ставлення рефлексії до засвоєваних ззовні постулатів і пояснювальних схем. Раціональне світосприймання не відмінняє міфологічної природи світогляду. «Сучасна людина – це людина, вихована в традиціях наукового мислення, і тому виразно усвідомлює цінність несуперечливого впорядкування фактологічної інформації. Проте ось що цікаво: як тільки справа доходить до її особистих міфів, тобто міфів, що мають для неї особистий сенс, вона починає демонструвати абсолютно зневажливе ставлення до яких би то не було фактів: «тим гірше для фактів!», – знову і знову підтверджуючи, що міф – це не екзотична периферія культури, а її фундаментальна підстава, основа будь-якого складу мислення» [6, с. 20].

Тож можна стверджувати, що міфологічний шлях пізнання світу є первинним та екологічним для людської психіки. Таки не випадково в дитинстві пізнання починається з казки. Він є провідним способом соціалізації та формування особистості на ранніх етапах онтогенезу, але залишається актуальним протягом усього життєвого шляху людини.

На нашу думку, міфи є своєрідними детермінаторами архетипів підсвідомого, що актуалізують їх до розгортання в соціальному просторі

життя людини. У дорослої людини рушієм психічного розвитку стають провідні цінності, що зумовлюють специфічну форму смислоутворення, яке актуалізується за допомогою феноменів міфологічної свідомості. Існують міфи, що підвищують «енергетику», силу духу, підсилюють стійкість особистості, опірність до зовнішньої примусової дії. Разом із тим поширені міфи, що послаблюють «енергетику» людини, дезорганізують і деморалізують її, знижують саморегуляторний потенціал особистості [5].

У поєднанні з процесами уяви та емоціями міф може відігравати роль програми життя людини, однак у процесі роботи над собою особистість може здійснити депрограмування. Для цього необхідно усвідомити та осмислити, під впливом яких міфів вона перебуває, вийти за межі їх впливу, сформувавши цілісний, інтегрований світогляд. Оскільки компоненти міфічної свідомості грають важливу адаптаційну роль у житті людини, то завжди є ймовірність заглиблення у міфи деструктивних ідеологій.

А також треба знати, що ті, хто бажає вплинути на людину шляхом міфічної свідомості, використовують три неусвідомлювані базові боязні людини: страх кінцевого, страх нескінченного та страх самої себе. Алгоритм міфічного механізму деструктивного узалежнення має приблизно такий вигляд: прилаштування до світоглядних цінностей об'єкта, дезорганізація ціннісно-сислової сфери, задоволення духовних потреб на основі механізму фасцинації (підміни).

Ідентичність на континуумі самоусвідомлення

Традиція використання категорії «ідентичність» у психологічній літературі спирається на загальновідому онтологічну істину, що річ є самою собою і не чимось іншим. Справжність означає тотожність між тим, що мислиться, і тим, як це оформлюється у словах, між тим, що є у свідомості, і тим, як це виражається в зовнішній поведінці. У цьому сенсі можна стверджувати, що ідентичність людині не дається – вона задається; її розвиток підлягає обговоренню не в термінах «формування», а в термінах «досягнення» і «становлення». Ж. Піаже пов'язує поняття ідентичності з розвитком поняття «об'єктна незмінність». Формально поняття «індивідуальна ідентичність» збігається з поняттям «об'єктна ідентичність». Досягнення особою індивідуальної ідентичності надає їй відчуття сили, цілісності, захищеності, інформаційної стійкості (Фресс, Піаже, 1966).

З огляду на суб'єктивно-об'єктивний принцип індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику. Ця ситуація досить добре описується поняттям «цінності», які створюють ідентичність однієї людини або групи (Дюркгейм, 1996; Московичи, 1996). Ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе інтерпретує, що для нього є цінністю. Більшість дослідників трактують ідентичність як результат якогось процесу (самопізнання, саморозуміння, самоототожнення, ідентифікації-

відчуження і т. ін.) і підкреслюють її екзистенційний характер, не забуваючи і функціональний аспект. Ідентичність трактують і як відчуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона є складним інтеграційним психологічним феноменом.

Описуючи структуру ідентичності, дослідники, по суті, розкривають її зміст. Е. Еріксон визначає зміст ідентичності як конфігурацію, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його включеність у конкретно-історичне життя суспільства. Даний опис змісту ідентичності допускає її проникнення на всі рівні соціально-психологічної і суб'єктивно-психологічної реальності. У цьому значенні ідентичність вбирає в себе всю мислиму різноманітність функціональних і смислових значень.

Огляд структурного аналізу ідентичності дає змогу углядіти в її змісті аналогію із символами, але водночас ідентичність має структурну будову, основу якої становлять значення, цінності, прототипи, породжувані самосвідомістю і закріплені пам'яттю.

Опис типологій ідентичності дає змогу перейти від з'ясування змісту ідентичності до розгляду форм її вираження, підтверджує різноманітність видів ідентичності (его-ідентичність і групова ідентичність, особова і соціальна, позитивна і негативна, зовні обумовлена, набута, запозичена, об'єктна та індивідуальна, передчасна, дифузна, досягнута, усвідомлювана і неусвідомлювана, актуальна і віртуальна, реальна, ідеальна, негативна і пред'явлена), що виражають багатозначність її змісту. Це й дає підстави дослідникам, серед яких Е. Еріксон (Еріксон, 1996), Х. Ремшмідт (Ремшмідт, 1994), П. Бергер, Т. Лукман (П. Бергер, Т. Лукман, 1995), Ю. Хамбермас (Habermas, 1984) та ін., виділяти різні види ідентичності

Ідея існування двох основних аспектів ідентичності – орієнтованої на соціальне оточення (соціальна ідентичність) та детермінованої унікальністю проявів людини (особистісна ідентичність) – є панівною в сучасній західній психології (Х. Теджфел (Tajfel, Fraser, 1978), Дж. Тернер (Тернер, 2003)).

Соціальна ідентичність проявляється за умови перенесення уваги з різноманітності суб'єктів та об'єктів дійсності на аспект тотожності, подібності. Особистісна ідентичність відображає дослідницький підхід: відволікання уваги від єдності об'єктів і суб'єктів і зосередженість на відмінностях. Соціальна та особистісна ідентичності не є виокремленими частинами – вони здатні існувати тільки в системі «Я» і репрезентуються в недиференційованій формі як єдине ціле. На наш погляд, найбільш важливими в розвитку ідентичності є такі аспекти: незадоволеність своїм

чинним «Я», втрата ідентичності «вимиває» людину з контактів і соціального життя, веде до втрати сенсу життя, тобто йдеться про екзистенціальну проблему. Отож відчуття ідентичності та екзистенції взаємопов'язані; прояви ідентичності на рівні ідентифікації визначають манеру поведінки, стиль одягу, найменування себе, певні аспекти релігії, мови, зовнішнього вигляду, способу життя і споживання, ставлення до розподілу праці між статями тощо; становлення ідентичності – це відмова людини від метушні, рольових експериментувань та спокус, це зосередження на реалізації емоційно оцінних та когнітивних аспектів ідентичності через поведінкові патерни. Тобто кульмінаційним, по суті, є сплав, єдність думки і слова, слова і вчинку, свідомості і поведінки.

Важко заперечити той факт, що ідентичність є складовою суб'єктивно-психологічної реальності як множини інтрасуб'єктивних аспектів ідентичності – самоідентичність, дискурсивних і смислових основ ідентичності, її діалогічної інтенціональності. Це підтверджується також аналізом варіантів втрати ідентичності і шляхів звільнення від залежності як набуття ідентичності. Ще І. Кант відзначав, що власне здатність людини володіти уявленням про своє Я робить її особистістю, і «через єдність свідомості при всіх змінах, яких вона може зазнавати, вона є однією і тією самою особою» (Кант, 1964).

Суб'єктивне та індивідуальне в людині інтегруються в самоідентичність. Ідентичність визначається як відчуття суб'єктом відповідності власної особи, здатність до самостійного виявлення відповідності особи, її об'єктивної належності до тієї або іншої системи об'єктів при збереженні уявлень про цілісність та унікальність власного Я. Це відповідність якоїсь об'єктивної ідентичності, що створює якісь нормативні «рамки» особової поведінки і багато в чому зумовлена зовнішніми чинниками і діями, а самоідентичність містить у собі додатковий елемент – елемент творчого суб'єктивного осмислення ідентичності, що дає змогу зберігати унікальність і неповторність окремої особистості.

Звернімося до результатів одного з фундаментальних досліджень ідентичності, яке провела Л. Шнейдер. В онтологічному плані авторка виділяє такі статуси особистісної ідентичності, як «мораторій», «передчасна ідентичність», «дифузна ідентичність», «досягнута ідентичність». Оскільки кожний із цих статусів є значущим для нашого дослідження, розглянемо їх більш детально.

Мораторій – це статус ідентичності, коли людина переживає кризу ідентичності й активно намагається подолати її, випробовуючи різні варіанти. Так, мораторій звичайно характеризується високим, а передчасна ідентичність – низьким рівнем тривожності. Вищі рівні ідентичності відрізняються більш високою самоповагою.

Безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом не виявлено, але встановлено значущі відмінності в стилі мислення. Дифузній і передчасній ідентичностям відповідає нижчий рівень інтелектуальної самостійності, особливо при розв'язанні складних завдань у стресових ситуаціях: представники першого типу в таких випадках почуваються скутими, другого – намагаються вийти з гри. Мораторій і зріла ідентичність поєднуються з більш складними і диференційованими культурними інтересами, більш розвинутою рефлексією.

Передчасна ідентичність дає найвищі показники щодо авторитарності і найнижчі – щодо самостійності. Передчасна ідентичність формується в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, тоді ідентичність нею не усвідомлюється, зазвичай це варіант нав'язаної ідентичності.

Дифузна ідентичність – це статус ідентичності без чіткої мети, цінностей і переконань, спроб активно їх сформувати. Людина з дифузною ідентичністю може перейти в стадію мораторію, а відтак – до зрілої ідентичності. Але так само вона може або назавжди залишитися на рівні передчасної ідентичності, відмовившись від активного вибору і самовизначення, або піти шляхом дифузії.

Ознаками розмитої (дифузної) ідентичності є: середній ступінь незадоволеності собою і своїми можливостями, сумнів у своїй здатності викликати повагу інших; сумнів у цінності власної особистості, самовідстороненість, що межує з байдужістю до власного Я, втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність Я-концепції (небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе); острах, що власна особистість, характер і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, засудження; внутрішньоособистісні конфлікти, суперечності, занижена самооцінка, що примушують сумніватися у своїй здатності щось змінити або зробити в житті; самозвинувачення, готовність поставити собі у провину всі промахи і невдачі, гостре переживання власних недоліків [12, с. 66–67].

Л. Шнейдер формулює також критерії позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності. До них вона відносить уявлення особи, що її характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; усвідомлення цінності власної особи і одночасно цінності свого Я для інших; високу самооцінку та внутрішню енергетику, упевненість у собі при високій внутрішній напруженості; бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищену рефлексію, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; високу товариську, що пояснюється завантаженістю життя і заклопотаністю повсякденними справами; орієнтацію на інших, визнання їх значущості [12, с. 65].

На особливу увагу заслуговує явище «псевдоідентичності», яке полягає в стабільному запереченні людиною своєї унікальності або, навпаки, її амбітному підкреслюванні з переходом до стереотипії, а також у порушенні механізмів ідентифікації і відособлення в бік гіпертрофованості, у порушенні часової зв'язності життя, у ригідності Я-концепції. Цей феномен проявляється у хворобливому неприйнятті критики на свою адресу, низькій рефлексії. У деяких випадках псевдоідентичність можна потрактувати як гіперідентичність унаслідок тотального поглинання індивідуума статусом, роллю, роботою, іншим об'єктом або суб'єктом на тлі високопозитивного оцінювання власних достоїнств і порушення довірчих, гнучких зв'язків із соціумом, прагнення досягти мети будь-якими засобами [12].

Н. Алікіна описує механізми помилкової, а тому потенційно руйнівної ідентифікації. За визначенням дослідниці, помилкова ідентифікація – це свідоме або неусвідомлене уподібнення об'єктові (а згодом і ототожнення з ним), що є (або стає) неавтентичним власному Я суб'єкта, його прагненням, намаганням, особистісним інтенціям. Носіїв помилкової психологічної ідентифікації лише умовно можна вважати за повною мірою свідомих реалізаторів життєвих (нібито власних) домагань. Отже, людина може не бути «сама собою» через соціально-психологічні ідентифікації руйнівного типу [2].

В окремих випадках спостерігаються фатальні ідентифікації (а в крайніх – фатальні уподібнення і навіть фатум уподібнення). Фатальні ідентифікації структурують психічну діяльність (від функціонування психічних процесів до психологічних особливостей індивідуальної вибірковості та індивідуальних схильностей у наданні переваги) у такий спосіб, що ставлення до світу в людини стає неадаптивним. Унаслідок цього спотворюється розвиток особистості та руйнується процес реалізації її позитивних життєвих домагань.

Можна також говорити про ситуативні руйнівні ідентифікації. На рівні реалізації певних ситуативних цілей (намагання як старанна спроба чогось досягти і домагання як конкретна наполеглива дія, що є суб'єктивно виправданою і спрямованою на досягнення певної мети) вони зумовлюють руйнацію життєвих домагань особистості в невизначеній перспективі часу [2].

Основним механізмом помилкової ідентифікації Н. Алікіна називає сугестивні мотиви. Останні мають стосовно їхнього носія зовнішній, запозичений характер. Унаслідок некритичного сприймання реальності в людини виявляються форми поведінки, що, власне, не були їй властиві; її дії стають суб'єктивно невмотивованими, змінюється система взаємодії з оточенням і світом, спостерігається відчуження від реальних потреб. Стан

сугестії можна розглядати як результат дії помилкових психологічних ідентифікацій, що зазвичай відбуваються в буденному житті особи. Отож ідеться про зловживання психологічними закономірностями, які притаманні людині і які зумовлюють її поведінку, почуття, життєві наміри, тобто про шкідливий психологічний вплив на особистість, психологічне насильство над нею і маніпулювання її поведінкою, навмисне створення особистісного психологічного фальсифікату – «людини–підробки», що діє проти своїх інтересів на користь улесливим лиходіям і шахраям [2].

Таким чином переживання резонансу з почуттями іншої людини, її ентузіазм іноді сприймаються як своє власне емоційне збудження і власне бажання. Шлях помилкових ідентифікацій приводить людину до формування псевдоідентичності.

Набуття ідентичності є складним і болісним для людини процесом і навіть у сприятливих соціальних умовах людині досить складно віднайти власну ідентичність. Часто несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, нездатність індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та психосоціальному просторі призводять до того, що його легко втягнути в неприродну для нього активність. Це є однією з передумов культової психічної залежності. До того ж цілеспрямовані дії інших людей на розмивання вже сформованої ідентичності індивіда також підвищують ризик його потрапляння в залежність.

Список використаних джерел:

1. Лещинська О. А. Міфічна свідомість як механізм деструктивного ідеологічного узалежнення. *Лабіринти реальності* : зб. наукових праць [за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А.]. Монреаль : СРМ «ASF», 2018. С. 73–78.
2. Алікіна Н. В. Зловживання психологічними закономірностями. *Український юрист*. 2004. № 4. С. 44–47.
3. Алікіна Н. В. Помилкова психологічна ідентифікація і руйнація життєвих домагань особистості. *Психологічні перспективи*. 2005. С. 29–34.
4. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / пер. с фр. А. Б. Гофмана. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология / пер. с англ., нем., фр.; сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. Москва : Канон+, 1998. С. 174–231.
5. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). Москва : Мысль, 1972.
6. Ліщинська О. А. Культова психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми. Київ : ТОВ «Легко інк», 2008. 266 с.
7. Лобок А. М. Антропология мифа. Екатеринбург : Банк культурной информации, 1997.

8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / пер. с фр. Т. П. Емельяновой. Москва : Центр психологии и психотерапии, 1996.
9. Московичи С. Машина, творящая богов / пер. с фр. Москва : «Центр психологии и психотерапии», 1998.
10. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. *Вопросы философии*. 1989. № 3, 4.
11. Тернер Дж. Социальное влияние. Санкт-Петербург : Питер, 2003.
12. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Сумерки богов / составл. и общ. ред. А. А. Яковлева. Москва : Политиздат. 1989. С. 94–142.
13. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2007.
14. Элиаде М. Мифы современного мира. Мифы, сновидения, мистерии. Москва, 1996. С. 22–60, 268–285.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.). Москва : Прогресс, 1996.
16. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва, 1991.
17. Юнг. К. Г. Сознание и бессознательное: сборник / пер. с англ. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997.

Наукове видання

Лецинська О. А.

**ОСОБИСТІТЬ У ЛАБІРИНТАХ
АВТОНОМНОСТІ ТА ЗАЛЕЖНОСТІ
ВИБРАНІ ТВОРИ**

МОНОГРАФІЯ

Літературний редактор І. Шалкітене
Художник Е. Лецинський

Підп. до друку 14.12.2021. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк цифровий. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 8,60. Тираж 300 пр.

Видавець – «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11.2008 р.

Виготівник – ФОП Семко Я.Ю.
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. +38-067-342-56-46